

S T U D I A

UNIVERSITATIS BABEȘ-BOLYAI

SOCIOLOGIA

1

EDITORIAL OFFICE: Republicii no. 24, 400015 Cluj-Napoca ♦ Phone 0264-40.53.52

SUMAR – SOMMAIRE – CONTENTS - INHALT

PÉTER CSILLAG, SÁNDOR ELEK, ÁKOS NÉMETH, Ferma familială în Ungaria ♦ <i>Family Farming in Hungary</i>	3
ANDREI NEGRU, George Em. Marica. Sociologia comunităților sociale ♦ <i>George Em. Marica. The Sociology of the Social Communities</i>	15
ISAC IONUȚ, Profesorul GEORGE Em. Marica despre activitatea publicistică a lui Simion Bărnuțiu ♦ <i>The Professor George Em. Marica about the Activity of Simion Barnutiu as a Publisher</i>	25
MIHAI PASCARU, EMILIA IVANCU, The Use of the Catalyse Methodology in the Study and Dynamization of the Romanian Rural Communities. Experiences and Perspectives of Sociological Fundamentation ♦ <i>Utilizarea metodologiei Catalyse în studiul și dinamizarea comunităților rurale românești. Experiențe și perspective ale fundamentării sociologice</i>	31
CAMIL POSTELNICU, Temeiurile instituționale ale dezbaterii publice: modelul critic-discursiv al sferei publice burgheze ♦ <i>The Institutional Foundation of the Public Debate: On the Critical-Discursive Model of the Bourgeois Public Sphere</i>	41
CAMIL POSTELNICU, Criza raționalității discursive în comunicarea publică actuală: modelul sferei publice reificate și criticii săi ♦ <i>The Crisis of the Discursive Rationality in Contemporary Public Communication: The Model of the Reified Public Sphere and Its Critics</i>	77

CĂLINA ANA BUȚIU, Sărăcie, încredere și relații utilitare în comuna Ponor, Județul Alba ♦ *Poverty, Trust and Utility Relations in Ponor, Alba County* 107

CAROLINE TOSI, Ritualul tăierii porcului în Valea Doftanei: practici alimentare în sistemul calendaristic tradițional ♦ *L'abatage du porc en Valea Doftanei: système calendaire dans les usages alimentaires de la viande de porc en Roumanie*..... 127

DOCUMENTAR

FLORENȚA STĂVĂRACHE, Traian Herseni și sociologia agrară ♦ *Traian Herseni and the Agrarian Sociology*..... 143

RECENZII

Mihai Pascaru, coord., *Catalyse. Cunoaștere, participare și dezvoltare în spațiu comunitar*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2005 (VIOREL CIOFLICĂ)..... 153

FAMILY FARMING IN HUNGARY

PÉTER CSILLAG**, SÁNDOR ELEK*, ÁKOS NÉMETH**

ABSTRACT. In opposite to the original plans and expectations family farming remained a permanent component of Hungarian agriculture after collectivisation. Nevertheless, these farms differed from family farms of market economies. These farms were overwhelmingly small-sized, part-time businesses. However, at the end of the 1980s family farms produced more than one third of the Hungarian agricultural output.

In Hungary, the role of family farming within agriculture gained in importance after the transformation and privatisation compared to the role it used to have in the planned economy. Nowadays, private persons own about 90% of the agricultural land and half of the land is cultivated by individual (family) farmers. Family farms produce roughly half of the agricultural production. But in contrast to expectations the proportion of full time farmers remained rather slow (Elek, 1991).

XIXth European Congress for Rural Sociology
Working Group 4.4 Beyond 'Post-Communism'
Rural Path in Central and Eastern Europe
Dijon, 3-7 September 2001

INTRODUCTION

The aim of this paper is to present some results of a sampled survey on Hungarian farming households carried out by our Department in 1998. For purposes of this study we interviewed 1600 family farming households. According to the results of the survey the majority of them are part-time farmers. The questionnaire comprised several questions about the agricultural and non-agricultural activities and we obtained some sociological data (e.g. gender, age, occupation, education, income etc.) on all adult members of asked households. So it can be considered as a *household* survey instead of a *farm* survey.

The survey was carried out in the spring of 1998 pertaining to the economic data of the year 1997. The distribution of the sample slightly differs from that of the agricultural census of 2000 (ÁMÖ 2000). The reason for this is not the chronological

* Associate Professor, "BÁBOLNA" Chair of Rural Development; Department of Agricultural Economics and Rural Development, Budapest University of Economic Sciences and Public Administration, H-1093 Budapest Fővám tér 8.. Tel: +36 1217-5068, Fax: +36 1218-0789, E-mail: sandor.elek@agrar.bke.hu

** PhD Student, Department of Agricultural Economics and Rural Development, Budapest University of Economic Sciences and Public Administration, H-1093 Budapest Fővám tér 8. Tel: +36 1217-5068, Fax: +36 1218-0789

difference of the two samples but the fact, that the proportion of very small farm businesses captured by our survey was deliberately smaller. Nonetheless, it can be stated that the farm sample was taken properly, using the database of the Central Statistical Office (CSO) of Hungary.

The study also relies on the relevant survey data published yearly by the CSO. Data from the agricultural census of the year 2000 was also taken into consideration.

DISTRIBUTION OF FARMS AND STRUCTURE OF LAND

Evaluating the agricultural census data we can conclude, that 20% of the Hungarian population is more or less engaged in family farming. Certainly this proportion encompasses all kind of activity both full- and part-time employment. Somewhat broader is the extent of the family farms' population. As it became clear by definition, to this group belong all persons living in family farm households, without considering whether employed or not. In this broader sense of family-farm membership 27% of the Hungarian population lives in family farm households.

In spite of a continuous decline in the number of individual farms (small businesses) for many years, there are still approximately 900 thousand small farms in operation. According to the 2000 census these small units cultivate roughly 50% of the productive agricultural land. The distribution of land used by the different farm types is a remarkable issue. Since the co-operatives and agricultural companies (organisations), which are of considerable size cultivate the half of the productive land, one question arises, namely how the 50% of the agricultural land used by family farms distributed among the different types of family businesses. The census confirms that, Hungarian agriculture is characterised by not merely the duality of family and corporate (i.e. co-operatives and enterprises) farming but by the differentiation and concentration of family farms. The proportion of land cultivated by family farms using less than 0,5 ha is just 3,9% of the agricultural area. By contrast, the proportion of number of these family farms makes 61% out of the total. Among family farms, the proportion of land cultivating by units with more than 50 ha is 31% while their numerical proportion is only 1%.

Table 1 and 2 show that distribution of family farms is particularly disproportionate both in terms of revenue and land-use. We can conclude that approximately half of the surveyed households possess a business just of marginal economic significance, those farming income is under 100 thousand HUF and the average cultivated land is no more than 1 hectare. So, presumably 50% of family farms can be considered as subsistence farm, which significantly save money for the household's budget but do not mean any considerably marketed output.

Only 10% of family farms are able to keep abreast with the emerging market challenges, since just 10% of them cultivate at least 10 hectare of land and have 1 millions HUF declared revenue respectively. Nonetheless, nor a 10 hectare plot does generate sufficient income using the traditional arable cultures.

Table 1

Distribution of sample farms by revenue							
Revenue (1000 HUF)	0-100	101-500	501-1000	1001-1500	1501-3000	3001-	Total
Proportion	54%	28%	9%	3%	3%	3%	100%

Source: own calculation on the basis of PHARE ACE, BKE survey

Table 2

Distribution of sample farms by size of cultivated land												
Cultivated land (ha)	0	0.1	0.2-0.5	0.6-1	1.1-2	2.1-5	5.1-10	10.1-20	20.1-50	50.1-100	100.1-	Total
Proportion	12%	18%	23%	11%	13%	12%	5%	4%	2%	1%	0%	100%

Source: own calculation on the basis of PHARE ACE, BKE survey

SOCIO-ECONOMIC CHARACTERISTICS OF FARMING HOUSEHOLDS

One of the most important determinants for characteristic of the farming households is the profession of the farmer. Among the examined farms this determinant was illustrated with the main activity of the farmer. The most significant part of operators is retired (57%), 14 % of them is employed in the agriculture, 10% in the industry and 7% in the service industry respectively. As occupation the public sector and food processing industry both were reported by only 4% of the farmers.(See Figure 1)

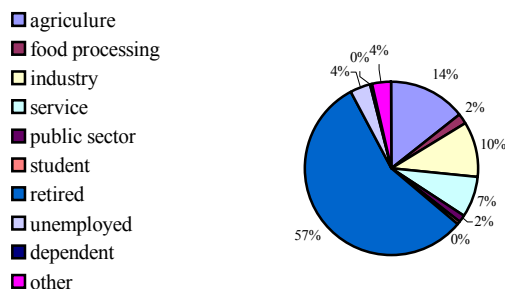

Figure 1. Distribution of farms by main occupation of the operator

Source: own calculation on the basis of PHARE ACE, BKE survey

Figure 2 confirms that there is a definitive correlation between the revenue or the plot-size and the status of agriculture as main occupation. The proportions within the different categories vary between 10% and 100%. Running counter to this, the proportion of retired operators shrinks parallel with the growth of cultivated land of the business, declining from an initial ratio of 60% to 30% at the upper size category.

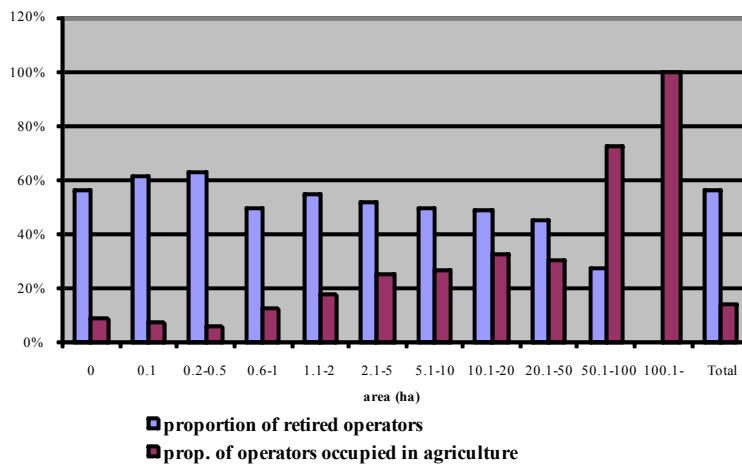

Figure 2. Proportion of retired and agriculture occupied operators by size of cultivated land

Source: own calculation on the basis of PHARE ACE, BKE survey

When evaluating the operation and evolution of family farms (see **Figure 3**) it is to emphasise, that a number of family businesses embarked on farming in the mid 1980s, when we were far afield from privatisation. Larger family farms (above 20 hectares), which have the ability to develop overwhelmingly, were born during the privatisation process. Still, the most important bases of development are family farms running since 12-14 years and cultivating an area of 5- 20 hectares. These businesses show a continuous expansion. A notably part of the farms with a cultivated area of 0,6-1 hectare will undoubtedly give up operating.

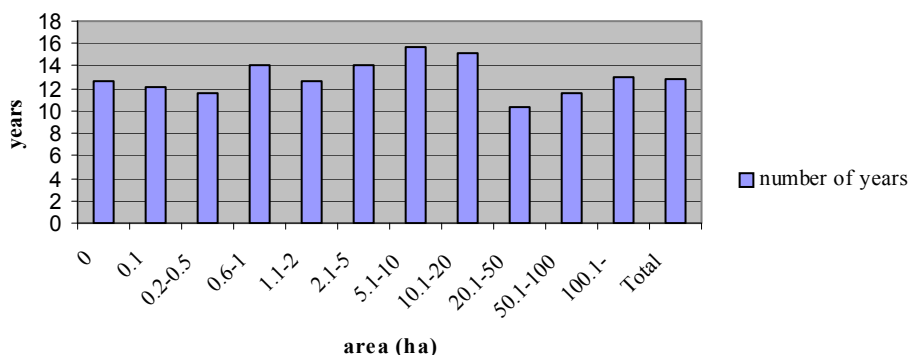

Figure 3. Years in operation by cultivated area

Source: own calculation on the basis of PHARE ACE, BKE survey

It is interesting that the most rapidly growing units were founded in the early 1990s during privatisation. These progressive farms comprising 20-100 hectare agricultural land.

COMPOSITION OF GLOBAL HOUSEHOLD (FAMILY) INCOME BY RESOURCES

The statement, that income data are the most unreliable ones is almost a methodological commonplace. Since the questions put to obtain income data could distort the answers relating to other topics also, by composing the questionnaire a special attention has to be paid. That is why we asked solely about the proportions of income resource, which is quite adequate to indicate the evaluated tendencies.

Income structure by revenue clusters

The composition of income structure by revenue clusters is shown by **Figure 4:**

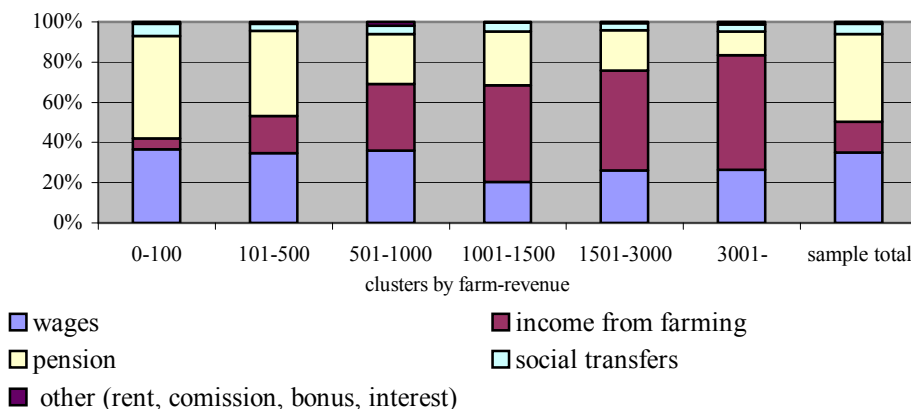

Figure 4. Income structure by revenue clusters

Source: own calculation on the basis of PHARE ACE, BKE survey

The income of the farming household was examined by sources as wages (salaries), pensions, income from family farming, social transfers and other non-labour income sources (rent, commission, bonus, interest). The proportions of the above-mentioned resources show a meaningful variation depending on the farm-revenue cluster.

The most significant is the simultaneous growth of household income with farm income (from an initial 5% up to 57%), and parallel with that a decline in the share of pensions within the household income appears (from 51% to 12%). The proportion of social transfers is independent of the household income, remaining generally at 5%, however this share in the smallest cluster is about one and a half time higher.

The high share of pensions within the two lower categories (50 and 40 % resp.) indicates the subsistence manner of farming. In these two clusters farming has a significant role in supporting means of living notwithstanding is low agricultural revenue in the sense of amount.

Among income sources, wage is of the second importance after pension comprising 35% on average. In the two upper clusters its proportion outstrips that of pensions.

Relying upon the above findings it can be stated, that the amount of pensions does not depend on the volume of total family income running counter to that of the wages. So, the higher the scale of a household's farms the bigger the amount of wages coming from other sources than farming.

Income structure by size of cultivated land

Figure 5 shows the composition of household income by size of cultivated land.

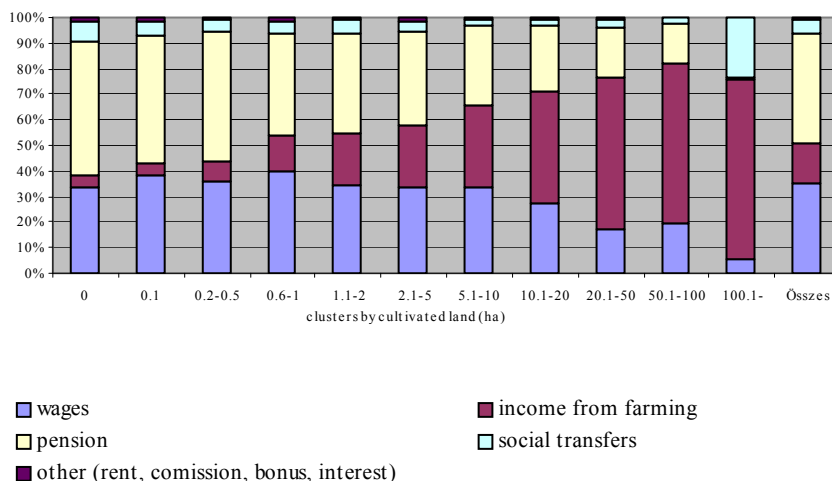

Figure 5. Income structure by size of household's cultivated land

Source: own calculation on the basis of PHARE ACE, BKE survey

If we divide family farms into groups by cultivated land area a much more pronounced situation would be outlined. As to the wages, above 100 ha cultivated land just 5 % of the family income is of that origin.

Proceeds from farming vary considerably among different size clusters. In the group of the smallest units (0-1 ha) farm revenue comprises no more than 5-8% of the total family (household) income. The gradually declining share of pensions reflects two main concerns: on the one hand smallest farms are dominantly possessed by inactive people, on the other hand global household income expands in accordance with the growth of land size which depresses the share of an even relatively unchanged pension.

STANDARD OF LIVING AND EQUIPMENT OF RURAL HOUSEHOLDS

Housing situation

Table 5 and 6 show the main characteristic of housing situation of sample households.

Table 5

Housing situation of households by cultivated land size clusters												
Cultivated land (ha)	0	0.1	0.2-0.5	0.6-1	1.1-2	2.1-5	5.1-10	10.1-20.	20.1-50	50.1-100	100.1-	Total
House is family's property	96%	97%	98%	100%	98%	99%	96%	100%	97%	91%	100%	98%
Average number of rooms	1.96	2.12	2.24	2.32	2.26	2.28	2.52	2.64	2.85	2.64	3.00	2.25
Average usable living space (m ²)	78.98	80.38	84.63	88.41	89.55	91.29	100.45	97.55	105.63	101.63	105.33	86.99

Source: own calculation on the basis of PHARE ACE, BKE survey

Table 6

Housing situation of households by revenue clusters							
Farm revenue ('000 HUF/year)	0-100	101-500	501-1000	1001-1500	1501-3000	3001-	Total
House is family's property	97.4	98.4	97.8	97.8	100	95.12	97.8
Average number of rooms	2.14	2.21	2.61	2.57	2.63	2.83	2.25
Average usable living space (m ²)	83.22	86.99	95.95	98.17	101.57	105.63	86.99

Source: own calculation on the basis of PHARE ACE, BKE survey

Concerning to the Hungarian data and that of the sample, we can state, that a decisive number of farming households possess a dwelling house with an above average size.

There is a strong correlation between the farm income, the number of rooms and the size of usable living space respectively.

As regards the number of rooms the sample average is 2,25 room/household, which is inferior to the national average, albeit this number is 2,8 in the highest income category. This tendency is also characteristic of the usable living space. Naturally, these findings are not surprising at all.

Infrastructure

Table 7 and 8 compare the quality of life between average and farm households and among revenue clusters respectively.

Table 7

Farm revenue (*000 HUF/year)	Infrastructure situation by revenue clusters						Sample total	Hungaria n average
	0-100	101-500	501- 1000	1001- 1500	1501- 3000	3001-		
Drinkable pipeline-water (% of households)	89 %	91 %	98 %	89 %	96 %	95 %	91 %	85 %
Pipeline-gas (% of households)	53 %	60 %	67 %	68 %	67 %	66 %	57 %	42 %
Telephone (%)	59 %	69 %	82 %	79 %	86 %	88 %	66 %	81 %

Source: own calculation on the basis of PHARE ACE, BKE survey

Table 7 and 8 report that the basic infrastructure situation of farming households is fairly good, both the fresh-water and gas-pipeline connections. We have to add, that state-promoted gas-supply programs of the past one and a half decade provided for a number of smaller settlements a good opportunity to connect to the distributing system. Anyway, only 50% of the households in the lowest cluster have a connection to the gas-network while this proportion is 70% in the highest farm income category. This fact could throw light on a territorial aspect of family farms distribution, namely the bigger farms are located in larger settlements and the smaller ones (under 100 thousand HUF) operate in the most backward regions, where the former development initiatives had no significant or sufficient effect.

The same holds for the degree of telephone-supply, only the level and dispersion of supply are higher among the individual categories. The supply ratio is 59% in the lowest group by income and 90% in the highest one.

Table 8

Cultivated land (ha)	Infrastructure situation by size of cultivated land											Sample total
	0	0.1	0.2-0.5	0.6-1	1.1-2	2.1-5	5.1-10	10.1-20	20.1-50	50.1-100	100.1-	
Drinkable pipeline-water (% of households)	86%	88%	90%	94%	94%	93%	88%	93%	97%	100%	100%	91%
Pipeline-gas (% of households)	51%	54%	57%	63%	59%	59%	58%	57%	61%	73%	67%	57%
Telephone (%)	51%	53%	54%	54%	59%	61%	65%	69%	73%	91%	100%	66%

Source: own calculation on the basis of PHARE ACE, BKE survey

The differences in building up of infrastructure are more marked if we examine the sample by size of cultivated land. 73% of households farming on more than 50 ha has gas-pipeline connection compared to the 66% of the highest revenue category above 3 millions HUF, as regards drinking-water the proportion is also higher (100% against 95%). Incidentally, these facts underpin that for definition of farm viability land use is most appropriate than declared revenue.

Degree of supply with durable consumer goods

Table 9

Degree of supply with durable consumer goods by revenue clusters

Farm revenue ('000 HUF)	0-100	101-500	501-1000	1001-1500	1501-3000	3001-	Sample total	Hungarian average
Automobile / household	1.13	1.16	1.15	1.07	1.21	1.42	1.15	0.37*
Motorbike /household	1.29	1.32	1.2	1.34	1.22	1.11	1.28	0.1
Refrigerator/ household	1.04	1.04	1.09	1.11	1.19	1.12	1.05	1.07
Freezer /household	1.08	1.08	1.08	1.12	1.3	1.24	1.09	0.22
Colour TV/ household	1.08	1.11	1.17	1.1	1.15	1.32	1.11	1.18
B&W TV /household	1.15	1.2	1.12	1.3	1.26	1.4	1.18	0.95
PC (% of households)	5	5	12	11	22	12	6	0.21
Washing machine (% of households)	90	91	95	98	92	100	91	13
								94

*Only motorcars

Source: own calculation on the basis of PHARE ACE, BKE survey

Similarly to the infrastructure this issue reflects also appropriately the income situation of farming households but it interprets more directly the differences in the standard of living. Among separate clusters supply of durable consumer goods increases, however in the upper clusters the well-known phenomenon of declining marginal utility is easily observable.

When inspecting the automobile owning of farming households we have to consider, that on accountancy consideration family farms use motorcars which are purely nominal trucks and vice versa. That is why the outstanding 1,15 average of the sample so significantly overdoes the 0,37 national one.

Personal computer is used by only a few of the sampled households (6%). Notwithstanding that a higher ratio (12-22%) occurs in the upper revenue clusters, the overall ratio remains very low.

Table 10

Degree of supply with durable consumer goods by size of cultivated land

Cultivated land (ha)	0	0.1	0.2-0.5	0.6-1	1.1-2	2.1-5	5.1-10	10.1-20	20.1-50	50.1-100	100.1-	Sample total
Automobile /household	1.03	1.15	1.17	1.13	1.13	1.15	1.23	1.2	1.17	1.44	2.33	1.16
Motorbike /household	0.9	0.78	0.74	0.78	0.85	0.71	0.72	0.88	0.76	0.75	1	0.78
Refrigerator /household	1.04	1.04	1.04	1.04	1.06	1.04	1.16	1.08	1.15	1.18	1	1.05
Freezer /household	1.1	1.09	1.06	1.06	1.11	1.09	1.22	1.12	1.1	1.6	1.67	1.1
Colour TV /household	1.09	1.06	1.1	1.12	1.08	1.09	1.19	1.21	1.28	1.44	1	1.11
B&W TV /household	1.12	1.09	1.22	1.14	1.19	1.29	1.14	1.37	1.31	1	0	1.19
PC (% of households)	3%	5%	7%	6%	3%	6%	17%	5%	15%	18%	67%	6%
Washing machine (% of households)	83%	93%	92%	91%	93%	92%	92%	97%	100%	100%	100%	91%

Source: own calculation on the basis of PHARE ACE, BKE survey

CONCLUSIONS

The most emphasised opinion about the Hungarian agriculture is its fragmented structure. On the basis of data processed on the course of our study this statement should be at least shaped. The numeric proportion of small and very small businesses is really high, but beside that there is an ongoing rapid concentration process without any special encouragement. On account of that 50% of the agricultural land is used by larger enterprises and a third of the land used by family farms is cultivated by just the upper 1 percent of them. The main structural characteristics of Hungary's farming are polarisation and duality. The structure is lacking just the medium sized units those proportion is lower than it is usual in market economies. In an international context this fact is much more significant (Lerman 2000, Mathijs and Swinnen 2000).

A further structural characteristic, that among the largest farms those operating just since 1990 are over-represented. The operators of them are typically younger, higher educated, and they mostly live in urban settlements or used to live there. Their farming motivations are supposed to be more entrepreneurial than native rural.

Family farms operating since earlier than 1990 are dominantly medium sized units, which developed organically on the basis of farming traditions and privately accumulated capital. Several hindering reasons can be considered why these entities did not developed in size.

These structural characteristics let us assume, that creation of the largest family farms is reasonably well in progress, without any special encouragement. The vitalisation both of medium sized and pre-medium sized farming units is hardly possible without a special governmental development policy.

We gained interesting data from the evaluation of reported households' income situation and equipment. It is worth to notice, that the share of farm income is fewer than 50% in the total income, excepting family farms with a declared farming income above 1,5 million HUF. However loan from occupation is not negligible even by the largest farming units. Although the proportion of loans within the total is smaller, in numerical terms theirs' amount probably overdoes that of the households with small sized farms. Pension is upmost important income source of small businesses.

The infrastructure situation and the equipment with durable goods does not differ significantly from the national average unlike it was characteristic to the past decades. Especially contrasted is the surprising proportion of households provided with potable water-, gas- and telephone network. In regard of equipment with several durable goods the situation seems fairly advantageous. In some respects the ratio of supply surpasses the Hungarian average (e.g.: automobile, freezer) due to the rural manner of living and the lack of services. The poor supply with personal computer creates an insurmountable obstacle in accessing to information.

REFERENCES

1. *ÁMŐ 2000 - Magyarország mezőgazdasága a 2000. évben /területi adatok/* (KSH, Budapest 2000) /Agricultural census 2000 in Hungary, Centre for Statistics/;
2. *Az 1990. évi Népszámlálás 26. A lakások adatai* (KSH, Budapest 1993) /Hungarian census of housing situation, 1990 Centre for Statistics/;
3. *Elek, S:* Part-time Farming in Hungary: An Instrument of Tacit Decollectivization? In: *Sociologia Ruralis /1991/ Vol. XXXI. No. 1.*;
4. *Lerman, Z. (2000):* Status of Land Reform and Farm Restructuring in Central and Eastern Europe: A Regional Overview. In: Csaki, Cs. and Z. Lerman (ed.): *Structural Change in the Farming Sectors in Central and Eastern Europe. World Bank Technical Paper, No.465*;
5. *Mathijs, E. and J. Swinnen (2000):* Major Features of the New Farming structures in Central and Eastern Europe. In: Csaki, Cs. and Z. Lerman (ed.): *Structural Change in the Farming Sectors in Central and Eastern Europe. World Bank Technical Paper, No.465*.
6. *Statisztikai évkönyv 1997, 1998, 1999* (KSH, Budapest) /Statistical Yearbook 1997, 1998,1999 Centre for Statistics/.

GEORGE EM. MARICA. SOCIOLOGIA COMUNITĂȚILOR SOCIALE

ANDREI NEGRU

ABSTRACT. *George Em. Marica. The Sociology of the Social Communities.* The problems regarding the territorial social communities represent some of the important directions of the scientific and publicistic activity professor George Em. Marica (1904-1982) from Cluj, Romania, carried out. In his works, he approached the village, the town, the urban outskirts, the historic region (the province) and the homeland (the country) both theoretically and/or empirically.

În activitatea științifică și publicistică a profesorului George Em. Marica, întinsă pe o perioadă de aproape o jumătate de secol (1931-1980), pot fi distinse trei etape temporale bine conturate și articulate: 1. etapa dominată de preocupările sale de istoria sociologiei universale, cuprinsă între anii 1931-1935; 2. etapa definirii unor concepte de mare relevanță pentru sociologie și de abordare a unor comunități umane, cuprinsă între anii 1938-1948; 3. etapa consacrată cercetării istoriei și sociologiei culturii ardelenene, precum și a unor personalități din “seria constitutivă ardeleană a sociologiei românești”, cuprinsă între anii 1961-1980. Deși reprezintă, după părerea noastră, etapa cea mai semnificativă, din punct de vedere propriu-zis sociologic, a activității sale, “producția” sa științifică din această perioadă a fost, în general, trecută cu vederea de cei care i-au evaluat contribuția la dezvoltarea domeniului, sociologul clujean fiind apreciat mai ales pe linia preocupărilor sale de sociologia culturii și istoria sociologiei¹. În această etapă de maturitate, am putea spune, a activității sale științifice, George Em. Marica publică “cea mai consistentă lucrare asupra socialului elaborată în epocă” (*Conceptul de social*, 1946), care reprezintă, în același timp, “o primă lucrare de acest gen în sociologia românească”², preocuparea sa pe terenul analizei unor noțiuni și concepte ale științei despre societate fiind întregită de studiile, nu mai puțin valoroase, asupra tradiției și satului.

Abordarea într-o primă formă a comunității sătești (*Încercare de definiție a satului*, 1942), deschide seria cercetărilor sale consacrate comunităților sociale teritoriale, George Em. Marica considerând că studiul acestora reprezintă o temă de ceret interes sociologic. Astfel, semnalând cantonarea sociologiei românești interbelice în cercetarea aproape în exclusivitate a satului, justificată, într-o anumită măsură, prin “marea predominanță a lumii rurale” în viața socială românească, George Em. Marica susținea ideea că aceasta trebuie să cuprindă și să abordeze toate formele de

¹ “În cadrul generației sale se impune ca sociolog al culturii transilvănene, în primul rând, și, într-o măsură mai mică ca psihosociolog sau reprezentant al sociologie rurale. Sunt apreciate însă unele contribuții la cunoașterea istoriei sociologiei românești (...) și universale (...) (Șt. Costea – coord., *Sociologi români. Mică enciclopedie*, Editura Expert, București, 2001, p. 300.

² Gh. Cordoș, Tr. Rotariu, *Profilul unui sociolog*, în George Em. Marica, Studii sociologice, Centrul de Studii Transilvane, Fundația Culturală Română, Cluj-Napoca, 1997, p. 312.

viață comunitară existente la un moment dat, afirmând în mod explicit că “o sociologie românească, dacă vrea să fie completă, va trebui să înglobeze și târgul – o veche realitate națională, ce se menține și astăzi – ca și continuarea acestuia, care e orașul nostru actual [...]”³. Dar sociologul clujean nu s-a limitat doar la afirmarea unui asemenea deziderat (cel al unei sociologii complete a comunităților sociale), ci a întreprins, el însuși, un asemenea demers, în cadrul căruia sunt abordate, teoretic și/sau empiric, în studii de mai mare sau mai redusă amploare, satul, orașul și mahalaua (“patria mică”), regiunea istorică (“patria intermediară”) și țara (“patria mare”)⁴. Acest demers are ca scop circumscrierea trăsăturilor esențiale ale comunităților avute în vedere, definirea acestora, în ultimă instanță, fapt care conferă caracter unitar și celei de-a doua etape a activității sociologului clujean.

Abordarea de către Marica a diferitelor comunități sociale teritoriale, generată, desigur, de influența sociologiei lui Tönnies asupra sa, are atât rațiuni științifice cât și rațiuni practice. Astfel, în cazul satului tradițional sau al mahalalei sociologul clujean este preocupat de cercetarea unor medii sociale aflate în plin proces de disoluție: “se impune cercetării științifice actuale același imperativ față de mahala, ca și față de sat: tocmai pentru că și una și alta din aceste unități sunt amenințate cu transformarea radicală, adică cu dispariția, se impune ca ele să fie cât mai neîntârziat analizate și explicate”⁵. Pe de altă parte, studiul satului are, pentru Marica, și accentuate valențe practice: “Vrem să îmbunătățim viața celor mulți – este lozinca idealului democrat. La noi cei mulți sunt țărani. Pentru ca să știm însă cum să-i ajutăm trebuie să-i cunoaștem. Și la aceasta ne poate aduce servicii foarte mari sociologia rurală. Constatările ei [...] ne permit să realizăm cu un ceas mai devreme progresul pe care-l dorim cu toții [...]”⁶.

Studiul consacrat patriei vizează circumscrierea unui concept sociologic de maximă generalitate și de mare circulație, al cărui conținut, la fel ca al altora de aceeași extensie n-a fost nicidecum analizat și precizat. “Întrebuințarea acestor noțiuni atât de frecvent ne dă iluzia perfecte lor cunoașteri, parcă ne simțim dispensați a le analiza, închizându-ne astfel drumul spre desprinderea sensului lor autentic [...] dar ceea ce îngreunează mai ales precizarea unor astfel de noțiuni nu e atât generalitatea lor, caracterul lor mai abstract, cât [...] frecvența întrebuințării lor, care lărgeste și șterge în acealși timp sensul lor genuin precis, insuflându-ne totodată credința falsă că tocmai pe acestea le cunoaștem mai bine, când în fond

³ George Em. Marica, *Studii sociologice*, Centrul de Studii Transilvane, Fundația Culturală Română, Cluj-Napoca, 1997, p. 312.

⁴ Studiul comunităților umane este consemnat în lucrările *Încercare de definiție a satului* (1942), *Despre patrie. Studiu sociologic* (1942), *Spiritul ardelean* (lucrare elaborată în anul 1943, dar publicată abia în 1997), *Satul ardelean. Premisele cercetării lui sociologice* (1944), *Psihosociologia mahalalei* (1945) și *Satul ca structură psihică și socială. Curs de sociologie rurală* (1948).

⁵ George Em. Marica, *Studii sociologice*, p. 311.

⁶ George Em. Marica, *Satul ca structură psihică și socială. Curs de sociologie rurală*, Edit. Argonaut, Cluj-Napoca, 2004, p. 20.

lucrurile stau dimpotrivă, invers”⁷. Studiul asupra patriei are, însă, și un alt temei. Subliniind faptul că exacerbarea ideii de patrie și a misiunii acesteia poate avea consecințe grave pe plan internațional, Marica dorea să tragă un semnal de alarmă asupra pericolului care plana în momentul respectiv (perioada celui de-al doilea război mondial) asupra patriei române, victimă a unui dublu mesianism: “Suntem victima acestui mesianism din două părți. Pe de o parte e mesianismul vecinilor de la Vest fundat pe așa numite drepturi istorice, care n-are cel puțin justificarea unei culturi superioare sau a unei opere civilizatorii; pe de altă parte e mesianismul de la Est, fundat social-prospectiv, care vrea să ne domine în numele unei idei mai ecumenice, dar cu consecințe tot așa de periculoase: pretinsa dezrobire a poporului român de jugul capitaliștilor”⁸. Același “moment de răspântie” se află și la originea studiului asupra “patriei intermediare” – provincia istorică Ardeal –, deslipită în mod brutal, prin Diktatul de la Viena din 30 august 1940, de trupul patriei mari, Marica subliniind importanța deosebită a acestei provincii pentru România: “Chestiunea transilvană e o chestiune care interesează [...] țara întreagă. Orice problemă ardeleană nu e numai una locală, ci și una națională, din cauza poziției centrale și a însemnătății vitale a Transilvaniei pentru poporul român”⁹.

În investigația sa asupra comunităților sociale teritoriale, George Em. Marica urmează trei coordonate:

1) Sublinierea importanței factorilor socio-spirituali pentru existența tuturor acestor comunități, subliniere care contrazice, într-o anumită măsură, afirmația să că în domeniul vieții sociale nu se poate vorbi despre un determinism unilateral, că nu există “fapte ultime”. Ceea ce se poate afirma, spune el, este numai faptul că “unele joacă un rol mai mare decât altele în procesul causal, fără însă să avem pretenția că am dat cu aceasta o soluție unică pentru toate cazurile”¹⁰. Astfel, dacă în cazul regiunii istorice întâietatea coordonatei spirituale este relevată chiar în titlul studiului, în celelalte aceasta este exprimată mai mult sau mai puțin explicit. În cazul patriei, de pildă, după o scurtă trecere în revistă a factorilor constitutivi și determinanți geografici, economici și istorici, Marica se oprește în amănunt asupra unor factori constitutivi și condiționați “mai umani, mai subtili și cred că mai adânci”¹¹, cei psiho-sociali.

2) Apelul permanent la analiza comparativă pentru definirea și circumscrierea conținutului comunităților sociale teritoriale. Astfel, pentru definirea satului se face apel atât la compararea comunităților sătești aflate pe diferite trepte ale evoluției istorice, cât și la cea cu orașul, în calitatea sa de formă de viață socială aflată în opoziție față de sat: (“[...] în circumscrierea satului ne vom sluji în mod direct de comparații cu orașul [...] Procedeu simplifică, schematizează; însă, în aceiași timp, el, dacă nu este totdeauna cel mai bun mijloc de cercetare,

⁷ George Em. Marica, *Despre patrie. Studiu sociologic*, Tipografia “Dacia Traiană” S.A., Sibiu, 1942, p. 48.

⁸ *Ibidem*, p. 48.

⁹ George Em. Marica, *Studii sociologice*, p. 294.

¹⁰ George Em. Marica, *Satul ca structură psihică și socială*, p. 18-19.

¹¹ George Em. Marica, *Despre patrie. Studiu sociologic*, p. 10.

este, în schimb, un excelent mijloc de prezentare”¹²). Apoi, mahalaua, în calitatea ei de comunitate intermediară între rural și urban, este comparată cu satul și orașul. Spiritul ardelean este caracterizat în raport cu cel muntean sau moldovean, iar în analiza patriei române se fac trimiteri frecvente la “patria mică” (cămin, regiune, provincie), la stat și națiune, la alte țări, precum și la “vatra” unor specii de animale.

Comunitatea socială teritorială cea mai amplu analizată a fost, fără îndoială, cea sătească, ea fiind abordată de către sociologul clujean atât teoretic, cât și empiric. Atenția deosebită arătată comunității sătești demonstrează faptul că, deși a amendat orientarea aproape exclusivă a sociologiei noastre spre cercetarea rurală, George Em. Marica n-a reușit nici el să se detașeze de acest subiect. Această atenție este motivată de sociologul clujean prin beneficiul informațional prezumat a fi obținut cu privire atât la acest segment al realității sociale, care reprezenta atunci, și reprezintă și acum în multe societăți, tipul de viață socială cel mai răspândit, cât și la coordonatele fundamentale ale vieții umane în general, dat fiind faptul că formele de viață contemporană, oricât de diferențiate ar fi ele, poartă, în opinia sa, amprenta acestei prime forme de organizare a societății omenеști.

Studiul “Încercare de definiție a satului” reprezintă scheletul pe care Marica își va construi, câțiva ani mai târziu, cursul său de sociologie rurală, cel mai amplu demers de această factură din sociologia românească. În opoziție cu Școala sociologică de la București, care-și propusese un obiectiv foarte ambițios, dar nerealist, și anume cercetarea exhaustivă a mediului ruralul, George Em. Marica considera că în momentul respectiv exista suficient material documentar, atât internațional cât și românesc, care să permită, construirea unui tip ideal de sat (“un tip de sat limită, dar o formație socială care să cuprindă tot ceea ce simțim ca specific acestei unități”). Acest “instrument de lucru”¹³ era menit să servească la investigarea realității sociale (“numai el ne dă posibilitatea să vedem în ce măsură putem vorbi în unele locuri de sat și țărani, în ce măsură n-avem deja o formație citadină sau una puternic urbanizată”¹⁴) într-o manieră reflexivă, diferită de cea gustiană, bazată pe acumularea de material documentar, importantă și ea, în opinia lui Marica, în contextul accelerării procesului de dispariție a vieții patriarhale, care trebuia înregistrată cât mai rapid, mai complet și mai fidel.

În acord cu concepția sa privind determinismul multilateral, complex, al vieții sociale, în elaborarea schiței satului-tip George Em. Marica face apel la toți factorii considerați ca relevanți pentru existența acestei comunități: aspectul geografic-morfologic, aspectul biologic, aspectul tehnic-uman, dar mai ales “caracteristicile psihice ale țăranului, valorile și idealurile care-l inspiră și animă, ca și natura relațiilor sociale pe care le are cu consătenii săi, felul cum se asociază și se grupează”¹⁵. Acești factori, mai cu seamă cei psihologici și sociali, sunt detaliați într-un set de caracteristici, care, plasate pe o axă, definesc la cele două extremități pe țăranul patriarhal (ca tip ideal de rural), respectiv pe locuitorul orașului modern.

¹² George Em. Marica, *Satul ca structură psihică și socială*, p. 2.

¹³ De menționat faptul că și H.H. Stahl a conștientizat, e drept, mult mai târziu, nevoia unui asemenea instrument de lucru pentru investigarea satului. Vezi H.H. Stahl, *Schema unui “model” de analiză a comunității sătești*, “Viitorul social”, an V, nr. 2, 1976, p. 278-288.

¹⁴ George Em. Marica, *Satul ca structură psihică și socială*, p. 19.

¹⁵ *Ibidem*, p. 33.

O dată elaborată schița satului tip (“o formă de viață care...poate n-a fost niciodată complet realizată, dar care, în linii mari, a constituit substanța, sâmburele civilizației rurale”¹⁶), aceasta este utilizată ca instrument de investigare a istoriei comunității sătești, de analiză a evoluției acesteia pe traiectoria sat patriarhal – sat tranzitoriu – sat evoluat – sat de tip fermă. Totodată, aceasta îi servește și ca instrument de analiză a ruralului contemporan, având ca rezultat o tipologie a satului românesc, în funcție de factorii constitutivi și condiționanți care predomină într-o așezare rurală sau alta.

George Em. Marica a elaborat și o metodologie proprie de investigare pe teren a comunității rurale, prezentată cu prilejul cercetării realizate, sub conducerea sa, de către membri Seminarului de sociologie al Universității din Cluj-Sibiu, în vara anului 1943, în comuna Râu-Bărbat din județul Hunedoara. Cu toate că reprezintă un punct de vedere mult diferit de metodologia monografică gustiană, sau poate tocmai de aceea, contribuția sa pe acest teren a fost trecută, în mod nejustificat, cu vederea.

În esență, metodologia propusă de Marica are la bază trei fundamente:

1) “Analiza satului privit ca unitate a proceselor sociale ce au loc înăuntrul său, ca și a raporturilor sale cu alte colectivități”¹⁷ (unitatea sătească; diferențierea socială și profesională sătească; subunitățile sătești; raportul satului cu alte unități, exterioare lui), restul aspectelor, cu excepția celor de psihologie socială, doesebit de importante, în opinia sa, așa cum am văzut, pentru sociologie, fiind tratate în subsidiar, doar atunci când este neapărat necesar. Așa, de pildă, în cazul cercetării satelor mai înapoiate, el considera că este nevoie de “colaborarea folcloriștilor și chiar a etnologilor, în orice caz de aportul cel puțin al unui sociolog cu bună pregătire în domeniul etnologiei, dat fiind că în satul vechi supraviețuiesc atâtea forme primitive, care nu pot fi înțelese decât încadrate pe acest fond”¹⁸.

2) Extinderea cercetării unor probleme relevante în comunitatea supusă analizei și în satele vecine, pentru a exista un cadru de comparație (analiza comparativă fiind, după cum am menționat anterior, una dintre coordonatele studierii comunităților sociale teritoriale), necesar atât cunoașterii zonei cât și problemei ca atare;

3) Necesitatea investigării tuturor tipurilor de sate, în condițiile în care în cercetarea rurală românească se manifesta o preferință spre satele “mai vechi și mai autohtone”. “În consecință, sociologia vieții rurale [...] va trebui, pentru a avea o imagine completă a realității, să cerceteze toate tipurile de sate existente: atât cele pur românești, cât și cele cu minorități, cele aproape de oraș, ca și cele izolate, cele de la munte, ca și cele de la câmpie, cele întârziate, ca și cele evolute [...]”¹⁹, cu un plan de investigație adaptat fiecărui caz în parte, deoarece “nu există sistem bun în sine de aplicat pe teren, acesta depinde de loc și timp”²⁰.

Deși nu i-a fost consacrată o lucrare de sine stătătoare, datorită acelei permanente raportări a comunității sătești la comunitatea urbană, realizată în

¹⁶ *Ibidem*, p. 137.

¹⁷ George Em. Marica, *Studii sociologice*, p. 297.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*, p. 306.

²⁰ *Ibidem*, p. 306-307.

procesul de elaborare a schiței satului ideal, orașul a constituit, și el, subiect de interes pentru George Em. Marica, lucrarea “Satul ca structură psihică și socială” reprezentând, în opinia sa, datorită frecvențelor trimeri la oraș și la modelul citadin, “un curs de sociologie rurală-urbană, cu accentul însă pe aspectul rural”²¹. De altfel, Marica a fost unul din puținii sociologi români ai perioadei interbelice care au zăbovit asupra acestui mediu de viață, care, fără să aibă anvergura ruralului, constituia, totuși, un segment al societății la fel de vechi ca acesta, și aflat într-o evidentă creștere în importanță²². El chiar a reproșat mai târziu Școlii lui Gusti faptul de a nu se fi preocupat în suficientă măsură de cercetarea orașului, afirmând că “Nu se manifestă o preocupare vădită în sociologia monografică românească pentru formele noastre de viață urbană, care, deși mai modeste din punct de vedere cantitativ, jucau totuși un rol important, conducător în viața națională și de stat”²³. O asemenea deficiență este înlăturată parțial chiar de către sociologul clujean, prin lucrarea sa “Psihosociologia mahalalei”, prin care el încerca să dea un imbold cercetării acestui tip de comunitate, reprezentativă în momentul respectiv pentru un anumit segment al mediul urban românesc din prima jumătate a secolului trecut.

Situată pe continuumul rural-urban al societății românești din Vechiul Regat, ca o comunitate socială teritorială intermediară²⁴ între sat și oraș, mahalaua constituia, în opinia lui Marica, o formațiune urbană specifică spațiului sud-est european, rezultată din contactul civilizației moderne urbane de factură occidentală cu lumea țărăneasco-balcanică a micilor târguri din această zonă. La fel ca și în cazul comunității sătești, autorul examinează diferiții factori constitutivi-determinanți ai acestei realități, începând cu cei materiali (spațiali, biologici, economici), trecând prin cei psihosociali (comunitatea, familia, viața sufletească) și sfârșind cu cei spirituali (morală, religiozitatea, manifestările artistice), asupra cărora zăbovește mai mult. În cazul mahalalei, importanța factorilor psihio-culturali este mai accentuată, astfel că respectiva comunitate poate fi caracterizată atât ca o “realitate geosocială”, cât și ca o “structură psihospirituală”. Mai ales prin componenta sa psihoculturală, mahalaua interrelaționează cu cel două comunități sociale teritoriale între care este plasată: “[...] difuziunea motivelor de mahala are loc în ambele sensuri, nu numai înspre oraș, dar – mai ales – și spre țară, infiltrându-se pe o arie destul de mare, în special în satele învecinate. La oraș, iradierea moravurilor de mahala se face mai cu ușurință în cartierele proaspăt îmburghezite, acolo unde mai subzistă ceva din vechea structură de periferie, când ele erau mai excentrice”²⁵. Mahalaua, spune Marica,

²¹ George Em. Marica, *Satul ca structură psihică și socială*, p. 2.

²² “Dar nici în trecutul cel mai îndepărtat satul n-a fost unica formă de așezare românească. Și atunci au existat, dacă nu orașe propriu-zise, în stilul celor occidentale, cel puțin târguri. Pe măsură însă ce ne apropiem de vremurile noastre, importanța alcătuirilor urbane crește tot mai mult” (George Em. Marica, *Studii sociologice*, p. 310).

²³ George Em. Marica, *Migrația populației din mediul rural. Istoricul problemei la noi și premisele sale*, “Studia Universitatis “Babeș-Bolyai””, Series Sociologia, an XVI, 1971, p. 104.

²⁴ Florența Stăvărache, *G.Em. Marica: Sociologia unei comunități intermediare*, “Studia Universitatis “Babeș-Bolyai””, Sociologia, an XLVI-XLVII, nr. 1-2, 2001-2002, p. 95.

²⁵ *George Em. Marica, Studii sociologice*, p. 314.

“consituie o formă de viață complexă, ea fiind o realitate spațială, ca și una sufletească”²⁶, ale cărei caracteristici sunt evidențiate de el pe baza comparării sale atât pe verticală, cu cele două comunități care o încadrează: satul și orașul, cât și pe orizontală, raportând-o la două formațiuni sociale echivalente ei: suburbia ardeleană și periferia apuseană. Concluzia sa este aceea că mahalaua este o formă comunitară aflată la “intersecția a două epoci și a două lumi: a trecutului cu prezentul, a Orientului cu Occidentul, a satului cu orașul”²⁷, o realitate spațială și sufletească complexă, care are însă o importanță deosebită în viața noastră socială: “Ea îndeplinește la noi misiunea de a fi un mediu de aclimatizare, un fel de școală pregătitoare a elementelor autohtone medii pentru viața mai complicată, mai rațională, cu o socialitate, dacă nu totdeauna mai individualistă, cel puțin mai finală a orașului, care e suportul stilului de viață contemporan”²⁸. Datorită acestui rol, mahalaua trebuie ajutată, inclusiv prin cercetarea sa, să se apropie de periferia orașelor occidentale, aflată pe un nivel superior de urbanizare.

O altă comunitate teritorială intermediară, situată, de data aceasta, pe continuumul regiune locală-țară, este provincia (“patria intermediară”). Provincia, consideră George Em. Marica, poate fi considerată ca o comunitate de sine stătătoare doar în cazul statelor tinere (cum era și cel al statului român în urma Marii Uniri), alcătuite din entități teritoriale, a căror unitate nu era încă pe deplin consolidată. Realizarea “patriei mari române” presupunea contribuția specifică a tuturor patriilor intermediare, inclusiv a Ardealului, provincie care, în opinia lui Marica, și nu numai, îndeplinea un rol important în cadrul românsimului, mai ales pe latura spiritualității sale. De menționat faptul că Marica ridică această problemă într-un moment de cumpănă atât pentru această regiune a României cât și pentru țara întreagă, așa cum o făcuse un alt mare sociolog român, Dimitrie Drăghicescu, într-un moment încărcat, și el, de dramatism pentru poporul român, anterior realizării unității naționale. “Transilvania, afirma acesta în perioada primului război mondial, este românească, nu numai după dreptul istoric și după principiul dreptului popoarelor, dar și după poziția sa geografică și etnică. Regatul României, dintr-o simplă privire asupra hărții, are forma unui corn, a cărui concavitate este umplută precis de Transilvania [...] Fără ea, România este redusă la o formă geografică lipsită de echilibru [...]”²⁹.

Pentru a evidenția importanța națională a spiritualității ardelenice, Marica întreprinde o amplă analiză de factură socio-istorică asupra procesului de formare și dezvoltare a etosului ardelean – etape principale, structură, tendințe de evoluție – oferind un tablou complex al evoluției vieții spirituale a acestei provincii, precum și un model pentru o eventuală abordare a celorlalte variante regionale ale etosului românesc sau a acestuia în ansamblul său. Pornind de la particularitățile spiritualității

²⁶ *Ibidem*, p. 313.

²⁷ *Ibidem*, p. 358.

²⁸ *Ibidem*, p. 351.

²⁹ D. Drăghicescu, *Marea Unirea a Românilor cu Românii: 1918. Banatul și Transilvania; Bucovina și Basarabia*, Ediție îngrijită și prefațată de Virgiliu Constantinescu-Galiceni, Edit. Albatros, București, 2001, p. 90.

ardelene, George Em. Marica circumscrie rolul Ardealului în complexul românesc de-a lungul timpului, subliniind ideea, de mare actualitate și astăzi, a misiunii acestei provincii de a fi “inel de legătură cu Apusul și factor important de occidentalizare a vieții naționale. Fiindcă occidentalizarea este un imperativ al zilelor noastre”³⁰.

Dacă în cazul patriei intermediare Marica acordă atenție doar componentei spirituale a acesteia, în abordarea patriei mari el revine la analiza complexului de factori constitutivi și determinanți ai acesteia: factorul geografic, economic, istoric și psihosocial. Patria este, în același timp, “un spațiu geografic”, “o constelație economică”, “locul unde au trăit părinții noștri”, dar și “un complex de reprezentări”. Deși, în principiu, nu face nici o ierarhizare a acestora, el subliniază faptul că se poate stabili o “ordine de eficiență” a respectivilor factori, o ierarhie privind importanța lor constitutivă pentru patrie. Opțiunea sa pentru ultima categorie de factori, cei psihosociali (“toată gama de imponderabile psihosociologice”), manifestată și în cazul celorlalte comunități, iese în evidență atunci când compară patria cu statul: “Patria e o configurație psiho-socială cu bază materială”, o colec-tivatate naturală relativ neorganizată, de aceea se spune despre ea că e mai mult o atmosferă [...] Statul e în schimb o colectivitate fără bază naturală, dar cu structură socială extrem de organizată și instituționalizată”³¹. Sau, atunci când o compară cu națiunea, el afirmă că la patrie accentul cade pe “teritoriu (bineînțeles psihologizat)” și pe “ambianța psiho-socială”, în timp ce la națiune are preeminentă “comunitatea etnică” și “voința de participare, de socializare”.

Elaborat într-o perioadă crucială pentru existența “patriei mari” române, studiul lui George Em. Marica este, prin unele din ideile susținute de el, de o mare actualitate și astăzi. Una din aceste idei este cea privind datoria patriei de a asigura condiții decente de existență tuturor membrilor ei, datorie la fel de mare ca aceea pe care o au aceștia din urmă față de ea. “Patria, afirmă el, nu e locul care ne asigură maximum de bunăstare, de opulență – și nici nu trebuie să-i cerem așa ceva – dar ea trebuie să dea posibilitate de viață tuturor fiilor ei, idiferent de clasă socială, vârstă sau naționalitate, dacă ea vrea să existe și mai ales dacă ea vrea să fie trăită cu maximum de căldură și intensitate în sufletul acestora”³². O altă idee desprinsă din studiul său este cea a pericolului confiscării și monopolizării patriotismului de către anumiți indivizi sau categorii sociale: “Patriotismul [...] poate deveni și servi ca o trambulină și mulți și-au făcut și-și fac din el o meserie de ascensiune socială și de reușită în viață. Și ceea ce e mai trist e că el poate deveni chiar un obiect de comercializare și exploatare [...] Un fenomen negativ [...] e apoi monopolizarea patriotismului de o anumită categorie de oameni, care se cred singuri patrioți, ceilalți care nu împărtășesc crezul lor fiind socotiți ca apatrioți sau chiar ca răi patrioți”³³. În fine, o ultimă idee demnă de subliniat este a aceea a persistenței patriilor locale, în calitatea lor de “complexe psiho-sociologice”, în condițiile centralismul modern și a promovării tot mai accentuate a patriei mari, indiferent care ar fi aceasta. Identificând, poate oarecum forțat, societatea globală viitoare cu “patria mare” și

³⁰ George Em. Marica, *Studii sociologice*, p. 294.

³¹ George Em. Marica, *Despre patrie. Studiu sociologic*, p. 22.

³² *Ibidem*, p. 8.

³³ *Ibidem*, p. 30.

actualele țări cu “patriile locale”, putem nutri speranța, în spiritul celor spuse de Marica, în persistența și permanența acestora din urmă. Parafrazându-l pe sociologul clujean, care afirma că “cei mai mulți dintre oameni și după ce au ajuns la trăirea patriei mari vor rămâne mai departe mai legați de căminul și regiunea lor decât de țară”³⁴, nutrim speranța că, și noi, cei care vom trăi experiența integrării, globalizării sau mondializării vom rămâne mai legați de patria noastră decât de patria globală.

³⁴ *Ibidem*, p.37.

PROFESORUL GEORGE EM. MARICA DESPRE ACTIVITATEA PUBLICISTICĂ A LUI SIMION BĂRNUȚIU

IONUȚ ISAC

ABSTRACT. The Professor George Em. Marica about the Activity of Simion Barnutiu as a Publisher. The very rich activity of Simion Barnutiu as a journalist makes the subject-matter of the research done by the well-known Professor George Emilian Marica in his outstanding work *Studies on history and sociology of the Romanian Transylvanian culture of the XIXth century*. Despite of what is commonly considered, Barnutiu's "short writings" – i.e. his articles approaching a great amount of subjects, from agriculture to scientific congresses, usually not developing them but explaining them to a large audience – are sometimes even richer and closer to completion than his "extended" works. At any rate, one cannot avoid to account for these "short writings", in order to get the "whole picture" of Barnutiu's intellectual outcome. Most part of these articles has been drawn up between the years when Barnutiu taught philosophy, law and pedagogy in Blaj (1839-1845) and in Iași (1855-1864). Then, he focused his lectures on the ontology (metaphysics), logic, theory of knowledge and law science. All of these courses bear the obvious influence of I. Kant's (1724-1804) and W.T. Krug's (1770-1842) *rationalism*. According to the opinion of Professor Marica, all of these "short writings" spread the scent of a symbiotic blend of enlightenment and romanticism, very specific to Barnutiu's Transylvanian époque.

Coordonatele vieții și activității lui Simion Bărnuțiu constituie obiectul cercetării întreprinse de Profesorul George Em. Marica și obiectivate în lucrarea *Studii de istoria și sociologia culturii române ardeleni din secolul al XIX-lea*¹. Figura lui Bărnuțiu este surprinsă atât în context colectiv, pe fondul revoluției de la 1848 (*Revoluția de la 1848 și unitatea românească*²), cât și în determinațiile unor elaborări importante de ordin social-politic și al filosofiei sociale (*Discursul lui S. Bărnuțiu de la 2/14 mai 1848*³), respectiv în publicistica ulterioară anului 1850 (*Scrierile mărunte ale lui Simion Bărnuțiu după 1850*⁴).

Pe bună dreptate, Profesorul Marica scria că „S. Bărnuțiu e cunoscut în istoria noastră cu deosebire prin discursul pe care l-a rostit în ziua de 2/14 mai 1848 în catedrala de la Blaj. E fără îndoială opera sa capitală, care i-a asigurat un

¹ Vezi George Em. Marica, *Studii de istoria și sociologia culturii române ardeleni din secolul al XIX-lea*, vol. I, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1977. Ampla contribuție este discutată în (***) coord. Șt. Costea, *Istoria sociologiei românești*, Editura Fundației „România de Măine”, București, 1998, p. 250: „Aportul cel mai consistent al demersurilor sale (G. Em. Marica – n. ns.) se înscrie în orizontul sociologiei culturii, cu accent asupra culturii transilvănene. Principala sa lucrare în această perspectivă este *Studii de istoria și sociologia culturii române ardeleni din secolul al XIX-lea* (3 volume), care-l plasează în rândul celor mai importanți reprezentanți ai sociologiei românești”.

² G. Em. Marica, *op.cit.*, p. 112-120

³ *Ibidem*, p. 121-136

⁴ *Ibidem*, p. 137-215

loc de primul rang nu numai în viața politică, ci și în literatura și cultura poporului român, depășind cu mult celelalte scrieri ale lui”⁵. Trebuie observat că, în paralel cu prețuirea excepțională acordată unanim lui Bărnăuțiu pentru magistralul discurs din catedrala Blajului, s-a creat prin aceasta, totodată – în mod paradoxal – un obstacol sau „ecran” reductibil în calea receptării operei sale de ansamblu, alcătuită din zeci și zeci de manuscrise diverse (istorice, juridice, filosofice, filologice, economice etc)⁶. Situația operei bărnăuțiene este una foarte particulară, dacă se ia în considerare faptul că în timpul vieții sale nu au fost publicate (cu semnătură proprie) decât câteva articole.

Autorul atrage atenția asupra faptului că, în general, istoriografia exegetică a lui Bărnăuțiu (G. Bogdan-Duică, N. Bagdasar, R. Pantazi ș.a.) nu a luat prea mult în considerare „scrierile mărunte” ale intelectualului ardelean, și ele „revelatoare pentru înțelegerea activității sale”. Or, „... pentru cercetarea completă a activității publicistice a lui Bărnăuțiu și pentru determinarea cât mai precisă a evoluției gândirii sale e necesar să fie cunoscută întreaga sa operă, adică să fie analizate și scrierile sale mai puțin importante, indiferent de valoarea lor”⁷. Putem adăuga că, de la data apariției lucrării Prof. Marica – mai ales în ultimii ani –, au fost publicate sau se află sub tipar unele din cursurile ținute de S. Bărnăuțiu la Blaj și Iași, care vor contribui, în complementaritate cu articolele sale din presa vremii, la înțelegerea aceluși „tot” sau „întreg” al operei sale⁸, cu atât mai mult cu cât unele articole bărnăuțiene din perioada universitară ieșeană conțin, sintetic-concentrat, idei dezvoltate în cursuri. De altfel, aceasta constituie și motivația prezentei abordări.

În lucrarea anterior menționată, Prof. Marica cercetează legătura dintre publicistica bărnăuțiană anterioară anului 1848 și cea ulterioară anilor 1848-1850 (pentru o mai bună înțelegere a celei din urmă), mergând pe 3 direcții: *protestul împotriva despotismului dietei aristocratice de la Cluj*; *protestul împotriva abuzurilor și despotismului din biserica unită*; *denunțarea aservirii țărănimii iobage*. Față de

⁵ *Ibidem*, p. 137

⁶ Situația actuală a manuscriselor bărnăuțiene inedite este copleșitoare. Cel puțin 20 de scrieri ale sale își așteaptă cercetătorii pentru finalizarea în ediții critice – unica posibilitate de a se da seama de complexitatea și profunzimea operei marelui profesor ardelean, ideolog al Revoluției române de la 1848. Dintre acestea (scrieri „mari”, dar și „mărunte”), aflate în Biblioteca Academiei Române din București, Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române, Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” din Cluj-Napoca, Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj, Arhivele Naționale, Direcția Județeană Alba, Biblioteca Centrală Universitară „Mihai Eminescu” din Iași, amintim: *Despre constituțiuni*, ms. rom. 5434; *Doctrina dreptului nației*, ms. rom. 2990; *Dreptul ginților*, ms. rom. 5435; *Dreptul public natural*, ms. rom. 5437; *Fisiologia*, ms. rom. 5442; *Institutiones theologicae*, ms. rom. 5443; *Metafisica*, ms. rom. V-54, 3348, 5444 și 4599; *Pedagogia și diplomatica*, ms. rom. 5438; *Dreptul natural*, ms. rom. 3758; *Storia del diritto marittimo*, ms. rom. 5433; *Știința dreptului*, ms. rom. 39, 40 și 4192; *Mitropolia de Alba Iulia. O vorbă la timpul său despre libertatea și unitatea beserecei românești*, ms. rom. 167 și 174; *Filosofia fundamentală*, ms. rom. 4451; *Psicologie empirică*, ms. rom. 4454 etc.

⁷ *Ibidem*, p. 138

⁸ Vezi, de exemplu, (ed. I. Chindriș, M.T. Racovițan, I. Isac, G. Matei), S. Bărnăuțiu, *Istoria filosofiei*, vol. I-II, Ed. România Press, 2000; (ed. I. Chindriș, I. Isac), S. Bărnăuțiu, *Filosofia după W.T. Krug*, Editura Napoca Star, Cluj-Napoca, 2004.

istoriografia anterioară, este privită mai nuanțat problema conflictului lui Bărnățiu cu episcopul Lemeni, precum și problema revendicărilor sociale și naționale în Transilvania (iobăgia) și Moldova (opoziția față de ideea domnitorului străin, concretizată în „elementul inedit” al *republicanismului*).

Astfel, „scrierile mărunte” ale lui Bărnățiu după anul 1850 sunt împărțite, pe de o parte, conform criteriului *cronologic*, în două grupe: cele din anii 1852-1854 (perioada italiană) și 1855-1864 (perioada ieșeană). Ele tratează subiecte diverse și sunt inegale ca valoare. Datarea celor din a doua categorie este dificilă, întrucât multe – și cele mai importante – au apărut postum. Pe de altă parte, este utilizat și criteriul *sistematic* (al „motivului dominant”), după care ele se împart astfel: 1. *literar-filologice*; 2. *educative (pedagogice)*; 3. „*ideologice*” (*filosofico-culturale, social-economice, politico-juridice*), cu „transgresiuni” reciproce.

Pentru textul de față, ne vom opri asupra analizei pe care o face Prof. Marica scrierilor bărnățiene cu conținut predominant filosofico-juridic și politico-economic, grupate astfel deoarece criteriul „ideologic” este aici mai accentuat decât la celelalte. Reținem, deocamdată, două dintre filioanele ideatice ale publicisticii filosofico-juridice și politico-economice bărnățiene, centrate în jurul ideii de *solidaritate și sprijin colectiv*.

1. În articolele *Observațiuni statistice despre cultivațiunea pământului Europei*⁹ și *Observațiuni statistice despre comerțul Europei*¹⁰, Bărnățiu surprinde o serie de fenomene economice și sociale specifice timpului său, în Transilvania, Europa și în lume (de pildă, foametea sau alcoolismul) cercetând cauzele acestora (starea precară a agriculturii; modul de guvernare feudal; capitalismul incipient, generator al individualismului exacerbant) și propunând remedii (măsuri agrozotehnice specifice – întreținerea terenului arabil, îmbunătățirea calității soiurilor de plante și raselor de animale; modernizarea economiei ardelenene). Bărnățiu este favorabil ideii asocierii eforturilor economice – cu deosebire în agricultură –, apreciind activitatea societăților de asigurare contra incendiilor, simțul de solidaritate al sașilor și spiritul de inițiativă al evreilor. Lucrarea este înrudită în spirit cu unul dintre cursurile lui Alexandru Papiu-Ilarian¹¹, căruia, de altfel, i-a și fost trimisă spre publicare.

De asemenea, o apologie a spiritului colectiv se întâlnește și în articolul *Congresele științifice*¹², elaborat probabil în Italia, în care Bărnățiu pledează pentru ideea de congres științific ca aplicație a ideii sociale și instrument critic al dialogului intelectualilor români. El evidențiază avantajele comunicării prin viu grai față de textul tipărit (costisitor, sofisticat și formal), cu posibile consecințe practice asupra comerțului și industriei. Nu trebuie omisă însă nici motivația subtextuală

⁹ În „Foaie pentru minte, inimă și literatură”, XVI, 1853, nr. 42, 48, 49, 50, 51

¹⁰ Idem, XVII, 1854, nr. 1, 2, 3

¹¹ Este vorba de manuscrisul inedit *Statistica generală a Europei* (având ca obiect *viața statului*, mai exact spus, a *statelor* europene), pregătit pentru tipar de I. Chindriș și I. Isac.

¹² Idem, XVII, 1854, nr. 36

a articolului, determinată de faptul că, la vremea respectivă, cenzura regimului absolutist a suprimat cu predilecție adunările, întrunirile publice.

Prof. Marica formulează, totodată, o serie de obiecții și rezerve la argumentele lui Bărnăuțiu, cu rezultatul echilibrării balanței acestora. Mai întâi, ele sunt încadrate contextului social-istoric specific: aprecierea agriculturii în dauna industriei se face din motivul împărtășirii supozițiilor *fiziocratismului*, specific zonei răsăritene a monarhiei habsburgice; elogiul cuvântului vorbit față de cel tipărit își are explicația în neajunsurile frecvente ale publicațiilor vremii – limbaj defectuos, neclar, mediu de lectură și receptare nefavorabil. „Dar avem rezerve, scrie autorul, și în ce privește profunzimea spiritului colectivist de care era animat (Bărnăuțiu – n.ns.). Apologia însoțirilor, așa cum o gândește el, nu sparge cadrele concepției sale individualiste, reprezentând doar – ca și la ceilalți fruntași ardeleni ai vremii – un liberalism amendat cu motive sociale. Nu pe linia dezvoltării spiritului colectivist și a acțiunilor de masă vedea Bărnăuțiu calea principală a progresului social, ci pe aceea a promovării spiritului juridic, a răspândirii ideilor de justiție și moralitate, o tendință ce stăpânește opinia publică românească până la dualism, mai ales pe cea din Transilvania, chiar și în anii următori”¹³.

2. Explorările bărnăuțiene în direcția dreptului natural și a filosofiei dreptului își găsesc expresia cea mai pregnantă în discursul ținut la deschiderea Facultății de Drept a Universității din Iași (24 februarie/7 martie 1856). Aici, Bărnăuțiu cercetează relațiile reciproce dintre *știința dreptului* (văzută apologetic, ca „gândire juridico-politică”, superioară altor discipline) și celelalte științe socio-umane. Această superioritate s-ar impune chiar și filosofiei, atât prin amploarea și adâncimea științei dreptului, cât și prin folosul său practic. Chiar dacă toate artele și științele sunt folositoare, ele nu vor putea fi utile decât atunci „când vor fi aplicate în scopurile națiunii de o jurisprudență, de o politică sănătoasă”¹⁴. Corelativ, Bărnăuțiu ia în considerare și contribuțiile specifice ale diferitelor științe și discipline la consolidarea, respectiv justa alcătuire a științei dreptului (filosofia, psihologia, geografia și istoria), evidențiind totodată importanța științei juridice pentru economia politică, arta militară și educație. Nu uită să incrimineze perfidia acelor juriști, politicieni, învățați și funcționari care s-au desolidarizat de națiunea din care făceau parte, compromițând știința dreptului și principiile de drept.

Ideea fundamentării politicii pe principiile de drept se regăsește în articolul *Opiniune despre puseșiunea noastră*¹⁵, retipărit ca anexă la *Dreptul public al românilor*, Iași, 1857. Reiterând într-o argumentație nouă ideile sale mai vechi, expuse în timpul Revoluției de la 1848 din Transilvania, Bărnăuțiu consideră că românii vor putea fi o națiune politică numai atunci când vor avea *un teritoriu propriu* (organizare

¹³ G. Em. Marica, *op.cit.*, p. 192

¹⁴ *Cu privire la jurisprudență*, în „Amicul familiei”, XIV, 1890, nr. 10, 11, 12

¹⁵ În „Foaie pentru minte, inimă și literatură”, XXIV, 1861, nr. 42, 43

într-o comunitate etnică), *o constituție proprie și putere națională* (armată proprie), respectiv *Adunare națională generală și reprezentare la cancelaria imperială*.

Prof. Marica subliniază interesul lui Bărnăuțiu pentru situația social-politică din Moldova, având în vedere cei aproape 10 ani pe care i-a petrecut acolo: militantismul pentru împrăștierea țărănilor, atitudinea împotriva aducerii unui domnitor străin și cea în favoarea introducerii unui regim cât mai democratic în țară¹⁶. Gânditorul ardelean reprezintă „o simbioză de raționalism de esență iluministă și de istorism de factură romantică” – ideile sale fiind influențate atât de trecutul istoric românesc, cât și de situația complexă prezentă în Transilvania, Principatele Române și Europa –, ale cărui exagerări latinizante (de exemplu, ideea că dreptul românilor este dreptul roman) au fost exploatare excesiv de critici ca Titu Maiorescu. „În explicarea legalismului lui trebuie să mai ținem seama și de patosul său juridic, cum ne arată între altele importanța ce o dă el influenței determinante a constituției politice și a legilor... Prin Bărnăuțiu, gândirea juridică ca factor regulator atotputernic al vieții sociale își atinge la noi apogeul”¹⁷.

Față de acest Bărnăuțiu al „scrierilor mărunte”, „... mai puțin masiv, mai modest, dar mai bogat ca motive, mai complet decât cel pe care-l cunoaștem numai din discursul său de la Blaj și din cursurile predate la Iași...”¹⁸, posteritatea nu a fost prea generoasă. Probabil că și aici s-a manifestat acel complex de „recunoaștere, dar necunoaștere” (reformulând, am spune „recunoaștere, dar neînțelegere”), despre care s-a vorbit uneori în literatura exegetică. Pe de o parte, articolele sale au fost risipite în reviste vechi, greu accesibile cititorilor, multe fiind nesemnate ori rămase, din diverse motive, în manuscris nepublicat – deci necunoscute la timpul lor; pe de altă parte, criticii săi au acuzat excesiv latinismul, raționalismul avântat, cu tentă romantică, și frazeologia cu accente patriotarde. Printre aceștia se numără – la extreme – rafinatul și aristocraticul Maiorescu, respectiv „inchizitorul” de tristă memorie al lui Eminescu, Al. Grama. Ei au atacat – fiecare în maniera sa – punctele mai puțin rezistente ale scrisului și ideilor bărnăuțiene, fără a acorda recunoașterea cuvenită punctelor-forțe ale acestora.

Dar, prin corelarea „scrierilor mărunte” cu „scrierile mari” ale lui Bărnăuțiu (din care fac parte, fără îndoială, multe din zecile de manuscrise încă inedite), se va ajunge, probabil, într-o zi și la perspectiva *întregului* operei bărnăuțiene. Este vorba despre o datorie indiscutabilă a istoriografilor, filologilor și filosofilor preocupați de cercetarea formării și dezvoltării culturii românești în epoca modernă. Din acest punct de vedere, contribuțiile Prof. Marica ne apar pertinente și pe deplin relevante, de interes contemporan, după cum o atestă și următorul pasaj concludiv: „Se poate... spune că spiritul lui, prin intermediul adepților și continuatorilor săi, supraviețuiește în edificiul nostru social actual”¹⁹.

¹⁶ G. Em. Marica, *op.cit.*, p. 201

¹⁷ *Ibidem*, p. 204

¹⁸ *Ibidem*, p. 206

¹⁹ *Ibidem*, p. 215

THE USE OF THE CATALYSE METHODOLOGY IN THE STUDY AND DYNAMIZATION OF THE ROMANIAN RURAL COMMUNITIES. EXPERIENCES AND PERSPECTIVES OF SOCIOLOGICAL FUNDAMENTATION

MIHAI PASCARU, EMILIA IVANCU¹

ABSTRACT. The essence of the Catalyse methodology proposed by the Laboratory MTI@SHS with the University Franche-Comté in Besançon, is constituted by the restoration of the results of the sociological investigation as method of shaping and hierarchizing the community problems in the local and regional areas. The inquiries, the analyses or the elements of analysis are just stages forwarding the restoration of the results of the inquiry. These contribute to the constitution of an information set that would incite and trigger off debates in the community with the end of identification and hierarchy of the real problems of the community, as well as with the end of supporting the community development. The Catalyse methodology sustains a form of knowledge such as the research-action type. In the experiments (inquiries and the restoration of the results) made in several villages of Romania two types of restoring the results of the sociological inquiry were used: the individual restoration (through a guide of interview) and the group restoration (through public reunions with several local actors). Within each of these types of restoration, by specific instruments, data of the sociological research were presented and debates were held with the end of obtaining new information to complete the information of the research. We reached the conclusion that the Catalyse methodology, especially at the level of its nucleus i.e. the restoration of the results can be enriched and improved by the consolidation of its sociological basis. The development perspectives in this respect also represent the object of the paper proposed by us.

Introductory remarks

Among the different sociological disciplines, in particular in the sociology of the territorial organizations, the need to construct methodological frames, which involve the social actor more in his or her knowledge, has represented an increasing reason of academic research and investigational-practice. Within such a context, complex and exciting at the same time, the Catalyse Methodology has its own place.

The Catalyse Methodology is developed by the Laboratory MTI@SHS with the University Franche-Comté in Besançon, France. The laboratory MTI, as it is currently called, reunites a team of interdisciplinary research ready to conceive, make up and transfer methods and instruments based on the application of computerized technology in the sciences of man and society. In 1997, we find MTI involved in

¹ “1 Decembrie 1918” University, Alba Iulia, Romania. RO 2500 Alba Iulia, Str. Nicolae Iorga, No. 11-13, mpascaru@email.ro. The present study were finalised with the support of the Romanian Ministry of Education and Research, through the CNCISIS grant 678/2004. Paper prepared for World Congress of Rural Sociology, Trondheim, Norvegia, July 25-30, 2004

two great projects: ARCHAEORES- the observation of the multi-regional and long-term archaeological and environmental dynamics- and CATALYSE - the evaluation and observation of local politics and dynamics in the socio-economical and cultural domains. CATALYSE will detach as methodology, developing methodological and instrumental solutions that exploit the principles of territorial intelligence defined by: the participation of the actors, the partnership of the operators, the global approach and the quality and accessibility of information.

The essence of the Catalyse methodology is represented by the restoration of results as means of shaping and putting in hierarchy the community problems in local and regional areas. The elements of territorial diagnosis and the sociological inquiries are just preparing stages for restoration, contributing to the acquisition of a set of information which would incite debates within the community with the end of the identification and putting in hierarchy of the real problems of the community.

References to the concept of restoration are to be found even in the 7th and 8th decades of the last century, in a France, which made considerable efforts in the support of rural renovation. The more the importance of a previous well-done rural questionnaire increases, said the French psycho-sociologist R. Mucchielli, the more the feedback of a questionnaire (i.e. the restoration of the conclusions to the community the questionnaire was made) under the conditions in which the community accepted the questionnaire in its turn. From this point of view, the rural questionnaire represents the decisive moment. If the scientists know how to get the people cooperate and to make the questionnaire be accepted from the very beginning, to make the informal and the local leaders get involved, if they restore the results, and if the villagers recognize themselves in this image, there is already an impulse to be able to catalyse the change (Mucchielli, R., 1976).

The restoration can be seen as an instrument within the research-action (RA). The RA can and was applied to organisations but also to the *extended groups* (town, region). Thus RA represents for some researchers a research strategy using action or the participant observation, an action strategy in the practical field, as a means of influencing the global behaviour of the group, a method of analysis conceived as such to help an actor to detect the meanings of his behaviour and the situations he confronts with (Juan, 1999, p. 135). Within the context, one can invoke also the term “social engineering”, a term proposed by Fourier in the 19th century.

Noticing the fact that in the humanities and social sciences no type of research was probably very much disputed, P. Paille, in *Dictionnaire des Methodes Qualitatives en Sciences Humaines et Sociales*, coordinated by Al. Mucchielli, considers the RA as being its exact quadruple essence: applied research (this is for the humanities and social sciences what applied research is for natural sciences), involved research (the positivist bet of the neutral and external observation of the social phenomena proved impossible to win, as we cannot but stand up to it, if not ideologically, at least pragmatically), combined research (the actor is himself an emitting subject, a potential theoretician of his life and of the events that affect

him), research engaged in an action, and not estranged from it or noticing it from the distance, and this engagement can take both the form of practical experiment and that of the social or political intervention, becoming thus an engagement for action (Paille, 2002 [1996], pp. 51-55).

M. R. Verspieren calls the research – action insertion – reinsertion or strategic research-action. For Verspieren it obligatory that one should start in the research-action from two types of hypothesis: research hypotheses and action hypotheses. The research hypotheses, when they are validated, have the production of knowledge as result while the action hypotheses have as end the transformation of reality (Verspieren, 1990). The relations between the researcher and the actor in the strategic research – action suppose, in Verspieren’s vision, the involvement of the actor into the research and of the researcher into action, which presupposes the training of the researcher to become a practitioner and of the practitioners to become researchers, so that in the end we have a collective actor.

Kimberley Ann – Ford will analyse the notion participative research – action (*recherché – action participative- RAP*). In RAP the research does not see in the respondents only a precious source of information to be collected and analysed, but also a panel of experts in the domain to study. It is about an equitable partnership for the sake of which all the involved parties take profit of their participation to the research work, the participants contributing, at different levels, to the conceiving of work, to the elaboration of the great themes and of the research instruments. The results and the observations of the research work are communicated to the participants along the whole period of work, the RAP permitting to the marginalized or excluded groups to express themselves.

Experiences in the use of the Catalyse methodology in the study and dynamisation of the Romanian rural communities

Under the leadership of MTI@SHS, we organised the restoration of results in Romania within the European project *Observatoire Inter-regionale de Diagnostic et d’Action Territoriale* (Eugenia), accomplishing a series of experiments in the micro-region Valisoara-Rametea, Alba county.

The two forms of restoration organised were the *individualised restoration* and the *group restoration* (Pascaru, 2003a).

We constituted an illustrative lot in the projection of the inquiry for the region where this was to take place, under the circumstances of some material and human resources limits well shaped. The lot was constituted in such a way as to reflect the weight of the population between 18 and 56 years in the total amount of population. The ethnical groups were represented as follows: 50 Romanians (30%), 113 Hungarians (68%) and 3 gipsies (2%). As for the education level, our lot was made up of: 53 villagers having graduated 8 grades (32%), 16 villagers having graduated 9-10 grades (10%), 45 villagers having graduated the vocational schools (27%), 42 having graduated high-school (25%), and 9 having university studies

(5%). Our interest was concentrated upon the identification of the local needs. The questionnaire- the main instrument of the inquiry- was conceived especially for this scope. We delimited two kind of problems: personal and family problems and problems to be solved at commune level.

The hierarchy of the personal and family problems identified and referred to by our inquiry shows the following: I. Money: 39% of options, II. Lack of a job: 28% of options, III. Health: 15% of options, IV. The lack of a market for the agricultural products: 5%, V. Another problem: 5%. As for the problems to be solved at the level of village or commune, the hierarchy looks as follows: I. The roads: 43% of options, II. The water supply: 18% of options, III. Fixed phone: 16% of options. 3% declared there was no problem and 17% declared there were other problems to be solved. (Table 1).

Table 1

Problems to be solved at the level of village or commune:

<i>Problems</i>	<i>Frequencies</i>	<i>%</i>
No problem	9	3
Bad roads	138	43
Difficulties in the water supply	59	18
No fixed telephone	52	16
The mobile phone cannot be used	10	3
Other problems	54	17
Total	322	100

Two were the problems that drew our major attention: the problem of the water supply and that of the domestic waste. When asked if there were any difficulties in the water supplying, 75 (45%) of the questioned people answered affirmatively, and 92 (55%) answered negatively. Among the difficulties mentioned about the water supplying, here are some of them: the water dries up (14%), other people stop the supply (14%), the water is polluted from time to time (3%), other reasons included the consequences of the drying-up of the water (20%).

The second group of ecological problems was linked to the throwing away of the domestic waste. According to the declarations of the investigated lot, people threw away the dirty water and the domestic waste as follows: outside the yard, on their own terrain (35% for this variant), in the sewers (21%), in a sump (13%), in their yard (8%), outside their yard, on other terrains (8%). Only 33% declared that they threw the domestic waste where they ought to (sewers or sumps). In order to get a rise in their living standards, many people performed other activities different from agriculture or paid work. At the moment of our inquiry, 42% were in this situation. They performed unqualified work (15%), transport activities (4%), or different trades (4%). Many other activities are included in the formula: "other

activity". The weight of those declaring they might perform another activity in the future too was 78%. These intended/hoped to deal with: tourism (35%), floriculture (13%), trades (9%), transport (7%). As for the future of the region, we could build up this hierarchy concerning the villagers' options: tourism (39%), animal breeding (32%), fruit growing (6%) and trades (6%).

We considered that many of the solutions to the problems in this micro-region were to be found in inter-commune collaboration. Regarding this collaboration, 9 % of the questioned people declared a very tight collaboration between the two communes, 39% declared a tight collaboration, 12% declared a poor collaboration, 4% declared a very poor collaboration, and 17% no collaboration.

Individual restoration was based on, at the level of instruments, a *guide of interview*. With the help of this instrument specific for the *qualitative research*, researchers tried the obtaining of new information, which could have been missed by the inquiry based on questionnaire. Thus, the major cause of the problem of money was considered the lack of the places of work (in fact, it was identified at the stage of early direct observations, preceding the inquiry): "A job is necessary in order to earn money, working the land and animal breeding are not enough because we can't sell the products." (SA Valisoara). Most of the times, people considered that the solving of the identified and signalised problems (the lack of money etc) does not depend on each and every individual only, but also on the development of the region on the whole, though the details in this sense were rather vague.

In the villages Valisoara and Izvoarele, the lack of money is associated with age and illnesses, with the lack of the strength to work. The young are gone to work abroad or in the neighbouring cities, the lack of comfort making them do that.

We find here too the idea of the saviour investor. "If no one comes to invest in here, there is nothing to do. We need investors"(NI Coltesti).

Regarding the water supply, we were mentioned the incredible fact that some of the villagers had given up the commune pipes and dug their own fountain. The causes of the problems concerning the commune pipes lie in the very work of it. "The people in the village worked superficially and now the pipe is broken and we have a lot of problems, it wants changing."(SA Valisoara) In Izvoarele there are no problems with the water supplying, and we understand from local sources that their pipe can give water to the villages Coltesti and Rimetea too.

In Coltesti we were told the fact that "the watered is cut by those having greenhouses or diaries and consume a lot of water. "(GS Coltesti)The solutions were the cleaning of the present basins, the replacement of the supplying pipes, and the equipping with large basins for those who consume large amounts of water. In Coltesti people consider that a commune system is the only solution: "It's very expensive to dig your own fountain!" (VI Coltesti)

The throwing away of the domestic waste in everywhere is not considered a normal behaviour in Valisoara, but it is not regarded as a major problem either. They do not consider the equipment of a certain place for this necessary either as

“the problem of the waste should concern everyone personally” (MA Valisoara). In Izvoarele a villager admitted: “Here all the waste is thrown in the valley and when great waters come, the waste is taken to the Mures” (BS Izvoarele). Another villager stated: “ Many people throw the waste in the rivulet as it crosses their yards and consider they throw it in their yards” (AC Izvoarele).

Here we have a problem of devising the research instruments in order to define the limits of the yard, as this thing had not been anticipated.

In Coltesti the problem of tidiness is a problem of common sense. The villagers mention the necessity of a garbage pit more frequently than in other villages. Another solution was the distribution of garbage cans that will then be emptied periodically by a car from Aiud.

In Coltesti G. St. states: The classification of problems is useful, but the real problem is that we do nothing but identify them and they remain unsolved. All problems are vital, none of them is more important than the other one. I don't think that the problems mentioned can be solved at the local level without the help of the State.

Within the group restoration at Rimetea (June, 2002), to which villagers from the region analysed at that moment took place, and also representatives of the county authorities, internal experts and the coordinators of the project at the European level, were discussed the results of the quantitative analysis (presented in the form of tables and graphics), among which we mention the following dimensions: personal and family problems, problems specific to the whole region and ecological problems (difficulties concerning the water supply and the place where the dirty water and the waste are thrown), the main domains of activity that could be developed in the region, and the inter-commune collaboration. The discussions started with the water problem. People admitted that water was not enough for everyone, but it was not about the mean intentions of the villagers, as the experts presumed and suggested, but about a series of technical problems. The vice-mayor of the commune Rimetea added some more pieces of information: “ The initial project was intended only for the police station. Then the villagers got involved and with the help of the party, the work was done. Pipes were brought from different places, some of which were old and they didn't resist much. They broke and now we have water losses. In addition, the consuming increased, in each family the water being used for the bathing, garden and animals. I proposed bringing in water meters but the villagers did not agree. We measured the water discharge with a team from Hungary and the result was 10 meters in 16 seconds. Where does this water go? We would need a regulator, as it would regulate the water discharge in the whole village. ” The authorities tried to put up a tax of 10 000 lei (0,25 euro) per month for the common villagers and 100000 lei (0,25 euro) per month for those who receive tourists but this did not work either, as many people considered the measure incorrect. The representatives of the Local Council noticed the fact that they have juridical support for this and that the measure was correct.

The people in the Romanian villages appreciated the importance of the milk factory in Coltesti: “If it had not been for this factory, we would starve.” (CG Izvoarele). An important impediment in the development of the region was the excessive fiscal policy. “I have an association but the fiscal policy is killing me. I have an ice-cream lab that functions according to the law and I still have problems with the fiscal system. I think I’ll give up.” (PI Rimetea)

Another restoration seminar was organized in Valisoara on 25th of August 2002. On this occasion, the problem of inter-communal collaboration was brought to discussion. This was triggered off by the existence of some tensions in the commune Livezile. The villages reluctant to the centre village were exactly the villages analysed by us: Izvoarele and Valisoara.

Perspectives of sociological fundamentation for the Catalyse Methodology

The Catalyse methodology and especially a certain way of terrain-work, in the absence of some explicit theoretical and methodological grounds and of a proper socio-psycho-pedagogical basis, has raised and still raises numerous problems.

The Catalyse Methodology is interested especially by the game of pretexts it presupposes: the inquiry represents a pretext for restoration and territorial delimitation represents a starting point for the definition of the social space by identifying some groups with distinctive characteristics.

A series of risks and consequently a series of exigencies have been identified in the application of this methodology in the context of the experiments in the micro-region Valisoara-Rametea, but also in the promoted ones, through the project *Observatoire Inter-regional de Diagnostic et d’Action Territoriale* (Eugenia in other rural areas in Europe (Belgium and France for example).

Being but a starting point for restoration, the inquiry is marked by the risk of inconsistency, as it focuses only on the identification of the needs and resources in the area to be studied. The Catalyse Methodology is not associated very clearly with the recent vocabulary of the sociology of change, hence a very vague general and theoretical basis. Notions such as social capital, sociability, social networks of interest, circuits of interaction between local government and social participation (D. Sandu, 1999) need and can be integrated in the fundamenting language of this methodology. In the above mentioned study, the Romanian sociologist D. Sandu formulates the following hypotheses of interest in order to test the Catalyse Methodology and also for its fundamentation: A. The greater the need of sociability as source of development, the weaker the public institutions are and with a deficit in their functioning (the hypothesis of the complementarity of the institution - sociability; B. The structures and phenomena of sociability can contribute to the development, especially in the conditions in which their action is cumulative, convergent with that of public institutions (the hypothesis of the sociability synergy / development institutions).

The restoration itself, especially in their form of group restoration, needs a more stable scientific and organizing fundamentation so that the simple gathering of the citizens and of the territorial organizations should be placed in the same room, as things had been so far, all these being insufficient for the definition of a methodological situation of the type group interview (Al. Mucchielli, 1996). The coordination of the debates by a specialist, the formation of sociological specialists with this end, represents only two of the vital desiderates, in our opinion.

The study of the immediate and long-term implications of this type of experimentations would need a highly organized scientific basis and a corresponding methodology in the conditions in which, willingly or not, each experimentation is also an experiment with consequences hard to foretell right at the moment of the promotion of experimentations. Again, the presence of the sociologist seems to be essential.

A series of deontological aspects mark also, in the case of experimentations as those described above, the destiny of the researcher and also of that of the communities or the studied group. The deepening of some intra-community contradictions or of the reports between the authorities and the citizens in the micro-region Valisoara-Rimetea has not been desired by us. And yet, this seems to have happened, the meaning of the consequences (positive and negative) remaining to be shaped in the following years.

Numerous and difficult are especially the problems related to the communication of results of the inquiry, i.e. the key-moment of the restoration.

We have to take into account the fact that such problems will become ever more complex in the case of the introduction of the restoration of results of some notions such as the social capital, sociability, social networks of interest etc. Hence the imperative need for a psycho-pedagogical bases and of some proper instruments/tests of evaluation.

The limits signalled above should not be related to nothing but to the need to strengthen the virtues of the Catalyse methodology. And, most important, we need to emphasize the continuous multiplication of the modalities through we can obtain data about the social dynamics of a delimited territory: the territorial diagnosis, the inquiry with all these stages, the individual restoration and the group restoration, the order of the two types being itself an extremely inciting possible object of study.

Some conclusions and debates

The Catalyse Methodology is a base for community development.

The main activity of the worker in the community development, stated J. D. Mezirow, in a period when in the USA this sort of activity was in full development, is “a planned and organized effort to assist individuals to acquire the attitudes, skills, and concepts required for heir democratic participation in the effective solution of as wide a range of community improvement problems as possible in a order of priority determined by their increasing levels of competence” (Mezirow,

1961, p. 16). This efficiency can be obtained only when such distortions of perception and communication, such as over-dependency on authority, the reluctance to change, prejudice, the false expectations, are anachronic. As educator, the worker in the community development must have a talent to teach people how to work together in order to formulate explicit objectives and to orientate their activities efficiently so as to accomplish these goals. The success of the group giving solutions to the community problems- in discussion and action- needs an affective atmosphere, spontaneity, and an informal space in which every one should feel free to say what he or he thinks, and also a distribution of participation and of roles within the group, which permits the educator to bring his or her creative contribution whenever necessary. Difficult personalities and different opinions must be tolerated and the group must be freed from the dependency on its individual leaders when solving the problems. These things imply specific methods of learning and are part of the professional characteristics of the community development. In our opinion, there is a major consequence to such an attitude i.e. the need to vulgarise the results of the scientific knowledge.

Beyond the methodological aspects created by the aspect of vulgarisation, we understand a series of deontological aspects when it is about the research-action in general and especially about the methodology presented above.

The change to which the research-action is linked, said Juan, leads to the weakening of the neutrality of the researcher, the neutrality being placed secondly in front of the need of change (Juan, 1999).

In addition, it is important to mention that the effects of change are not completely controllable. The deepening of some inter-community contradictions or in the relations between the authorities and the villagers in the micro-region analysed by us was not our goal. Yet, this seems to have happened, remaining to shape as a consequence in the following years.

BIBLIOGRAPHY

- Juan, S. (1999), *Méthodes de recherche en sciences socio-humaines. Exploration critique des techniques*, Paris, Presses Universitaires de France
- Ford, K.-A. (2001), „*Recherche-action participative*”, http://www.dnd.ca/hr/qol/frgraph/par_f.asp
- Paillé, P. (2002 [1996]), „Cercetarea-acțiune”, in Mucchielli, Al., coord. (2002[1996]), *Dicționar al metodelor calitative în științele umane și sociale (Dictionnaire des Methodes Qualitatives en Sciences Humaines et Sociales)*, Iași, Polirom, pp. 51-55
- Mezirow, J. D. (1968), “Community Development As an Educational Process”, in *Development Community*, National Trening Laboratories, Washinton D. C.

- Mucchielli, Al., coord. (2002[1996]), *Dicționar al metodelor calitative în științele umane și sociale (Dictionaire des Methodes Qualitatives en Sciences Humaines et Sociales)*, Iași, Polirom, pp. 51-55
- Mucchielli, R. (1976), *Psycho-sociologie d'une commune rurale*, Paris, Entreprise Modern d'Édition – Libraires Technique, Les Editions ESF
- Pascaru, M. (2003), *Restituirea ca instrument în cercetarea-intervenție. Valorificarea restituirii pentru ierarhizarea problemelor locale și susținerea dezvoltării comunitare*, in *Anales Universitatis Apulensis, Series Asistență Socială* 3/2003, Alba Iulia, Universitatea „1 Decembrie 1918”, pp. 37-43
- Pascaru, M. (2003a), „*Unele experimentări românești pentru proiectul european „Eugenia – Observatoire de Diagnostic et d'Action Territoriale”*”, in *Sociologie Românească (Romanian Sociology)* no. 4, 2003
- Sandu, D (1999), *Spațiul social al tranziției*, Iași, Polirom
- Verspieren, M.R. (1990), *Recherche-action de type stratégique et science(s) de l'éducation*, coédition l'Harmattan (Paris) et Contradictions (Bruxelles), www.lecture.org/rech'action.html

TEMEIURILE INSTITUȚIONALE ALE DEZBATERII PUBLICHE: MODELUL CRITIC-DISCURSIV AL SFEREI PUBLICHE BURGHEZE

CAMIL POSTELNICU*

ABSTRACT. The Institutional Foundation of the Public Debate: On the Critical-Discursive Model of the Bourgeois Public Sphere. The study focuses on the so far disputed theory of the public sphere, originated in the early writings of the German sociologist and philosopher Jürgen Habermas, especially in his first major work, *The Structural Transformation of the Public Sphere*. The habermasian theoretical model of the institutionalization and degenerative transformation of the liberal public sphere during the last three centuries is a very challenging intellectual journey throughout the multidimensional universe of social, political and cultural history of the European public life. The core of the habermasian critical perspective I focus on here consists in the socio-historical analysis of the structural and agentic conditions related to the bourgeois society of the late seventeenth to the early nineteenth century, which produced a historically particular kind of democratic institutions of the public discourse, i.e. the so-called liberal public sphere. This 'new' communicative space, deeply embedded in the civil domain of the commodities exchange and labor, resided in the bourgeois practices of a critical rational debate regarding the cultural and political matters of the time. The social-evolutionary narrative of the public sphere depicted in the first part of Habermas' work (examined in this study) tells about the institutionalization phase of the critical public discourse as a structural foundation for citizenship and rule of law. Habermas' arguments on the social structures, political functions, and ideological background of the bourgeois public sphere are consequently discussed and examined in relation to the emerging theoretical model of the genuine participatory democracy rooted in the liberal project of modernity.

1. *Introducere. Tema relațiilor funcționale ale spațiului public cu viața socială în ansamblul ei a reprezentat o preocupare continuă a cercetătorilor din științele socio-umane în ultimul secol. Într-o perioadă de profunde schimbări politice la nivelul societăților europene, la începutul deceniului șapte al secolului trecut, Jürgen Habermas a propus o lectură critică a societății capitaliste contemporane din perspectiva socio-istorică a temeiurilor instituționale ale democrației burgheze din secolele trecute¹, lectură prin care a încercat să identifice soluțiile programatice ale crizei prin care trec proiectele politice ale democrațiilor din capitalismul avansat.*

* Catedra de Sociologie, Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca

¹ *Sfera publică și transformarea ei structurală: studiul unei categorii a societății burgheze*, traducere de Janina Ianoși, Editura Univers, București, 1998. [titlul original: *Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1962].

Filosoful și sociologul german a elaborat un model al sferei publice burgheze din secolele XVII-XVIII, pornind de la analiza principiilor procedurale² care, pe parcursul acestei perioade, guvernau modul de a face și de a înțelege politica, în mare măsură diferite de principiile și mijloacele prin care sunt astăzi gestionate și conduse societățile democratice. Fixându-și drept obiectiv studiarea comportamentului și formelor de expresie politică specifice societății burgheze, Habermas, pe de o parte, se orientează către un obiect de cercetare cu existență istorică strict determinată³, iar pe de alta, decupează preferențial un anumit segment din realitatea istorică, pe care îl abordează, din punct de vedere metodologic, în manieră *explicită* ca ideal-tip conceptual – un *model* de factură liberală al sferei publice-, despovărat de eventualele „concescențe” socio-structurale guvernate de principii străine liberalismului⁴.

Acest modelul teoretic al funcționării vieții publice, luat ca punct de referință pentru evaluarea societăților contemporane, este fundamentat pe principiul „ubicității argumentului”, specific filosofiilor critic-raționaliste, originare în filosofia kantiană. Din această perspectivă, de altfel deloc întâmplătoare pentru sistemul de gândire al lui Habermas, exercițiul rațiunii⁵ reprezintă nucleul ideologiei unei sfere publice, trecute sau viitoare, care se insinuează în centrul funcționării democratice a unei societăți organizate politic, fie ea burgheză sau nu.

2. Denominații, concepte, fenomene: întemeierea epistemologică a modelului teoretic. *Habermas își fundamentează conceptul de „sferă publică” cu care lucrează pe o serie de concepte primitive sub raportul originii istorice și utilizării lor discursive, dar și sub raportul semnificațiilor instituționale pe care acestea le subîntind în diverse perioade istorice pe parcursul cărora s-au calibrat ideologic sau epistemologic. Astfel, termenii „public”, „privat”, „putere publică”, „stat de*

² În viziunea lui Habermas, regulile de interacțiune politică specifice acestui moment istoric s-au desfășurat după logica practicilor discursive organizate în jurul principiului utilizării argumentelor critic-raționale, în care calitatea argumentului și nu identitatea sau atributele participanților la dezbateri constituiau principiul ordonator al dezbaterii politice.

³ „Noi concepem sfera publică ca pe o categorie tipică pentru o anumită epocă; ea nu se lasă detașată din istoria inconfundabilă a revoluției ce a dus la apariția «societății civile» în cursul Evului Mediu european târziu și nici transpusă în anumite constelații formal identice din cadrul unor situații istorice oarecare. Noi tratăm «sfera publică» în general ca pe o categorie istorică [...]. Prin aceasta se deosebește a limine metoda noastră de abordarea întreprinsă în sociologia formală, ale cărei poziții avansate sunt astăzi reprezentate de așa-numita teorie structuralist-funcționalistă.” (Jürgen Habermas, op.cit, pp.42-43.)

⁴ „Cercetarea se limitează la structura și la funcția modelului *liberal* de sferă publică, la apariția și mutațiile ei; ea se referă, așadar, la trăsăturile devenite dominante ale unei forme istorice determinate și lasă la o parte varianta unei sfere publice *plebee* care, în cursul procesului istoric, a rămas cumva reprimată [s.a.]” (Ibidem, p.43.)

⁵ Accesibilitatea sau participarea propriu-zisă la viața publică sunt, în viziunea programatică a lui Habermas, legate organic de raționalitate: oricine este capabil de a face acest exercițiu reprezintă un potențial participant la dezbateri. Aici se dezvăluie credința sa iluministă în universalitatea rațiunii și în posibilitatea cultivării ei prin educație, de departe o condiție structurală esențială pentru împlinirea idealului politic democratic al participării *efective* a tuturor la dezbateri publice și la decizia politică.

drept”, „societate civilă”, „cultură politică”, „opinie publică” –constituenții rețelei conceptuale ce subîntinde modelul său – sunt elemente care se pot folosi teoretic și empiric pentru a surprinde realitățile politice ale societății democratice contemporane, însă doar în măsura în care semnificațiile lor nu sunt doar reverberații teoretice lipsite de conținut, preluate ca atare din discursul politic cotidian, ci se transformă ele însele în obiecte de analiză. Este exact ceea ce face Habermas, cu un deosebit simț al pertinentei, inițiind un demers de clarificare a evoluției conceptelor și fenomenelor pe care urmărește apoi să le valideze în termeni sociologici prin abstragerea ideal-tipului sferei publice burgheze.

Sensurile unor cuvinte precum „public” sau „opinie publică” își au originea în diferite faze ale istoriei, iar utilizarea lor în societățile contem-porane, organizate instituțional într-un mod particular din punct de vedere istoric, conduce la „corelări confuze”, deoarece sensurile s-au modificat o dată cu transformările prin care au trecut bazele structurale și funcționale ale întregii societăți occidentale. „Noi calificăm drept «publice» anumite manifestări atunci când, spre deosebire de cercurile închise, ele sunt tuturor accesibile, în același fel cum vorbim despre locuri publice sau despre case publice. Dar chiar și simpla discuție despre «clădiri publice» nu are în vedere numai accesibilitatea lor generală; ele nici măcar nu trebuie să fie puse la dispoziția unui trafic public; ele găzduiesc pur și simplu anumite instituții statale și, ca atare, sunt publice. Statul reprezintă «forța publică». El își datorează acest atribut caracterului public al sarcinii pe care și-o asumă, anume de a îngriji de interesul public, general, al tuturor cetățenilor.”⁶

Astfel, se poate spune că termenul „public” este utilizat în mod curent cu mai multe înțeleșuri, desemnând concomitent: a) un atribut al locurilor spațiale social accesibile (piață publică, clădire publică, domeniu public); b) o caracteristică a instituțiilor statului (instituție publică); c) atribute ale membrilor unei comunități, întemeiate fie pe ocuparea de către aceștia a unor funcții în instituții ale statului (persoană publică), fie pe recunoașterea socială a unor merite personale exemplare pentru societate (personalitate publică); d) o caracteristică a unei categorii aparte de expresii și atitudini ale indivizilor (opinii exprimate public, luări de poziție publice).

Există însă și un sens aparte în care termenul „public” nu este folosit ca atribut, nu descrie caracteristici ale unui lucru, ci este el însuși o entitate identificabilă sociologic, un obiect de analiză. Ca atare, termenul de „public” desemnează și o categorie sociologică aparte care se referă la o formă de organizare socială a indivizilor având caracteristici funcționale specifice.

Pe această din urmă categorie conceptuală așează Habermas nucleul modelului său de sferă publică, a cărui schiță teoretică este cât se poate de simplă: „publicul” (*das Publikum, the public, le public*) este subiectul colectiv al „sferei publice” (*Öffentlichkeit, public sphere, espace public*), în calitatea sa de generator al „opinieii publice” (*öffentliche Meinung, public opinion, opinion publique*), al cărei

⁶ *Ibidem*, pp.45-46.

principiu de existență și funcționare se operaționa-lizează în funcția sa critică, asigurată de „publicitate” (*die Publizität, the publicity, la publicité*). Având la bază această structură conceptuală, Habermas formulează un model al transformărilor istorice prin care trece sfera publică burgheză, constatând în cele din urmă că la baza disoluției acesteia stă în fapt tocmai „deturnarea” principiului întemeietor al democrației liberale, publicitatea. Din funcție critică a opiniei publice, care odinioară conferea opiniilor tocmai caracterul lor public, „publicitatea” devine „activitate publicitară” de atragere a susținerii publice de către fiecare dintre cele două instanțe aflate într-o continuă criză de legitimare politică (puterea statală și societatea civilă), prin strategii de „public relations”, dezvoltate în câmpul comunicării de masă contemporane.

Modelul lui Habermas este înrădăcinat istoric și, în consecință, este construit cu ajutorul unor categorii conceptuale marcate istoric. Elementul-cheie îl constituie „publicul”, în calitatea sa de categorie sociologică, adică de ansamblu de persoane care interacționează (se întâlnesc și dezbat) în vederea rezolvării unor probleme de interes general. Acest tip de public ocupă un loc delimitat (fizic și social) în spațiul societății și îndeplinește o funcție specifică: de a contrabalansa puterea oficială, cu care se află în opoziție de interese. Or, tocmai această conceptualizare a sferei publice, ca spațiu de desfășurare a unui public specific unei anumite epoci istorice, face ca înțelegerea termenului de „sferă publică” să fie una limitată la contextul istoric în care își află originile conceptuale. Pentru Habermas, „sfera publică” este legată în mod specific (ca origine și semnificații) de „societatea burgheză”, care se constituie, în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, ca domeniu al schimbului de mărfuri și al muncii sociale. „Sfera publică” este, așa cum precizează Habermas încă de la începutul lucrării sale, o categorie social-istorică care trebuie înțeleasă în *contextul formării și transformării sale istorice*.

Pentru a defini cât mai exact „sfera publică”, Habermas o leagă implicit de o serie de categorii conceptuale cu care aceasta se află într-o dublă relație, epistemologică și fenomenologică. Cu alte cuvinte, termeni precum „publicul”, „opinia publică”, „publicitatea” depind de utilizarea socială, în contexte istorice aflate într-o permanentă schimbare, a semnificațiilor unor categorii conceptuale precum „public” și „privat”; dar, mai ales, evoluția unor realități sociale precum publicul și opinia publică depind de devenirea istorică a statutului ontologic a ceea ce înseamnă viața privată sau publică, proprietatea privată sau publică etc. Istoria semnificațiilor și utilizărilor unor concepte stau în fond la baza apariției și evoluției celorlalte – aceasta este linia de raționament propusă de Habermas.

Categoriile conceptuale de „public” și „privat” sunt centrale în discuția asupra existenței istorice a unor planuri distincte de evoluție a socialului: *sfera publică și sfera privată*. Habermas poziționează originile diviziunii public-privat în modul de organizare a vieții sociale și politice din statul-cetate grec, din perioada antică, în care exista o delimitare netă între sfera *polisului* (formată din cetățenii liberi sau *koine*) și sfera *oikosului* (a gospodăriei).

În Grecia antică, viața publică (*bios politikos*) se desfășura în *agora*, unde aveau loc consfătuiri între cetățeni, privitoare la conducerea cetății, sau acte de judecată publică a faptelor reprobabile. Ordinea sclavagistă, proprie acestei perioade istorice, era criteriul funcțional care stătea la baza diviziunii dintre cele două domenii ale vieții sociale: la viața publică aveau dreptul să participe doar cetățenii sau oamenii liberi, adică bărbații care participau la război – erau excluse femeile, precum și sclavii sau străinii; viața privată – „domeniu al necesității”, cum o numește Hegel – se desfășura în perimetrul gospodăriei, în centrul căreia stătea femeia, coordonatoarea activităților productive ale sclavilor și copiilor. Statutul privilegiat și puterea cetățenilor în viața publică se sprijinea însă pe activitatea productivă a gospodăriei, pe bunăstarea și forța economică pe care le-o conferea casa stăpânită de ei. Activitatea publică sau politică își trăgea sevele din organizarea vieții private. Conducerea cetății era o activitate publică la care cetățenii participau de la egal la egal (*homoioi*); libertatea și democrația vieții publice erau însă posibile pentru că sfera privată a producției și reproducției se situa sub imperiul despotismului stăpânului casei. „Cetățenii sunt de fapt despovărați de munca productivă; participarea lor la viața publică depinde însă de autonomia lor privată, în calitate de stăpâni ai unei case. Sfera privată nu este doar prin numele ei (grecesc) legată de casă; averea mobilă și faptul de a dispune de forță de muncă constituie la fel un substitut al puterii asupra economiei casnice și a familiei, așa cum, invers, în sine, sărăcia și lipsa sclavilor ar fi o piedică în calea accesului la polis – exilarea, exproprierea și distrugerea casei fiind totuna. Situația în polis se bazează, așadar, pe situația oikodespot-ului. Sub dominația sa se înfăptuiește reproducerea vieții, a muncii sclavilor, a serviciului femeilor, se petrece nașterea și moartea; imperiul necesității și al efemerului rămâne cufundat în umbra sferei private. În opoziție cu el se înalță sfera publică, în înțelesul grecesc – imperiu al libertății și al perenității.”⁷

Acest „model ideologic” - așa cum îl etichetează Habermas-, originat în viața socială și politică din statele-cetate ale Greciei antice, a produs categoriile de „public” și „privat”, care apoi au străbătut Evul Mediu, încapsulate în definițiile dreptului roman și în înțelegerea vieții publice ca *res publica*, ajungând până în epoca modernă. Revigorarea acestor categorii ale gândirii social-politice a avut loc o dată cu constituirea statului modern, când au fost instituționalizate prin aplicarea lor efectivă în practica juridică. Deoarece dreptul și practica juridică sunt temeiurile statului de drept, în primă instanță în forma sa liberal-burgheză și mai apoi în forma statului social, categoriile conceptuale de „public” și „privat” devin în epoca modernă categorii instituționale ale societății tocmai datorită faptului că iau forma unor categorii operaționale sub aspect juridic.

⁷ *Ibidem*, p.47.

3. *Intermezzo medieval: sfera publică reprezentativă.* Raporturile dintre „public” și „privat”, dintre „sfera publică” și „sfera privată” au evoluat pe parcursul istoriei acoperind realități diverse, conforme cu principiile de organizare a societății în funcție de orânduirea politică și socială proprie unui interval istoric sau altuia. Evul mediu este, în opinia lui Habermas, o perioadă aparte în privința înțeleșurilor categoriilor despre care vorbim. Încercarea de a aplica distincția operată de dreptul roman între *publicus* și *privatus* la raporturile juridice care reglementau relațiile feudale (referitoare la statutul proprietății funciare și la raporturile politice de vasalitate) îl determină pe Habermas să observe că în orânduirea feudală „între sfera publică și sfera privată nu a existat o opoziție comparabilă cu cea din modelul antic (sau modern)”⁸. Organizarea muncii sociale în Evul Mediu face din domeniul latifundiar punctul central al relațiilor de dominație. Însă puterea feudalului în activitatea de producție de pe teritoriile aflate sub jurisdicția sa nu se compară cu puterea discreționară a oikodespotului sau a lui *pater familias*. Întotdeauna există relații de vasalitate ierarhice și autorități superioare și inferioare; iar aceste relații nu se supun unei puteri discreționare private, nu fac obiectul unor drepturi private. Dominația funciară și relațiile de vasalitate care decurg din ea sunt statuate ca privilegii sau drepturi seniorale particulare, mai restrânse sau mai largi, oferite de autoritățile superioare (seniorul pe dominionul său, monarhul în regatul său). Dominația latifundiară (temeiul vasalității) nu se bazează pe o proprietate funciară cu desăvârșire privată, adică recunoscută prin norme de drept privat (care nu au existat în practica juridică medievală, cel puțin până la sfârșitul secolului al XVII-lea). Așadar, raporturile de putere dintre vasali în cadrul „casei” feudale nu înseamnă dominație privată, nici în sens clasic, nici în înțelesul dreptului civil modern. Raporturile dintre feudali, publice în sensul exercitării autonomiei lor politice restrânse, mutate în interiorul unei sfere private a relațiilor de proprietate capătă un caracter ambiguu. Autoritatea publică și cea privată se contopesc, statutul proprietății private este incert, iar proprietatea asupra pământului joacă rolul de sursă a unor drepturi în egală măsură private și publice, civile și politice în terminologie modernă.⁹

Opoziția conceptuală dintre public și privat, aplicată relațiilor de producție feudale, îmbracă mai degrabă forma distincției dintre *comun* și *particular*. „Privat” se confundă cu „particular”, deoarece criteriul definitoriu este cel al accesibilității și folosinței bunurilor și puterii (proprietății funciare și pozițiilor în ierarhia relațiilor de vasalitate). Sfera privată se reduce, astfel, la cei înzestrați cu drepturi *particulare*, cu imunitate și *privilegii*. Caracterul „public” al bunurilor se dezvăluie

⁸ *Ibidem*, p.48.

⁹ Vezi descrierea statutului juridic al proprietății în societatea feudală europeană la Norbert Elias (*Procesul civilizării: cercetări sociogenetice și psihogenetice*, Volumul 2: „Transformări ale societății”, traducere de Monica-Maria Aldea, Editura Polirom, Iași, 2002 [1939]), iar pentru cazul Țărilor Române la Ștefan Zeletin („Burghezia română. Originile și rolul ei istoric” [1925], în *Burghezia română. Neoliberalismul*, ediție alcătuită de Cristian Preda, Editura Nemira, 1997).

într-un înțeles aparte în „domeniul obștei”, perimetru al uzului comun. Cei fără privilegii, fără drepturi particulare, aveau acces doar la *loci communes*, la locuri și bunuri comune sau, mai exact, *comunale, obștești* (piața, fântâna, pășunile etc.). Obștea reprezenta un domeniu exterior ordinii private, însă era cumva „public” doar în sensul în care bunurile asupra cărora nu s-au acordat privilegii unui feudal sau altuia puteau fi folosite în comun. Locurile și bunurile acordate ca privilegii erau sub jurisdicția unui drept senioral particular, iar ceea ce era exclus din acest drept avea o valoare ordinară, era comun, nu purta însemnele privilegierii din partea feudalilor în favoarea unui vasal sau a altuia; însă comun mai însemna și „în utilizare colectivă”, accesibil tuturor, comunal – aceasta este ceea ce Habermas numește „sferă obștească”, care nu este nici privată, deoarece e de folosință generală, și nici publică, deoarece nu poartă însemnele medierii în vreo relație de vasalitate – cu alte cuvinte, nu este un spațiu al manifestării raporturilor de putere și nici o formă de organizare a relațiilor dintre actorii statului feudal. Atributul „public”, afirmă Habermas, este legat de *puterea de a da ordine*, iar aceasta nu este un atribut al obștii, ci e deținută doar de senior, în virtutea relațiilor feudale de vasalitate, bazate pe privilegii sociale, adică pe drepturile sale particulare.

În consecință, Habermas constată că, în cadrul societății feudale, sfera publică, „în calitatea ei specifică de domeniu despărțit de sfera privată”, „nu se lasă identificată din punct de vedere sociologic, respectiv cu ajutorul unor criterii instituționale”¹⁰. Faptul că, de exemplu în Anglia medievală, atributele puterii princiare sunt numite „publice”, au caracter public (*publicness*), constituie doar o modalitate de reprezentare publică a puterii, adică un joc demonstrativ în fața poporului prin care sunt reiterate și întărite raporturile de dominație feudală.

„Această *sferă publică reprezentativă* [s.a.] nu se constituie ca un domeniu social, ca o sferă a ceea ce este public; ea este în mult mai mare măsură, dacă termenul s-ar lăsa aplicat aici, ceva de genul unui însemn de statut; statutul proprietarului funciar, indiferent pe ce treaptă s-ar afla acesta, este în sine neutru în raport cu criteriile «public» și «privat»; în schimb, deținătorul său îl reprezintă în mod public: el se înfățișează, se prezintă ca întrupare a unei forțe totdeauna superioare.”¹¹

Legea de funcționare a unei astfel de sfere, care ia forma unei dramaturgii a puterii, este una consistentă cu regulile jocului social proprii feudalismului absolutist. Pentru epoca în care *statul* este *personalizat*, iar puterea își găsește expresia în chiar persoana monarhului (în care vorbele lui Ludovic al XIV-lea, „L’etat c’est moi!”, descriu și definesc cel mai bine relațiile politice și sociale, în care principele și domeniile sale sunt «țara»), sfera publică se reduce la manifestarea caracterului reprezentativ al persoanelor regale sau al altor seniori: „ei reprezintă propria lor domnie, și anume «în fața» poporului și nu pentru popor”¹². Manifestările

¹⁰ Jürgen Habermas, op.cit, p.50.

¹¹ *Ibidem*, pp.50-51.

¹² *Ibidem*, p.51.

din sfera publică reprezentativă se reduc astfel la *reprezentafie*, la comportamente demonstrative de exhibare a raporturilor de putere (eticheta și virtuțile de la Curte), iar conținutul ei este populat de atributele persoanelor reprezentative: „de însemne (ecusoane, arme), de *habitus* (veșminte, coafură), de *gestus* (forma salutului, manierele) și de retorică (stilul discursului, în general formele limbajului), într-un cuvânt de un riguros codex de comportament «nobil» [s.a.]”¹³.

Spre deosebire de sfera publică din polisul grecesc, susține Habermas, sfera reprezentativă proprie feudalismului nu poate fi descrisă ca sferă publică pentru că nu funcționează ca domeniu al *comunicării politice*: funcția ei este exclusiv de a semnaliza statute sociale; în plus, îi lipsește și un „loc” corespunzător de manifestare, adică un spațiu public – comportamentul cavaleresc (eticheta), comun tuturor seniorilor, de la rege până la nobilul de țară, nu se produce doar în locuri și situații bine definite, ci pretutindeni și ori de câte ori feudalii au ocazia de a da reprezentații ale puterii lor. Heraldica și procesiunile demonstrative permanente dau un caracter de paradoxală ubicuitate sferei reprezentative a puterii: ea este vizibilă pretutindeni și tot timpul, deși nicăieri nu este mai mult decât o colecție de simboluri, pe cât de lipsite de discursivitate, pe atât de eficiente din perspectiva comunicării iconice a raporturilor statutare din viața cotidiană.¹⁴

4. Disoluția structurilor sociale ale sferei publice reprezentative. *Sfera reprezentativă feudală și momentele evoluției sale se află în strânsă legătură cu evoluția sociabilității și, mai ales, cu istoria economică a occidentului. Astfel, prima sa etapă de dezvoltare, reprezentată de o sferă cavaleriească, proprie Evului Mediu timpuriu, se încheie la sfârșitul secolului al XV-lea o dată cu primele semne ale capitalismului timpuriu, care produc o creștere a rolului politic al nobilimii orășenești și o reconfigurare a structurii nobilimii de Curte. O dată cu încheierea „expansiunii teritoriale interne”¹⁵ și a cruciadelor, cu apariția culturii umaniste, cavalerul războinic creștin este înlocuit de curtean, care se dedică cultivării valorilor renascentiste în perimetrul curților princiare¹⁶. Dezvoltarea economică a orașelor și apariția nobilimii orășenești conduc la dezagregarea categoriei cavalerilor rurali, care, o dată cu dispariția rolului lor esențial în cruciade, își pierd nu numai locul privilegiat în relația cu monarhul, dar și puterea financiară pe care le-o asigurau veniturile din expedițiile în afara regatului. „Nobilul de țară, independent, sprijinindu-se pe forța proprietății funciare, pierde din puterea sa de reprezentare; sfera publică reprezentativă se concentrează la Curtea princiară”¹⁷.*

¹³ *Ibidem*, p.52.

¹⁴ vezi Jean-Claude Schmitt, *Rațiunea gesturilor în Occidentul medieval*, Editura Meridiane, București, 1998.

¹⁵ Norbert Elias, op.cit.

¹⁶ *Ibidem*

¹⁷ Jürgen Habermas, op.cit., pp.53-54.

Apare, astfel, o „societate” aristocratică de Curte, care nu mai are de demonstrat în fața vulgului puterea dominației sale funciare. Rolul pe care îl joacă este de a sluji reprezentării monarhului, care îi oferă *privilegiul* acceptării la Curte. Condițiile economice specifice capitalismului mercantilist timpuriu, dezvoltat în perimetrul orașelor de la intersecția marilor drumuri comerciale continentale, produc o stratificare violentă în interiorul păturii nobiliare: nobilimea de țară intră într-un proces de „falimentare”, pe care nobilii orașelor îl evită prin inițierea unor forme noi de cooperare cu categoria comercianților, care încep să se organizeze în forma unei burghezii înstărite¹⁸. Pentru cei care și-au pierdut privilegiile cavaleresti și nu-și mai pot susține financiar domeniile seniorale, Curtea devine o ultimă oază de supraviețuire. Aflați sub protecția financiară a monarhului, acești nobili reconvertiți, împreună cu aristocrații orașeni dedicați cultivării artelor formează nobilimea de curte dependentă de principe. În aceste condiții, raporturile politice bazate pe dominația funciară se reconfigurează, conducând în cele din urmă la absolutismul monarhic desăvârșit din epoca Regelui Soare. Codul cavaleresc, care reglementa formele de sociabilitate seniorală, se stilizează, ajungând ca „în eticheta lui Ludovic al XIV-lea, sfera publică reprezentativă să atingă punctul cel mai rafinat al concentrării sale la Curte”¹⁹.

Statul personalizat și sfera cvasi-publică a Curții, izolată spațial și social, produc o primă ruptură între ceea ce reprezintă, pe de o parte, autoritatea publică (puterea reprezentată în fața tuturor) – cu „societatea” nobiliară ca extensie demonstrativă a puterii statale–, iar pe de alta, „societatea” celor care nu aparțin statului, nu au funcții de reprezentare și se constituie într-o categorie socială cu interese proprii, de natură comercială, care se opun intereselor centralizate ale puterii monarhice. „Ultima formă a sferei publice reprezentative, redusă la Curtea monarhului și totodată întărită, este aproape un soi de rezervație în sânul unei societăți pe cale de a se separa de stat. Numai acum se despart, în sensul specific modern al cuvântului, cele două sfere – cea privată și cea publică.”²⁰

Această categorie social-istorică aflată în curs de maturizare politică în veacul al XVI-lea include locuitorii orașelor care, pe parcursul implicării lor în activități comerciale, realizează că au în comun interese economice și sociale care ies din sfera de competență și reglementare a statului absolutist. Habermas constată că pe la mijlocul secolului al XVI-lea începe să fie folosit în limbile engleză, franceză și germană cuvântul „privat”, derivat din latinescul *privatus*, cu sensul de „lipsit de funcție publică”, exclus din sfera aparatului de stat. „Public” începe de asemenea să fie utilizat prin referire la statul constituit pe absolutism, desemnând „puterea publică”, putere care are tendința să se obiectiveze față de persoana

¹⁸ Norbert Elias, op.cit.

¹⁹ Jürgen Habermas, op.cit., p.55.

²⁰ *Ibidem*, p.55.

monarhului o dată cu creșterea exponențială a aparatului de stat, a numărului de funcționari regali²¹.

Utilizarea acestor termeni ai limbii în formule noi nu face decât să dea seama de transformările instituționale și politice care stau în spatele ei. Opoziției lingvistice dintre „public” și „privat” îi corespunde în realitatea social-istorică o polarizare crescândă a două domenii sociale care încep să se distingă unul de altul și chiar să se așeze pe temeiuri concurente și critice unul față de altul: puterea publică, obiectivată în aparatul de stat, și domeniul autonomiei private, obiectivat în ceea ce mai târziu se va numi „societate civilă”, adică, în înțelesul originat în scrierile lui Hegel²², domeniul afacerilor, al schimbului între persoanele private excluse din cadrul instituțional al statului²³. Habermas asumă această ruptură în organizarea societății și, în bună tradiție marxistă, o vede ca pe un început al tensiunii politice între două specii de interpretare a realității: realitatea celor care au puterea și nu vor să o piardă și realitatea celor care nu o au, dar și-o doresc²⁴.

5. Apariția sferei publice burgheze: factori explicativi. *În societatea feudală, caracterul public al unei persoane semnifică așadar un „atribut referitor la status”, întemeiat pe privilegii. Publicul se reducea la aristocrația de la Curtea regelui. Societatea de curte a dezvoltat noi forme de sociabilitate reprezentate în secolul al XVIII-lea de saloanele nobiliare. Aceste saloane reprezintă forme de interacțiune socială pe care burgheziile le-au preluat și le-au stilizat. Este esențial următorul argument al lui Habermas: sfera publică nu este un efect mecanic al adunării burghezilor în saloane și a constituirii lor sub forma unui public de clasă, ci este rezultatul apariției unei societăți burgheze, cu caracteristici structurale și*

²¹ Creșterea aparatului de stat în epoca absolutismului monarhic se datorează unor factori sociali, politici și economici obiectivi: extinderea teritoriilor statului absolutist, datorită cuceririlor intra-continentale, dar și colonizării extra-continentale, conduce pe de o parte la nevoia unui control militar îndeaproape a teritoriilor îndepărtate de centrul regatului, ceea ce înseamnă o sporire a funcțiilor palatine, prin care monarhul își delegă autoritatea unor reprezentanți în teritoriu; un teritoriu mai extins și mai greu de controlat înseamnă cheltuieli mai mari ale statului și implicit nevoia de colectare mai minuțioasă și de pe întreg teritoriul a taxelor fiscale, așadar o creștere a numărului funcționarilor fiscali; și, nu în ultimul rând, exodul aristocrației latifundiare către Curte și contractul ei politic cu regele îl determină pe acesta să sporească mulțimea de titluri și funcții în aparatul de stat, care să absoarbă această nou formată nobilime de curte. Vezi în acest sens excepționala prezentare a transformărilor statului în perioada medievală în special în volumul al doilea din Norbert Elias, op.cit.

²² Vezi *Principiile filosofiei dreptului*, Editura Academiei, București, 1969.

²³ „Slujbașii statului sunt persoane publice, ei au o funcție publică, serviciile slujbei lor sunt publice și publice se numesc și clădirile și instituțiile guvernamentale. De cealaltă parte există persoanele private, funcționarii privați, afacerile private și clădirile private [...]. Autorității *i se opun* [s.m.] supușii excluși de către ea; ea, autoritatea, slujește – cum se spune – binelui public, iar acesta [publicul] urmărește nevoile sale private.” (Jürgen Habermas, op.cit., p.56.)

²⁴ De exemplu, Gerhard Lenski încearcă o sinteză teoretică a abordărilor conflictualiste și a celor funcționaliste referitoare la evoluția societăților ca proces de schimbare socială dependent de relațiile structurante dintre interese, privilegii, prestigiu și putere; vezi *Putere și privilegii. O teorie a stratificării sociale*, traducere de Dan Ungureanu, Editura Amarcord, Timișoara, 2002.

ideologice specifice, ale cărei principii și reguli de funcționare au fost preluate de către întregul sistem social. După cum punctează Craig Calhoun, „societatea [s.a.] era cea care avea un caracter burghez, iar această societate burgheză este cea care a produs o formă specifică de sferă publică”²⁵. La originea sferei publice se află, așadar, instituțiile societății burgheze. Acest tip de societate este produsul istoric al dezvoltării economiei capitaliste, de la capitalismul comercial timpuriu până în pragul capitalismului industrial, când se întemeiază forma modernă a statului, cel național.

De la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea avem de-a face cu două procese sinergice de schimbare socială care converg spre un produs istoric unic: (A) transformarea bazelor *economiei capitaliste* și (B) transformarea instituției *statului modern*, al căror rezultat îl constituie (C) trecerea la o societate burgheză, organizată *instituțional* după principiile *raționalității instrumentale* economice, în interiorul căreia se dezvoltă, în forme diferite de sociabilitate, un domeniu al *vieții publice* funcționând pe criteriul unei *raționalități critic-discursive*.

(A) „Noua ordine socială” de la începutul secolului al XVIII-lea, când Habermas plasează intrarea în scenă a sferei publice burgheze, este rezultatul dezvoltării capitaliste europene, ale cărei începuturi se regăsesc în formele capitalismului comercial timpuriu, prezent în economia marilor târguri aflate la intersecția drumurilor comerciale continentale încă din secolul al XIII-lea²⁶.

Capitalismul timpuriu, care se sprijinea încă pe modul de producție feudal, adică pe economia agrară și pe manufacturile urbane mici, avea la bază două tipuri de schimb: *schimbul de mărfuri la distanță* și *schimbul de informații*. În detrimentul piețelor locale în care avea loc schimbul între oraș și sat – piețe dominate de ghilde și corporații, reprezentând „mai degrabă instrumente de stăpânire a ținutului înconjurător, decât al schimbului liber de mărfuri”²⁷ –, încep să câștige teren noile piețe extinse ale comerțului la distanță. Aceste piețe, care iau forma târgurilor periodice și apoi, o dată cu apariția scrisorilor comerciale, se permanentizează ca burse de mărfuri, își stabilesc cartierele generale în marile orașe-târguri de la încrucișarea rutelor comerciale de lungă distanță. Noile rețele de schimb se dezvoltă pe terenul unei dependențe economice pe orizontală, între parteneri comerciali egali din punctul de vedere al pozițiilor lor sociale, și se sustrag regulilor care fundamentează relațiile verticale de dependență dintre feudali, între seniori și vasali, proprii sistemului dominației feudale, sistem întemeiat pe formele economiei domestice închise.

²⁵ Craig Calhoun, „Introduction: Habermas and the Public Sphere”, în Craig Calhoun (ed.), *Habermas and the Public Sphere*, The MIT Press, Cambridge Mass., 1996.

²⁶ Vezi, pentru o discuție detaliată a premiselor și evoluției economiei capitaliste europene pe parcursul secolelor XIII-XVI, Immanuel Wallerstein, *Sistemul mondial modern*, 2 volume, traducere de Dorel Abraham, Ilie Bădescu și Marcel Ghibernea, Editura Meridiane, București, 1992 [1974].

²⁷ Jürgen Habermas, op.cit., p.59.

Schimbul de mărfuri este însoțit de schimbul de informații între partenerii de afaceri. Nevoia stringentă de informare asupra climatului comercial de pe piețele aflate în teritorii îndepăratate este specifică și capitală pentru acest tip de comerț la distanță. „O dată cu extinderea comerțului, calculul comercial orientat spre piață revindica o informare mai completă și mai precisă privitoare la evenimentele la care, datorită distanței, nu avea acces”²⁸. Această constrângere informațională conduce la apariția unui „sistem corporatist profesionalizat de corespondențe comerciale”²⁹, organizat sub forma primelor curse de curieri cu plecare la date fixe. Așadar, în același timp cu apariția burselor, poșta și presa, care începând cu secolul al XIV-lea ia forma „ziarelor scrise de mână” prezentate sub învelișul de corespondență „privată”, se transformă în *instituții* de comunicație permanentă. Acestea nu vehiculează însă știri cu caracter public deoarece, susține Habermas, momentul decisiv, adică publicitatea, nu este încă prezent. Lipsa accesibilității generale la informațiile transmise pe aceste căi de comunicație fac din „ziarele” existente un vehicol destinat exclusiv unui corp „profesional”, al marilor comercianți; știrile profesionale transmise între comercianți devin accesibile tuturor abia la sfârșitul secolului al XVII-lea, moment când presa devine publică, luând forma unei „instituții a discursului”³⁰.

(B) Extinderea economiei bazate pe comerțul la distanță și dezvoltarea orașelor târguri conduc la o creștere a influenței economice și politice a acestora dincolo de granițele piețelor locale. Această evoluție aduce cu sine o creștere a nevoii de administrare a tuturor teritoriilor, problemă care este rezolvată prin dezvoltarea birocrățiilor statale, cu rol de agenții ale administrării fiscale permanente, sprijinite de către forțele militare. Astfel, în cadrul procesului de extindere a economiei orașelor, dublat de procesul de inflație a nevoilor financiare ale statului princiar, se constituie *națiunea* și apar primele elemente specifice *statului modern*, încă de la mijlocul secolului al XVI-lea. Necesitatea de a-și acoperi cheltuielile uriașe transformă statul absolutist într-un stat fiscal, care este nevoit să se organizeze pe baze noi, conform principiilor unei administrări financiare raționale. Administrarea veniturilor și cheltuielilor necesită o nouă formă a bugetului de stat, care impune separarea patrimonială a bunurilor casei regale de bunurile statului. Acestea din urmă intră sub administrarea unor instituții ale aparatului de stat care își desfășoară activitatea pe baza regulilor calculului contabil. Din acest moment puterea este *depersonalizată*; monarhul pierde controlul absolut, iar o parte a puterii se transferă aparatului de stat. O dată cu dezvoltarea birocrăției administrativ-fiscale apare o scindare fundamentală în cadrul relațiilor de dominație feudală: dominația personală – fundamentată pe drepturi particulare sau privilegii – își pierde supremația și se dizolvă în ansamblul dominației impersonale a unui stat al regulilor fiscale,

²⁸ *Ibidem*, p.60.

²⁹ *Ibidem*, p.60.

³⁰ Craig Calhoun, op.cit.

subiect al unui drept comercial pe cale să se contureze. *Aparatul de stat* reprezintă noua sferă a *autorității publice*, care, înlocuind sfera publică reprezentativă specifică feudalismului absolutist, se *instituționalizează* în forma *birocrației*.

(C) În acest context economic și politic se cristalizează primele idei liberale referitoare la o „societate” separată de „guvernare” (aparatul de stat) și a unui domeniu „privat” separat de cel „public” (al puterii publice). Ideea de „societate civilă” își face apariția în filosofia liberală a secolului al XVII-lea și înfloreste în scrierile veacului XVIII (de la Locke până la Tocqueville). Ea nu face decât să legitimizeze ideologic ceva ce deja se instalase ca domeniu al autonomiei private situată în opoziție cu statul, adică domeniul schimbului de mărfuri și al muncii sociale. Economia de piață a dat naștere societății civile și formelor de sociabilitate specifice situației de egalitate statutară, nou creată prin extinderea regulilor calculabilității – caracteristice schimbului economic liber consimțit – asupra sferei interacțiunilor sociale ordinare, externe domeniului economic. Climatul ideologic burghez este saturat de o morală care propovăduiește libertatea individuală drept singurul mijloc de realizare a fericirii.

În aceste condiții, sfera publică reprezentativă, altădată obiectivată în persoana principelui și în aristocrația de curte, pierde teren și oferă spațiu de manifestare unei alte sfere sociale, caracterizată de principii de funcționare diferite: *sfera puterii publice*, obiectivată în administrația permanentă a statului, adică în aparatul funcționăresc sau birocrație. „«Public», în acest sens mai îngust, devine sinonim cu statul; atributul nu se mai raportează la «Curtea» reprezentativă a unei persoane investite cu autoritate, ci la un aparat funcționând potrivit anumitor competențe și investit cu monopolul legitim al folosirii forței. Dominația seniorală se transformă în «poliție», iar persoanele private supuse ei, în calitate de destinatari ai forței publice, constituie publicul.”³¹

Însă cine este acest *public* care se formează în contrapondere la *puterea publică*? Habermas îl poziționează în perimetrul a ceea ce în a doua jumătate a secolului al XVII-lea începe să se contureze ca fiind „*societatea civilă*”, adică acel domeniu al schimbului de mărfuri și al muncii sociale. Care sunt caracteristicile acestei noi forme de „societate” și cine sunt actorii săi? Cum apare ea și ce loc ocupă în raport cu componentele instituționale ale sistemului social modern, pe cale să înlocuiască sistemul feudal?

Capitalul comercial, rezultat al acumulării primitive provenite din schimbul de mărfuri, se orientează încă din secolul al XVII-lea spre piețele externe din colonii sau din societățile vecine predominant agrare și pierde teren pe piețele interne în detrimentul capitalului manufacturier. Produsele din gospodărie, rezultate ale unei economii domestice de factură feudală, nu se mai vând pe piețele interne. Activitățile economice sunt nevoite să treacă pragul gospodăriei și, pentru a putea supraviețui, să facă față concurenței de pe o piață saturată de materii prime

³¹ Jürgen Habermas, op.cit., p.63.

importate din exterior. Agenții care se bazau pe schimb sunt nevoiți să treacă la activități productive. Reorientarea pieței către comerțul cu produse finite, rezultate ale unui proces de producție manufacturieră și, mai apoi, industrială, introduce un nou mod de producție, cel al capitalismului industrial.

Dependențele feudale, întemeiate pe relațiile de dominație funciară, se rup o dată cu ieșirea de sub dominația economiei agrare a gospodăriei înspre economia schimbului generalizat. Piața, reglementată de legile dependenței orizontale dintre parteneri, funcționând independent de instituțiile puterii publice – și ea depersonalizată și ieșită din chingile sistemului de dominație feudală –, este locul în care economia se privatizează, devine de interes privat și nu mai este încorsetată în lanțul dependențelor verticale de vasalitate. Ieșită de sub controlul *autorității publice*, adică a puterii absolute a statului, economia privată se plasează sub controlul „*public*” al *pieței*, al reglementărilor concurențiale ale schimbului care sunt de interes comun pentru participanți și, prin urmare, țin de *interesul general*, dar nu de cel stabilit de administrația de stat, ci de către persoanele private care participă la schimb. Astfel, încă din secolul al XVII-lea, „ca pandant al puterii se constituie societatea civilă”³², o formă nouă de organizare a interesului general, produs de interesele economice ale persoanelor private. Iar aceste interese private dau tonul definirii unui interes public diferit de cel formulat de administrația oficială a statului, fapt care plasează „societatea civilă” în opoziție cu puterea publică.

Ceea ce face posibilă formularea și exprimarea coerentă a acestui interes general al persoanelor private îl reprezintă apariția presei, încă de la începutul secolului al XVII-lea, sub formă de jurnale tipărite și distribuite zilnic tuturor celor interesați de știri comerciale. Jurnalele conțineau atât știri referitoare la evoluția prețurilor, dar și informații cu privire la decretele și ordonanțele date de puterea publică. Administrația statului a folosit încă de la început presa pentru a-și transmite deciziile oficiale, iar cu timpul a încercat permanent să o aservească și să o transforme în instrument de „aducere la ordine” a „publicului”. Publicul devine, prin urmare, nu numai exponentul propriilor sale interese economice, dar și beneficiarul hotărârilor și actelor de violență simbolică legitimă ale administrației oficiale; „cei cărora li se adresa puterea publică devin propriu-zis public”³³. Există aici o scurt-circuitare funcțională a intențiilor puterii: înștiințările autorităților se îndreaptă către „întregul” public, către toți supușii, însă ele nu ajung prin presă decât la „publicul cititor” de presă, la păturile cultivate. În acest sens, devine evidentă o restructurare a sferei sociale. „Publicul” jurnalelor se desprinde de „publicul” vizat de autoritatea publică, iar cel dintâi formează tocmai „acel public” care se face purtătorul interesului general, un public al persoanelor private angrenate în activități economice private - cu alte cuvinte, ceea ce din secolul al XVIII-lea se va numi „publicul burghez”. Dar din cine este format acest public *interesat* politic și economic?

³² *Ibidem*, p.64.

³³ *Ibidem*, p.67.

O dată cu apariția primelor semne de organizare modernă a statului pe bazele administrației birocratice, s-a conturat, în interiorul păturii burgheze, o nouă categorie cultivată, aceea a funcționarilor de stat: învățători, profesori, copiiști, ofițeri și, nucleul dur, juriștii. Pe de altă parte, burghezii propriu-ziși³⁴, adică membrii corporațiilor artizanale și micii negustori urbani, încep să-și piardă influența în cadrul celei de-a treia stări din cauza disoluției economiilor locale orășenești. În același timp, marea burghezie comercială – bancherii, marii comercianți și manufacturierii – și-au extins influența economică dincolo de perimetrul orașului și și-au legat interesele de cele ale administrației de stat, îndeosebi în exploatarea comerțului exterior. Aceste două categorii ale burgheziei, cea a marii burghezii, precum și noua pătură a „învățaților”, ambele la fel de puțin „burgheze” în înțelesul tradițional al cuvântului³⁵, reprezintă publicul cititor al presei de la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea. Presa tipărită și distribuită în tiraje din ce în ce mai mari face posibilă „luarea la cunoștință” de către acest tip de public a faptului că interesele membrilor săi sunt comune. Prin urmare, burghezul realizează că există un interes general, împărtășit de un „public larg”, convergent cu interesele lui private, fapt care conduce la apariția unei conștiințe colective a unui public autonom și a opoziției intereselor sale față de puterea oficială. La intersecția dintre reglementarea publică a economiei de către puterea oficială și inițiativa privată a persoanelor care participă la schimbul economic se constituie o sferă critică, un public „în stare să raționeze”.

Atitudinea critică a persoanelor private, care constituie noua sferă publică, își face loc în presă, alături de știrile comerciale și politice, mai întâi sub forma sfaturilor pedagogice și a recenziilor de carte. Judecata publică se instituționalizează în presa scrisă destinată unui public cititor, care devine astfel un public *raisonneur*.

³⁴ Termenul de burghez „derivă de la numele întăriturilor militare (burgus, bourg, Burg) pe care nobilimea fu silită să le ridice prin veacul X, spre a se împotrivi năvălirii dușmanilor. Din pricina siguranței pe care o ofereau aceste locuri întărite, ele deveniră centrele în jurul cărora se strânsă negustorii și meseriașii, și prin aceasta alcătuiră nucleul din care s-au dezvoltat multe din orașele moderne. Locuitorii strânsi în jurul acestor puncte militare luară numele de *burgenses* (forma de obârșie a cuvântului *burghezie*), spre deosebire de locuitorii satelor, care vedeau de munca pământului. Cuvântul «burghezie» (*bourgeoisie*) a apărut întâi în Franța, apoi în veacul XI în Țările de Jos, de unde a trecut în Germania.” (Ștefan Zeletin, „Burghezia română. Originile și rolul ei istoric” [1925], în *Burghezia română. Neoliberalismul*, ediție alcătuită de Cristian Preda, Editura Nemira, 1997, nota 1, p.65)

³⁵ Înțelesul original al cuvântului „burghez” (în germană *bürger*) este cel de orășan, de membru al unei comunități orășenești, a cărui apartenență la „oraș” este întărită prin jurământ depus o dată cu primirea în rândul locuitorilor de frunte ai orașului. Cele două categorii burgheze – cea cultural-administrativă și cea a capitaliștilor (mari comercianți, industriași și bancheri) – formează o pătură a „burgheziei” compusă din cei numiți „de condiție burgheză” (*bürgerliche*), și nu din burghezii propriu-ziși (*bürger*), adică „orășenii” (vezi îndeosebi Jürgen Habermas, op.cit., pp.68-69). O interesantă discuție asupra polarității structurale a păturii burgheze- pe dimensiunea naturii capitalului deținut- și asupra rolul ei în procesele de schimbare socială se găsește în Gil Eyal, Ivan Szeleny și Eleanor Townsley, *Capitalism fără capitaliști. Noua elită conducătoare din Europa de Est*, traducere de Ionel Nicu Sava și Cristian Mihail Miehs, Editura Omega, București, 2001.

Funcția critică a publicului presei începe, încă de la sfârșitul secolului al XVII-lea, să preia controlul asupra moravurilor și moralei societății. „Ceea ce se supune judecății publicului, scrie Habermas, dobândește «publicitate» (*Publizität*)”³⁶. Activitatea critică însăși se exprimă sub forma „opinie publice”, cuvânt care își află primele utilizări politice la începutul secolului al XVIII-lea în Anglia și Franța³⁷.

6. Instituționalizarea sferei publice. *Instituționalizarea sferei publice, domeniu apărut la intersecția dintre societatea de curte și societatea burgheză, s-a sprijinit pe două procese: (1) constituirea unei sfere intime a familiei patriarhale burgheze, prin scoaterea activității economice din interiorul gospodăriei și prin afirmarea unui mod de viață centrat pe îndatoriri și responsabilități domestice, puternic psihologizate într-o morală puritană; (2) constituirea unei sfere publice literare care a deschis calea celei politice.*

Sfera publică, definită de Habermas ca „sferă a persoanelor private reunite ca public”³⁸, se poziționează, în plan social și politic, împotriva autorităților statale și se instituie ca spațiu al dezbaterii critice asupra regulilor impuse de puterea oficială în domeniul circulației mărfurilor și muncii sociale, „domeniu temeinic privatizat, dar cu relevanță publică”³⁹. Debaterea dintre persoanele private este dominată de așa-numitul *raisonnement public*, adică de utilizarea publică a rațiunii. Această capacitate de „a raționa”, de a problematiza lumea făcând apel la judecată și nu la sentimente, este rezultatul experiențelor private din cadrul sferei intime a familiei burgheze.

(A) Familia restrânsă este „locul de origine al privatității în sensul modern al unei intimități îndestulate și libere”⁴⁰, despovărată de constrângerile necesităților materiale. O dată cu sfârșitul economiei domestice, sensul economic, de origine antică, al cuvântului „privat” – legat de reproducția materială care asigură supraviețuirea – este eliminat, cu consecințe psihologice majore, din sfera intimității familiale, împreună cu toate relațiile de dominație despotică impuse de modul de producție agrar. Trecerea la economia schimbului de mărfuri scoate munca socială din sânul familiei și o transferă în domeniul extern al pieței, delimitând sfera mic-familială de sfera reproducției sociale; este ceea ce Habermas numește proces de „polarizare a sferei intime și a sferei sociale”, care repetă în interiorul vieții cotidiene „procesul polarizării stat-societate”⁴¹. Efectul psihologic al acestei diviziuni sociale îl reprezintă un nou mod de percepere a identității lor de către persoanele private.

³⁶ Jürgen Habermas, op.cit., p.71.

³⁷ Hans Speier, „Historical Development of Public Opinion”, în *American Journal of Sociology*, Volume 55, Issue 4, 1950, pp.376-388.

³⁸ Jürgen Habermas, op.cit., .73.

³⁹ *Ibidem*, p.73.

⁴⁰ *Ibidem*, p.74.

⁴¹ *Ibidem*, pp.74-75.

Credința referitoare la independența familiei față de piață a condus la o „falsă conștiință” a burghezului cu privire la ideea de umanitate: el a devenit două lucruri într-unul – proprietar (*bourgeois*) și om (*homme*). Legarea celor două statute unul de altul, precum și condiționarea lor morală au avut un rol hotărâtor în formularea principiilor juridice ale statului modern, fundamentat pe domnia legii și a drepturilor politice ale cetățeanului.

„Statutul unui om privat- scrie Habermas- combină rolul deținătorului de mărfuri cu cel al tatălui de familie, rolul proprietarului cu cel pur și simplu de «om». Dublarea sferei private pe treapta mai înaltă a sferei intime oferă temelia pentru o identificare a amânduror acestor roluri sub titlul comun al «privatului»; în ultimă instanță, tot de la această bază pornește și înțelegerea de sine politică, proprie sferei publice burgheze.”⁴² Ca urmare a dublului său statut, burghezul își poartă cu sine și în afara casei subiectivitatea proprie domeniului intim al familiei restrânse, precum și atributele psihologice ale asumării unei moralități casnice, bazate pe responsabilitate față de membrii familiei sale și pe un cod moral al raportării la semenii, pe care i-o impune calitatea de „om”⁴³. Relațiile din interiorul familiei–idealizată ca domeniu al intimității și al interiorității psihologice pure, al eliberării totale de constrângerile nevoii de a munci pentru satisfacerea necesităților subzistenței–reprezintă prototipul exprimării subiectivității umane. În această calitate, afirmă Habermas, ele devin temă a literaturii burgheze, nucleul primei forme a sferei publice moderne, apolitică prin natura sa: *sfera publică literară*.

(B) Judecata literară, în forma ei vulgară proprie acestei epoci, reprezintă un prim exercițiu critic de judecată publică, pe care persoanele private îl fac luând în discuție tocmai „experiențele genuine ale propriei lor privatități”⁴⁴. Relațiile psihologice care se petrec în sfera intimă a familiei burgheze devin subiect privilegiat al literaturii românești, iar aceste produse culturale se transformă ele însele în obiect al criticii publice, desfășurate în săli de lectură, teatre, muzee și la concertele. Viața literară organizată nu este, însă, specific burgheză. „Provenită din păturile mijlocii cultivate, avangarda burgheză învață arta «*raisonnement*»-ului

⁴² *Ibidem*, p.75.

⁴³ Din nefericire, deși demersul său metodologic este de factură weberiană, Habermas nu discută nicăieri în teza sa despre vreo posibilă legătură între caracteristicile participării burgheze la o sferă publică definită pe baze explicit economice și trăsăturile eticii protestante, care, în viziunea weberiană, subîntinde dezvoltarea capitalistă burgheză; nici măcar în discutarea principiilor morale aflate la baza relațiilor psihologice din interiorul sferei intime a familiei burgheze nu se găsește nici o referință la doctrina religioasă. Practic, Habermas consideră, cel puțin în înțelegerea mea, secularizarea la nivelul societății și raționalizarea acțiunii la nivelul vieții cotidiene ca procese deja încheiate o dată cu intrarea în etapa capitalismului industrial. Habermas face distincția dintre statutul de „*homme*” și cel de „*citoyen*” ale burghezului, însă aceasta pare ca având mai degrabă un caracter trans-istoric, cu nuanțe metafizice, decât un caracter empiric, în care statutul de „om” să poarte cu sine o înțelegere morală, din partea fiecărui burghez, a situației și menirii sale în lume, raportate la un sistem etic de referință, modelat religios. O scăpare bizară, dar care, după cum vom vedea în altă parte, are o relevanță teoretică deosebită în lucrările ulterioare ale sociologului german.

⁴⁴ *Ibidem*, p.75.

public în contactul ei cu «lumea elegantă», provenită dintr-o societate nobiliară de curte, o lume care, pe măsură ce aparatul de stat modern își dobândește independența față de sfera personală a monarhului, se desprinde din ce în ce mai mult de Curte, alcătuiind în cadrul orașelor o contrapondere a acesteia.”⁴⁵

Această „alianță” a celor două categorii sociale excluse din sfera puterii publice a statului, burghezia cultivată și nobilimea „falimentară” financiar sau „marginalizată” politic, se produce pentru prima dată pe scena culturală a orașului, în spații de întâlnire cu alte destinații inițiale, și reprezintă elementul de continuitate între o sferă publică reprezentativă în descompunere (Curtea) și nucleul uneia pe cale să se nască, sfera publică burgheză.

„«Orașul» nu este numai din punct de vedere economic centrul vital al societății burgheze; aflat într-o opoziție cultural-politică față de «Curte», el desemnează în primul rând o timpurie sferă publică literară, care-și va afla propriile instituții în cafenele, saloane și reuniuni de comenseni.”⁴⁶ Dezbaterile literare, care se petrece, așadar, în locuri de întâlnire specifice (saloane, cafenele), precum și prin intermediul presei (al jurnalelor literare) are anumite caracteristici procedurale, altfel spus, anumite reguli de interacțiune discursivă: (a) renunțarea la diferențele de statut între participanți; (b) utilizarea exclusivă a principiului că „cel mai bun argument rațional are câștig de cauză”; (c) punerea în discuție a unor subiecte a căror interpretare fusese în trecut monopolul autorităților și al bisericii; (d) accesul de principiu al tuturor la dezbaterile publice. Întemeiată pe aceste reguli, sfera publică literară a dezvoltat în interiorul său practicile criticii literare, care s-au extins apoi asupra dezbaterii problemelor de interes general în materie de politică.

Deși, în sens cronologic, sfera publică literară, obiectivată în cafenelele engleze, saloanele franceze și societățile de comenseni germane, precede dezbaterile care urmează să pună în discuție legitimitatea puterii publice a statului, ea constituie chiar sâmburele din care se va dezvolta în occidentul european al secolului al XVIII-lea o sferă publică funcționând politic.

Habermas oferă o schiță „topologică” sintetică a domeniilor vieții sociale, construită pe o dihotomie dintre domeniul vieții private și domeniul reglementării instituționale, adică pe opoziția dintre public și privat⁴⁷ (vezi figura 1).

⁴⁵ *Ibidem*, p.75.

⁴⁶ *Ibidem*, pp.75-76.

⁴⁷ În bună tradiție a filosofiei politice liberale, distincția dintre cele două domenii se suprapune peste distincția dintre *stat* și *societate*. Statul este regulatorul normativ-instituțional al vieții colective, iar „societatea”, pe lângă statutul de beneficiar al deciziilor puterii, se dezvoltă ca un domeniu al autoreglementării, producând în cadrul instituțiilor sale specifice (de exemplu, piața) reguli proprii după care să se orienteze membrii săi. Linia despărțitoare dintre stat și societate separă *domeniul public* de *domeniul privat*. Societatea – aici în sensul clasic liberal de „societate civilă” – se recomandă astfel ca domeniu al activităților private. Elementul de noutate îl constituie includerea „sferei publice propriuzise”, ca sferă publică a persoanelor private, în interiorul domeniului privat. Aici se înfățișează specificitatea istorică a momentului burghez: domeniul privat se scindează într-o sferă publică și una privată. *Sfera privată* cuprinde domeniul schimbului de mărfuri și al muncii sociale, precum și familia și

Domeniul privat		Sfera puterii publice
Societatea civilă (domeniul schimbului de mărfuri și al muncii sociale)	Sfera publică politică	Stat (domeniul al «poliției»)
	Sfera publică literară (cluburi, presă)	
Spațiul intern mic-familial	«Orașul» (piața bunurilor culturale)	Curtea (societatea nobiliară de curte)

Figura 1. Schița sferei publice burgheze din secolul al XVIII-lea
(sursa: Jürgen Habermas, „Sfera publică și transformarea ei structurală”, p.76.)

Această schemă este revelatoare pentru înțelegerea modelului teoretic habermasian. Aparent, sociologul german lucrează cu un singur criteriu de diviziune, public vs. privat; se observă, însă, și o dimensiune latentă, pe care Habermas o va dezvolta în lucrările sale ulterioare: raportul dintre caracterul instituțional, normativ, al vieții sociale și cel informal al practicilor cotidiene, dintre ceea ce Habermas va analiza mai târziu sub forma relației dintre „sistem” și „lumea vieții”⁴⁸. Instituțiile puterii publice și cele ale economiei de schimb se disting și se opun în egală măsură, cel puțin în logica dezvoltării istorice a societății burgheze, așa cum este văzută în acest model, unui domeniu al vieții cotidiene, care cuprinde atât viața culturală a persoanelor private, cât și viața lor intimă din sânul familiei. Domeniu al interacțiunii comunicative dintre persoane, sfera publică politică, respectiv opinia publică, ocupă un loc incert, greu de definit pe această dimensiune. Habermas nu face nici o referință explicită, însă, așa cum vom vedea mai departe, sfera publică este locul de întâlnire a celor două „lumi” constitutive ale societății burgheze: spațiul obiectiv al normelor instituționalizate și spațiul intersubiectiv al comunicării libere.

7. Instituțiile dezbaterii publice. *Subiectul sferei publice burgheze îl constituie, așadar, o formă originală de organizare a vieții sociale specifice „societății burgheze”: publicul. În primă instanță, publicul secolului al XVII-lea înseamnă cititorii specializați și spectatorii reprezentațiilor teatrale și ai concertelor, în calitatea lor de consumatori și critici ai artei și literaturii. Din acest public*

relațiile interpersonale, iar sfera publică (a persoanelor private) se instituie în forma unei sfere publice literare și a uneia politice. Sfera publică politică, formată din persoane private, ocupă locul de intermediar între domeniul public al puterii sau statului (sfera puterii publice) și „societatea” persoanelor private (sfera privată). „Organul” prin care se exprimă această sferă publică politică îl reprezintă opinia publică.

⁴⁸ Vezi Jürgen Habermas, *The Theory of Communicative Action*, volume II: *Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason*, Cambridge UK, Polity Press, 1989 (translated by Thomas McCarthy), în special pp.113-197 și pp. 332-373. Vezi și ultimul capitol al lucrării de față.

cultivat fac parte aristocrației de la Curte și păturile cultivate ale „orașului”, adică aristocrația orășenească și marea burghezie. O dată cu decăderea sferei publice reprezentative, Curtea își pierde poziția centrală în cadrul acestui public literat, iar „orașul” preia funcțiile culturale ale celei dintâi. Astfel, în secolul al XVIII-lea, apar primele cadre de sociabilitate în care se dezvoltă o strânsă legătură între „aristocrația orășenească, economic neproductivă și politic lipsită de funcții, și scriitorii, artiștii și oamenii de știință importanți, proveniți deseori din burghezie”⁴⁹. Aceste spații ale sociabilității burgheze se instituționalizează în saloanele din Franța și în cafenelele din Anglia, locuri de altfel comune, care capătă însă rolul un rol cultural sporit, acela de centre ale criticii literare și, mai apoi, politice.

Loc de întâlnire între aristocrație și „intelighenția”, saloanele și cafenelele încep să fie frecventate de categorii mai largi ale claselor mijlocii: artizani, negustori mărunți și alți orășeni. Cu toții au în comun cel puțin două lucruri: sunt persoane private (a) care prestează o muncă productivă și (b) care se situează în afara domeniului politic rezervat puterii publice. Publicul saloanelor și cafenelelor, astfel structurat, a funcționat după un set de „criterii instituționale” specifice: (a) reglementarea unei comunicări față în față care „nu presupunea egalitatea statutului social, ci făcea cu totul abstracție de el”; (b) „problematizarea unor domenii care până atunci treceau ca indiscutabile” (religie, filosofie, literatură, artă și politică – aflate până atunci sub monopolul interpretativ al bisericii, statului sau al savanților oficiali); (c) transformarea culturii în *marfă*, proces care a permis ca aceasta să devină accesibilă tuturor celor interesați și, prin urmare, să capete atributul de subiect de discuție accesibil tuturor, pierzându-și proprietatea de apanaj al unei clici savante⁵⁰.

Aspectele de mai sus, caracteristice unui public *interesat* de literatură, sunt rezultatul unei schimbări istorice în câmpul de producție literară. „Aristocrația de la Curte din secolul al XVII-lea nu reprezenta propriu-zis un public cititor. Evident, ea întreținea pe literați ca pe proprii ei servitori, iar producției literare bazate pe mecenat îi corespundea mai degrabă un soi de *conspicuous consumption* [consum ostentativ, s.a.] decât o lectură luată în serios de către un public interesat. Acesta din urmă se formează doar o dată cu primele decenii ale secolului al XVIII-lea, după ce editorul l-a înlocuit pe mecenat în calitatea lui de comitent al scriitorului și a preluat difuzarea lucrărilor lui pe piață.”⁵¹

Logica pieței se răsfrânge și asupra domeniului „culturii înalte”, iar aceasta devine o posibilă sursă de profit. Comercializarea schimbului cultural are o serie de consecințe atât asupra produsului cultural ca atare și asupra organizării activității de producție literară și artistică, cât și asupra participării diverselor categorii sociale la reproducția culturii literare.

⁴⁹ Idem, Sfera publică și transformarea ei structurală, p.77.

⁵⁰ *Ibidem*, pp.83-84.

⁵¹ *Ibidem*, p.85.

Fenomenul comerțului cultural are la bază un set de schimbări structurale ce au făcut posibile difuziunea și consumul artelor. Creșterea populației alfabetizate și dezvoltarea unei pătri sociale de mijloc, potență financiar, capabilă să-și procure produsele literare și artistice, sunt premise necesare existenței unei piețe a bunurilor culturale⁵².

Relația dintre scriitor și cititorii săi, așa cum exista în epoca medievală, încapsulată în forma patronatului individual sau a mecenatului, este dezintegrată prin apariția instituției editoriale bazate pe subscripție. Apariția fenomenului subscripției a însemnat trecerea de la un sistem de producție literară și artistică bazat pe relația de vasalitate dintre patron și creatorul de artă la unul bazat pe o relație contractuală de schimb, în care artistul își supune opera unei judecăți estetice impersonale: „[...] subscripția slăbește legăturile, dar conservă încă anumite trăsături ale caracterului personal al acestei relații; doar publicarea de cărți pentru un public considerat, la modul general, total necunoscut autorului, corespunde structurii societății burgheze întemeiate pe schimbul de mărfuri anonim.”⁵³

Transferul literaturii și artei de sub autoritatea expertizei în domeniul bunurilor de consum general, al mărfurilor, face loc apariției unui public cultivat, extrem de eterogen din punct de vedere social și intelectual, și, totodată, crează condițiile exercitării de către acesta a funcțiilor critice coextensive actului cultural. Publicul burghez învață „raisonnementul”, folosirea critică a rațiunii în materie de cultură, se formează deci ca public consumator de cultură, deși rămâne profan în materie de expertiză. Așteptările acestui public cumpărător orientează tendințele stilistice ale producției artistice, căci scriitorii și artiștii sunt nevoiți să se alinieze la cerințele pieței pentru a-și putea vinde marfa, pentru a supraviețui concurenței economice.

„Despovărată de funcțiile ei sociale reprezentative, arta devine obiectul liberei alegeri și al unor înclinații schimbătoare. «Gustul» după care se orientează de acum înainte se exprimă în judecata profanilor fără competență, căci în cadrul publicului fiecare are dreptul să-și aroge anumite competențe.”⁵⁴

Publicul literaturii și artelor se exprimă, de la mijlocul secolului al XVIII-lea, prin intermediul unor instituții ale criticii culturale, jurnalele artistice și literare, care își asumă rolul de purtători de cuvânt, dar și de pedagogi ai publicului. În acest mediu instituționalizat se articulează judecata profană a publicului și expertiza

⁵² Pierre Bourdieu, spre exemplu, explică acest lucru astfel: „Dezvoltarea unei veritabile industrii culturale, și îndeosebi relația ce se instaurează între presa cotidiană și literatură și care favorizează producția în serie de opere elaborate după metode cvasiindustriale, ca foiletonul (sau, în alte domenii, melodrama și vodevilul), coincide cu extinderea publicului rezultat din generalizarea învățământului elementar, capabil să ridice noi clase (și pe femei) la consumul simbolic (și mai ales la lectura romanelor)”. Vezi *Economia bunurilor simbolice*, traducere de Mihai Dinu Gheorghiu, Editura Meridiane, București, 1986, pp.34-35.

⁵³ A. Hauser, *Sozialgeschichte der Kunst und Literatur*, Munchen, 1953, vol.II, p.53, citat în Jürgen Habermas, *Sfera publică și transformarea ei structurală*, nota 24, p.85.

⁵⁴ Jürgen Habermas, op.cit., p.87.

criticilor de artă specializați⁵⁵, care scriu pentru public și conform așteptărilor acestuia, deoarece ei înșiși trebui să câștige audiență pentru a-și vinde produsul publicistic. Critica devine o modă culturală. „Pe de o parte, filosofia nu mai este decât una critică, iar literatura și arta nu mai sunt posibile decât într-o reciprocă legătură cu critica literară și artistică [...]. Pe de altă parte, publicul ajunge și el să se lumineze doar pe calea asimilării critice a filosofiei, literaturii și artei, ba chiar să se recepteze pe sine ca proces viu al Iluminismului.”⁵⁶

În sensul celor de mai sus, Habermas distinge trei caracteristici esențiale ale societății burgheze din secolul al XVIII-lea: (a) o schimbare *ideologică* la nivelul câmpului de producție culturală, prin apariția dimensiunii raționalizării critice a simbolurilor discursive legitimize pentru un *status quo* cultural, social și, mai ales, politic; (b) preluarea de către instituții culturale originare în afara puterii oficiale (putere obiectivată în instituțiile formale ale reproducerii culturale, precum școala sau biserica) a funcțiilor de *informare* și de *socializare* – de educare morală, artistică și politică într-o direcție care scapă controlului oficial; (c) publicul, care, într-o logică a determinării economice a producției culturale, a devenit temă a filosofiei, literaturii și presei, se regăsește pe sine ca subiect al propriei reflecții și, prin urmare, își dezvoltă o *conștiință de sine ca public* și, mai mult, ca subiect al istoriei⁵⁷ – temă, de altfel, recurentă în analizele filosofice ale lui Habermas asupra modernității ca proiect „neterminat” al Iluminismului.

8. Privatizarea vieții familiale. *Una dintre observații centrale ale lui Habermas se referă la faptul că „societatea” și relațiile sociale au devenit, începând cu secolul al XVIII-lea, teme de reflecție literară. Subiectele predilecte ale literaturii din epocă, care satisfac gusturile și așteptările unui public burghez, se inspiră din experiențele izvorâte din intimitatea specifică sferei micii familii patriarhale urbane*⁵⁸. *Intimitatea burgheză a vieții de familie – disprețuită de aristocrația urbană, care epatează prin afișarea unui stil de viață opulent, frivol și,*

⁵⁵ Pierre Bourdieu, însă, distinge între două sisteme de producție culturală aflate, unul față de celălalt, într-o opoziție structurantă: un *câmp de producție restrânsă* (producția de bunuri simbolice „destinate în mod obiectiv unui public de producători producând ei înșiși pentru producători”) și un *câmp de mare producție* („producția de bunuri simbolice destinate unor neproducători – «marele public» – care pot proveni fie din fracțiunile intelectuale ale clasei dominante - «publicul cultivat», fie din celelalte clase sociale”). Primul ascultă de normele de producție și de criteriile de evaluare profesionale, interne grupului de artiști, „care sunt în același timp clienți favoriți și concurenți”, pe când al doilea ascultă de legea concurenței specifice pieței schimbului de bunuri. Vezi Pierre Bourdieu, op.cit., p.37.

⁵⁶ Jürgen Habermas, op.cit., p.90.

⁵⁷ Conștiința de sine a societății ca subiect al istoriei e identificată de Habermas ca temă a filosofiei hegeliene a istoriei, care pune pentru prima dată problema modernității ca specie a reflecției filosofice; vezi idem, *Discursul filosofic al modernității*, Editura ALL, 2000, îndeosebi pp.40-58.

⁵⁸ Habermas oferă ca exemplu elocvent pentru romanul burghez al secolului al XVIII-lea, romanul psihologic autobiografic *Pamela*, al lui Richardson, apărut în 1740, care a devenit un best-seller al literaturii engleze din epocă.

*mai ales, independent de obligații conjugale*⁵⁹ – se reflectă cel mai bine în caracteristicile locuirii. „Dacă aruncăm o privire în interiorul locuinței, constatăm că încăperea consacrată familiei, camera de întrunire a soțului, soției, copiilor și servitorimii, a devenit din ce în ce mai mică sau a dispărut cu totul. În schimb, camerele rezervate fiecărui membru al familiei au devenit tot mai numeroase și mai deosebit amenajate. Izolarea membrilor familiei în chiar interiorul casei trece drept foarte distinsă. [...] Camerele și sălile destinate întregii case se reduc maximal. Spațiul cel mai important dintr-o distinsă casă burgheză va fi în schimb atribuit unei cu totul alte încăperi: salonul... Dar, la rândul său, salonul nu mai e la dispoziția «casei», ci la dispoziția «societății»; iar această societate a saloanelor este departe de a avea aceeași importanță pe care o are cercul îngust al prietenilor casei.”⁶⁰

Se produce, așadar, o privatizare a vieții în interiorul categoriilor burgheze, proces prin care se trasează o linie de demarcație între public și privat la nivelul vieții cotidiene, între intimitatea familială și domeniul activității sociale a burghezului, corespunzătoare rupturii la nivel societal dintre puterea publică și piață. „Linia despărțitoare între sfera privată și cea publică trece chiar prin interiorul casei. Persoanele private pășesc din intimitatea camerei lor de locuit în sfera publică a salonului”⁶¹.

Din loc al producției și reproducției economice, familia devine locul emancipării psihologice, teatrul de desfășurare a conflictelor psihologice dintre membrii săi, cauzate în bună măsură de principiile puritane ale unei morale a pudorii intime și a unei responsabilități familiale excesive. Tensiunea dintre intimitatea micii familii patriarhale și sfera activității economice, în care se află prinși membrii familiei burgheze, se oglindește fidel în genurile literare la modă: jurnalul personal, romanul psihologic și romanul epistolar. Sfera intimității familiale se extinde și se continuă, astfel, printr-o sferă publică ce conferă subiectivității psihologice a indivizilor un caracter profund uman, pe de o parte prin „publicizarea” ei în forma ficțiunii moralizatoare, iar pe de altă parte, prin oferirea unui cadru de comparație care îi dă burghezului conștiința faptului că face parte dintr-un public format din indivizi asemănători lui.

Raporturile dintre public și opera literară se mută, prin planul ficțiunii, în centrul intimității private. Cititorul burghez se identifică reflexiv cu propria-i subiectivitate, prin întâlnirea cu o literatură în care regăsește aceleași conflicte relaționale private, de data aceasta transpuse într-un plan public și pentru un public cu trăsături comune. Acest nou public al romanelor se dezvoltă dincolo de publicul

⁵⁹ În viața de familie a aristocraților, spune Habermas, „nu e nevoie nici măcar de coabitarea partenerilor conjugali, care, deseori, locuiesc fiecare în propriul lor *hôtel* și se întâlnesc uneori în cadrul extrafamilial al Saloanelor mai degrabă decât în cercul propriei lor familii. Să ai o *maitresse* este o instituție... Intimitatea frivolă, acolo unde ea mai există, se deosebește de intimitatea durabilă a noii vieți de familie [burgheze, n.m.]” (*Sfera publică și transformarea ei structurală*, p.92).

⁶⁰ W.H.Riehl, *Die Familie*, Stuttgart, 1889, p.179 și 185, citat în Jürgen Habermas, *Sfera publică și transformarea ei structurală*, p.93.

⁶¹ Jürgen Habermas, op.cit, p.93.

saloanelor și cafenelelor, extinzându-se până în spațiul privat mic-familial. Sfera publică, în forma ei literară, năvălește peste sfera intimă prin două canale: romanul și presa literară, pe de o parte, și întâlnirile publice din cadrul salonului burghez, aflat în perimetrul de locuit al casei, pe de altă parte.

9. Instituționalizarea funcției politice a publicității: publicuri și opinie publică. *Sfera publică literară, domeniu al vieții sociale în care a apărut pentru prima dată un public structurat din punct de vedere al atributelor sale sociale și economice, este înlocuită pe parcursul secolului al XVIII-lea, în viziunea lui Habermas, de un spațiu al criticii la adresa puterii publice a statului. Practic, o dată cu intrarea pe scena dezbaterilor intelectuale a unor segmente largi ale claselor mijlocii, se deschide calea organizării sociale a persoanelor private într-un public, conștient de particularitățile sale sociale, culturale și economice și de interesele sale proprii, exterioare intereselor autorității publice.*

„Procesul, în cadrul căruia publicul, constituit din persoanele private în stare să-și folosească rațiunea, își apropiază sfera publică reglementată de autorități, o transformă în sferă a criticii la adresa puterii publice, se desăvârșește ca refuncționare a sferei publice literare, deja dotate cu amenajări și platforme de discuții slujind publicului.”⁶² Această zonă a luărilor de poziție critice la adresa deciziilor oficiale este produsul interacțiunii a două fenomene care au loc concomitent: sub raportul formei sale, ea este o replică a dezbaterilor polemice din sfera publică literară (câmpul de producție și consum cultural), iar sub raportul conținutului său, este o prelungire a preocupărilor proprii sferei private a economiei, aflată încă într-o legătură strânsă cu sfera intimității familiale, deoarece reproducerea socială a statutului burghez al membrilor săi este în totalitate dependent de activitatea economică. Aducerea în prim-planul discuțiilor publice a intereselor economice ale persoanelor private face ca „ansamblul experiențelor trăite în domeniul privat”, pe tărâmul intimității familiale și concomitent în sfera economiei de schimb și a muncii socializate, să pătrundă în sfera publică și să ia o formă eminentemente politică, datorită caracterului său revendicativ.

Sarcina politică a sferei publice burgheze se mută în acest moment dinspre lupta de afirmare socială a burgheziei în raport cu celelalte stări, proprie etapei istorice de formare a acestei categorii socio-economice (secolele XVI-XVII) către aceea de reglementare a „societății civile”, a domeniului schimbului comercial. Cu alte cuvinte, sfera publică politică își asumă sarcina de a reprezenta „interesele unei sfere privatizate a economiei de schimb” în fața autorității oficiale a statului, aflate mai mereu în încercarea de a-și extinde dominația instituțională asupra pieței, în vederea satisfacerii nevoilor sale financiare. Această funcție de reprezentare politică a persoanelor private este preluată de opinia publică, expresia supremă a „interesului general”. Opinia publică devine o instanță autonomă prin care se exprimă

⁶² *Ibidem*, p.100.

raționalitatea publică a persoanelor private, în forma dezbaterii libere reglementate de o singură lege: aceea a celui mai bun argument.

Se observă că cele două forme ale sferei publice burgheze, cea literară și succesoarea sa politică, au în comun un public al persoanelor private, a cărui autonomie se sprijină pe independența economică a familiei burgheze. Prin urmare, sfera publică moștenește trăsăturile specifice vieții private. Această privatitate este ea însăși divizată într-o *sferă privată* (domeniu al pieței), în interiorul căreia burghezul are statutul de proprietar de bunuri (*bourgeois*) și, ca atare, face parte dintr-o țesătură de relații dominate de regulile *raționalizării* propriilor comportamente, și o *sferă intimă* (familială), în care burghezul are statutul de tată de familie și de „om” (*homme*) și, prin urmare, este prizonierul *responsabilității* specifice familiei patriarhale, dar și al *trăirilor* sale umane, provocate de relațiile de ordin psihologic dintre membrii familiei sale.

Sfera publică nu face decât să reproducă această ambivalență a sferei private și să obiectiveze în cadrul său două tipuri de raționalitate: una artistică și literară, care se manifestă în *sfera publică literară*, în care persoanele private se raportează unele la altele în calitate de oameni (*hommes*), exponenți ai unor experiențe subiective dintre cele mai umane; și una politică, care ia forma unei *sfere publice politice*, în care persoanele private interacționează ca proprietari (*bourgeois*), exponenți ai unor interes de ordin economic.

Cele două sfere publice, observă Habermas, diferă totuși în privința publicurilor care le compun. Dacă femeile, precum și alte categorii sociale lipsite de autonomie economică sunt excluse din sfera publică politică, în schimb au cea mai mare pondere în sfera publică literară, constituind publicul cititor cel mai extins. Excepția de la această regulă, susține Habermas fără a oferi însă nici un indiciu precis, o fac „păturile cultivate, în care cele două forme de sferă publică trec drept identice”; și continuă: „în felul în care se înțelege pe sine opinia publică, sfera publică apare ca una și indivizibilă”⁶³. Prin urmare, opinia publică este, în concepția autorului, doar expresia unui public format din bărbați care sunt și proprietari de bunuri materiale și de forță de muncă, fie că aceștia participă la sfera literară sau nu; masele de muncitori, țărani, femei și alte categorii sociale dependente economic sunt excluse din sfera publică burgheză⁶⁴.

Circumscrierea rigidă a publicului burghez, precum și identitatea celor două forme ale sferei publice conduc la o convergență, în cadrul ideologiei legitimizează a conștiinței de clasă burgheze, a interesului economic cu interesul cetățenesc (a lui *bourgeois* cu *homme*), a emancipării politice cu emanciparea umană în general. De acum, pentru publicul burghez progresul umanității se confundă cu obiectivele politice ale burgheziei, formulate în filosofia și ideologia

⁶³ *Ibidem*, p.103.

⁶⁴ Așa cum vom vedea mai jos, acesta este unul dintre aspectele cele mai criticate- evident, din perspectiva teoriilor feministe și marxiste- ale modelului habermasian de sferă publică.

liberală a secolului al XVIII-lea: autonomia activităților economice și asigurarea libertăților civile ale cetățenilor.

10. Legitimarea instituțională a sferei publice. *Sfera publică burgheză devine cu desăvârșire funcțională în plan politic pentru prima dată în Anglia începutului de secol XVIII. Cazul englez capătă pentru analiza lui Habermas caracterul de prototip al sferei publice politice. În timp ce pe continent categoriile burgheze se exprimă public încă în forma unei sfere publice literare, în insulă implementarea parlamentarismului, ca urmare a Revoluției burgheze (definitivitate politică în 1688) și a restricționării drepturilor politice monarhice, coincide cu procesul de trecere de la modul de producție mercantilist la cel industrial. Aristocrația funciară intră în afaceri comerciale pentru a-și spori câștigurile, în timp ce marea burghezie devine proprietară de pământuri pentru a putea accede în Parlament. Acest fenomen dizolvă conflictul tradițional dintre capitalul funciar și cel comercial, care pe continent a luat forma opoziției de clasă dintre aristocrație și burghezie, și îl mută în planul conflictului de interese dintre capitalul comercial, pe de o parte, și capitalul manufacturier și industrial, aflat în expansiune, pe de altă parte.*

În acest context, luptele pentru influențarea puterii publice deschid calea manifestării unei sfere publice ca spațiu al criticilor politice îndreptate atât împotriva statului, cât și a uneia sau alteia dintre fracțiunile politice care domină Parlamentul. Cu timpul, pe parcursul celei de-a doua jumătăți a secolului al XVII-lea, Parlamentul devine o instituție a sferei publice în interiorul căreia se exprimă opinia publică în forma ei politică. „Parlamentizarea puterii de stat”, scrie Habermas, „conduce la situația în care sfera publică să se consfințească pe sine însăși în funcția ei politică ca organ statal”⁶⁵. Conflictele de interese din interiorul dezbaterilor parlamentare răzbat în exterior și fiecare fracțiune politică tinde să-și legitimeze poziția prin apelul la judecata publică. Procesul de instituționalizare politică a sferei publice burgheze este, astfel, însoțit îndeaproape de utilizarea primelor forme de comunicare publică, jumalele politice profesionale⁶⁶, care reprezintă instrumentele cele mai eficace ale atragerii publicului de partea unei idei sau alteia. Disputa bazată pe argumente, reflectată și dusă mai departe de o presă politică a cărei virulență este susținută chiar de către participanții direcți la dezbaterile parlamentare, configurează o opinie publică în stare să-și impună „voința generală” în fața autorității oficiale a statului.

Un public care să judece politic apare și în Franța, dar de-abia de pe la mijlocul secolului al XVIII-lea. Lipsa unei prese politice profesionalizate, dar și lipsa unei unități de interese între marea burghezie comercială și aristocrație, care să facă posibilă apărarea intereselor lor politice în fața statului monarhic absolutist,

⁶⁵ *Ibidem*, p.106.

⁶⁶ Habermas oferă în acest sens exemplul folosirii de către oamenii politici a literațiilor pentru a crea ziare politice: Daniel Defoe a condus „Review”, înființat în 1704, iar Jonathan Swift a condus „Examiner”, înființat în 1713.

nu au permis dezvoltarea unei sfere publice politice concomitent cu apariția acesteia în Anglia. În prima jumătate a secolului al XVIII-lea, spiritul critic al publicului francez se îndrepta cu precădere către religie, literatură și artă⁶⁷.

Abia actul singular al ministrului de finanțe francez Jacques Necker, care în 1781 face public bilanțul bugetului de stat⁶⁸, deschide calea către accesibilitatea „marelui public” la treburile statului și răspunde la una dintre cerințele fundamentale ale sferei publice, anume nevoia de control asupra cheltuielilor statului. Această lovitură este o primă victorie simbolică asupra absolutismului statului monarhic, deoarece ea scoate în evidență tocmai miza opoziției dintre puterea politică și clasa burgheză: „dimensiunile datoriei de stat simbolizau, pe de parte, tocmai disproporția dintre puterea economică a burgheziei și neputința ei politică, iar, pe de altă parte, între dependența financiară a puterii și guvernarea absolutistă”⁶⁹.

O dată cu Revoluția franceză, se crează și instituțiile necesare funcționării unei sfere publice politice. Cluburile cu activitate politică și presa politică, existente înainte de Revoluție, dar oficializate public în urma „Declarației drepturilor omului și cetățeanului” din 1789, capătă statut de instituții prin garantarea lor de către Constituția din 1791. Libertățile cetățenești (de expresie, de asociere etc.) constituie fundamentul funcționării politice a sferei publice burgheze și devin cuvântul de ordine al emancipării politice și sociale de pe tot cuprinsul Europei⁷⁰.

11. Sfera publică și cetățenia în statul de drept burghez. *Dacă sub raportul funcționării sale instituționale sfera publică politică este generată de confruntarea dintre public și autoritatea statală prin medierea presei și a principiului publicității, natura funcției politice îndeplinite de către aceasta trebuie căutată în premisele sociale ale genezei sale istorice. Caracterul critic al sferei publice în raport cu puterea este rezultatul transformărilor care au ca rezultat emanciparea economiei de schimb de sub tutela statului feudal.*

Liberalizarea pieței schimbului de mărfuri și a muncii sociale face din activitatea economică o chestiune rezolvabilă între persoane private. „O dată cu extinderea și eliberarea acestei sfere a pieței, proprietarii de mărfuri dobândesc o autonomie privată; sensul pozitiv a ceea ce este «privat» se conturează în general pe fondul conceptului de liberă folosire a proprietății funcționând în mod capitalist.”⁷¹

Privatizarea societății burgheze se face o dată cu implementarea sistemului de drept privat, în care relațiile dintre persoanele private sunt reglementate pe baza

⁶⁷ *Ibidem.*

⁶⁸ Hans Speier, op.cit.; Vincent Price, *Public Opinion*, Sage Publications, London, 1992.

⁶⁹ Jürgen Habermas, op.cit., pp.117-118.

⁷⁰ Dominique Schnapper și Christian Bachelier, *Ce este cetățenia?*, traducere de Gabriela Scurtu Ilovan, Editura Polirom, Iași, 2001.

⁷¹ Jürgen Habermas, op.cit., p.123.

instituției *contractului*⁷². Relațiile de schimb economic devin prototipul relațiilor contractuale, deoarece tipul de relație specific pentru societatea burgheză este tocmai schimbul de mărfuri. Apariția acestui sistem de drept modifică fundamental și statutul juridic al persoanelor private, care nu mai sunt purtătorii unui status *moștenit*, ci au statutul *dobândit* de proprietari, de părți civile în cadrul relațiilor contractuale.

Fundamental pentru funcționarea statului modern, care s-a format o dată cu reformarea burgheză a societății, este reglementarea juridică a raporturilor dintre membrii societății prin prisma drepturilor civile⁷³. „Aceste drepturi garantează instituția proprietății și libertățile fundamentale ale încheierii contractelor.”⁷⁴ Așadar, domeniul pieței, al schimbului de mărfuri și al muncii, intră de la sfârșitul secolului al XVIII-lea sub tutela dreptului civil care reglementează raporturile dintre persoanele private în calitatea lor de părți contractuale. Acest domeniu al privatității economice reprezintă de acum, în sensul cel mai propriu al expresiei, sfera „societății civile”.

În ce condiții politice structurale este posibilă instituționalizarea unei sfere publice ca formă ideologică de expresie a intereselor proprii domeniului unei piețe liberalizate? Această întrebare îl pune pe Habermas în fața unei problematice macrostructurale care e menită să elucideze raporturile sistemice dintre domeniul activității economice și cel al organizării statale a societății. Esențial în funcționarea unei economii a liberei concurențe, precum cea capitalistă, este principiul autoreglementării pieței („mâna invizibilă” a lui Adam Smith), deci al neintervenției pe piață a nici unei forțe extra-economice care să modifice echilibrul *sui generis* al schimbului economic. Relațiile dintre actori în societatea capitalistă se subordonează legilor obiective ale schimbului de mărfuri. „Societatea determinată exclusiv de legile pieței libere – scrie Habermas – se prezintă nu numai ca o sferă eliberată de dominație, ci în general ca una liberă în raport cu orice fel de putere; forța economică, de care dispune fiecare proprietar de mărfuri, se va prezenta în cadrul unei macroordini în care el nu exercită nici o influență asupra mecanismului prețurilor și, ca atare, nu poate deveni niciodată o forță care să acționeze nemijlocit asupra altui proprietar. Ea rămâne subordonată deciziei pieței – o decizie ce nu se impune cu forța – care se configurează în procesul schimbului în mod anonim și într-o anumită măsură în mod autonom.”⁷⁵

Acest mod de funcționare a societății, o dată stabilizat în domeniul schimbului economic, necesită o transformare a statutului său *de facto* într-o realitate *de jure*. Orice afacere orientată după principiul unei raționalități instrumentale se bazează pe calculabilitatea parametrilor de profit și de risc și, ca atare, modul de

⁷² Vezi tematizarea raporturilor juridice ca mijloc de integrare socială la Emile Durkheim (*Diviziunea muncii sociale* [1893], traducere de Cristinel Pantelimon, Editura Albatros, București, 2001, îndeosebi capitolul VII, „Solidaritate organică și solidaritate contractuală”, pp.219-248).

⁷³ Apariția Codurilor civile marchează reglementarea juridică instituționalizată a schimbului economic și a relațiilor sociale și, în consecință, intrarea organizației statale în modernitatea politică.

⁷⁴ Jürgen Habermas, op.cit., p.124.

⁷⁵ *Ibidem*, pp.128-129.

producție capitalist are nevoie de garantarea juridică a unui climat care să ofere stabilitatea necesară calculului și predictibilității economice. Codificarea libertăților și obligațiilor contractuale în sistemul dreptului privat reprezintă, de aceea, primul pas în instaurarea ordinii de drept specifice societății burgheze, în care domnia legii (*rule of law*) devine principiul fundamental de organizare a societății și, implicit, de funcționare a statului.

Apariția statului de drept burghez este o consecință a funcționării prealabile a unei *justiții autonome* și a unei *administrații raționale*. Puterea de reglementare unică și anonimă a legii, proprie funcționării pieței, se extinde și asupra modului de organizare și funcționare a statului modern. Ideea burgheză a unui stat de drept ca sistem de norme juridice cu putere absolută vizează de fapt înlăturarea oricărei dominații personale sau de grup și înlocuirea ei cu dominația impersonală a legii. Acest set de norme sau legi, îndeosebi pentru filosofia liberală a secolelor XVII-XVIII, „nu trebuie să fie emanația unei voințe politice, ci emanația unui acord rațional”, a unui consens referitor la interesul general, rezultat al dezbaterii publice a argumentelor private; cu alte cuvinte, să fie expresia opiniei publice.

Legarea sferei publice de statul de drept ține de principiile fundamentale ale societății burgheze. Statul de drept trebuie să garanteze autonomia sferei publice, a persoanelor private constituite ca public, singura instanță care îl legitimează pe cel dintâi în fața societății. Această relație de interdependență socială, politică și, mai ales, contractual-juridică a fost codificată în legile fundamentale ale statului de drept sau Constituții. Drepturile fundamentale pe care le consfințesc Constituțiile burgheze au în vedere în mod explicit viața publică și viața privată a membrilor societății burgheze⁷⁶. Ele garantează instituțiile și instrumentele publicului (partidele și presa), pe de o parte, și fundamentele autonomiei sferei private (familia și proprietatea), pe de altă parte. Persoanele private nu mai au statutul de supuși ai unei puteri absolute, ai statului personalizat, ci le este recunoscută calitatea politică de *cetățeni*, precum și cea economică de *proprietari*, exercitarea ambelor roluri sociale fiind reglementată juridic. Prin drepturile fundamentale care se referă la participarea publică a persoanelor private (libertatea de expresie, libertatea presei, libertatea de asociere) și la libertățile lor politice (dreptul de a alege și a fi ales), sfera publică politică se instituționalizează juridic în chiar miezul statului de drept, devenind un prototip al vieții politice din interiorul instituțiilor formale ale puterii. „Circumscrierea, în planul drepturilor fundamentale, a sferei publice și a funcțiilor ei, a avut drept consecință pentru procedurile organelor de stat faptul că însăși sfera publică le-a devenit acestora principiu de organizare; în acest sens este

⁷⁶ Vezi (spre exemplu în Dominique Schnapper și Christian Bachelier, *Ce este cetățenia?*, traducere de Gabriela Scurtu Ilovan, Editura Polirom, Iași, 2001) pentru cazul revoluțiilor burgheze franceze: preliminariile constituirii statului de drept formulate în „Declarația drepturilor omului și ale cetățeanului” din 26 august 1789, iar fundamentarea juridică a ordinii de stat burgheze formulată în „Constituția celei de-a doua Republici” din 4 noiembrie 1848.

vorba de publicitate. Publicitatea dezbaterilor parlamentare asigură influența opiniilor publice, asigură legătura dintre aleși și alegători ca părți ale unuia și aceluiași public.”⁷⁷

Principiul *publicității*, care pătrunde în sferile instituționalizate ale puterii, reprezintă o expresie liberală a principiului accesului general al publicului la deciziile politice. Dar din cine este format acest public aflat în situația de subiect al statului de drept? Răspunsul lui Habermas este pe cât de exact, pe atât de dubitabil: publicul burghez al cititorilor din secolul al XVIII-lea. Așadar, toate celelalte categorii sociale rămân pur și simplu în afara problematizării raporturilor politice dintre statul guvernat de lege și societate. Cu alte cuvinte, nu putem concluziona decât că principiul accesibilității generale la sfera publică politică s-a cantonat la nivel declarativ, rămânând un ideal nerealizat, o expresie ideologică a clasei burgheze aflate într-un proces istoric de formare a conștiinței politice de sine. Păturile neburgheze lipsesc cu desăvârșire din cadrul ei și, ca atare, sunt excluse din orizontul comunicării publice. „Această sferă publică rămâne una literară chiar și după ce preia funcții politice; educația este primul criteriu al admiterii în cadrul ei, proprietatea – celălalt. De fapt, aceste două criterii ale apartenenței acoperă în mare măsură același cerc de persoane, întrucât pe timpul acela educația școlară era mai degrabă o consecință decât o condiție a unui anumit statut social, care, la rândul său, este primar determinat prin intermediul proprietății. Păturile cultivate sunt cele care dispun de proprietate.”⁷⁸

Acesul general la sfera publică, pe care modelul liberal de societate îl transformă în principiu constituțional, este astfel legat în termeni juridici de principiul egalității șanselor fiecăruia de a dobândi statutul de proprietar de bunuri și, subsecvent, pe acela de membru al unui public cultivat. Cele două criterii care sancționau participarea la spațiul public, *proprietatea* și *nivelul de instruire*, sunt *de fapt* elementele care asigură calitatea de „burghez” oricărui le îndeplinește. Accesul restrictiv al burghezilor la sfera publică politică reprezintă un aspect care ține chiar de logica intrinsecă a constituirii acesteia, deoarece „numai proprietarii erau în situația de a forma un public, de a-și putea ocroti principiile de bază ale ordinii stabilite a proprietății; numai ei aveau interese private care să conveargă automat cu interesul general al apărării unei societăți civile în calitate de sferă privată”⁷⁹. Interesul general se identifică, așadar, cu interesul de clasă, care devine temelia opiniei publice. Identitatea dintre *burghez* și *cetățean* – care-și află rădăcinile în statutul dublu de proprietar de bunuri și de membru al unui public care este interesat să vegheze la respectarea regimului proprietății private –, precum și identificarea programatică a bunăstării întregii societăți cu bunăstarea privată, reprezintă primele elemente ale *ideologiei* de clasă din spatele statului de drept burghez. Opinia publică joacă, așadar, rolul unui instrument de legitimare politică atât a statului liberal, cât și a utopiei burgheze referitoare la o sferă publică

⁷⁷ Jürgen Habermas, op.cit., pp.133-134.

⁷⁸ *Ibidem*, pp.135-136.

⁷⁹ *Ibidem*, pp.137-138.

întemeiată pe instituționalizarea principiului identității totale dintre *justețe* și *justiție*, dintre morală și politică, ambele modelate de determinări de ordin *economic*.

12. Tabloul instituționalizării sferei publice. *Procesul socio-istoric de instituționalizare a sferei publice pe parcursul evoluției societății burgheze poate fi reprezentat într-un tablou sintetic care să cuprindă relațiile de dependență la nivel macrosocial dintre componentele structurale sau, din perspectivă metodologică, dintre variabilele explicative ale vieții politice. La o lectură atentă a modelului sferei publice se desprind câteva legături cauzale (ce pot fi considerate și ipoteze de lucru), pe care Habermas încearcă să le surprindă dintr-o perspectivă evolutivă, cu alte cuvinte, încadrându-le într-un model sistemic al evoluției societăților europene.*⁸⁰

Reconstituind narațiunea istorică a lui Habermas, prezentată în paginile anterioare, am schițat un tablou general al relațiilor dintre diferite sfere ale societății, care au calitatea de elemente structurante pentru geneza, instituționalizarea și funcționarea politică a sferei publice burgheze. Desigur, fiind generală și abstractă, schița din figura 2 are și neajunsul de a fi reduționistă. Însă ea încearcă să surprindă etapa constituirii istorice, precum și momentul funcționării instituționale a sferei publice.

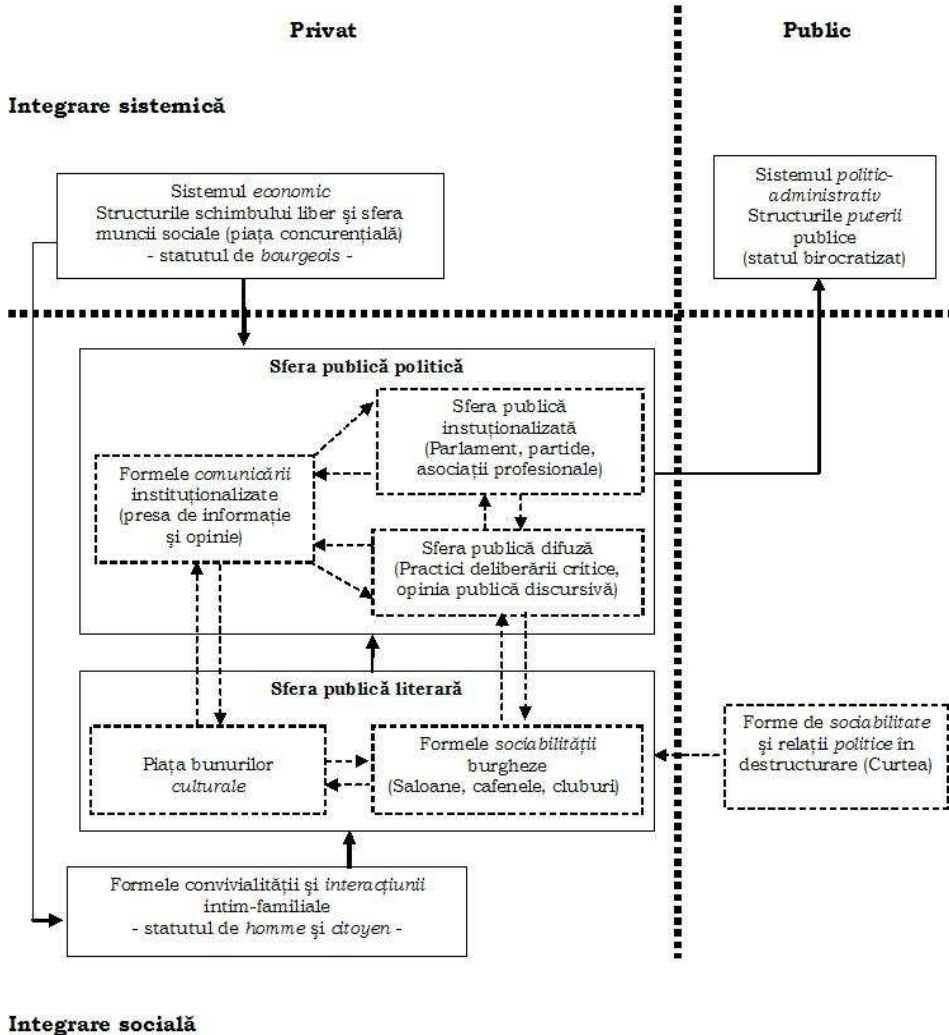
Modelul teoretic al sferei publice nu poate fi pe deplin înțeles dacă nu este interpretat prin prisma abordării funcționaliste a evoluției societăților, așa cum a fost de fapt gândit de Habermas. Așa cum vom vedea mai jos, Habermas gândește evoluția istorică a societății în termeni funcționaliști, fiind puternic influențat de Durkheim și Parsons, și distinge chiar o etapizare istorică a transformărilor sociale. Fără a intra în detalii aici, pot spune că una dintre cheile teoretice se află în conceptul de „decuplare” a configurațiilor sistemică ale vieții sociale de ordinea socio-culturală tradițională sau, mai exact, de formele de organizare socială nediferențiate normativ sau instituțional, care integrează „societatea tradițională” pe baza unor procese specifice „solidarității mecanice”. Apariția societății burgheze este marcată, în viziunea lui Habermas, de „decuplarea” și autonomizarea funcțională a economiei ca sistem autoorganizat în cadrul societății.⁸¹ Această diferențiere este exprimată de Habermas în termenii existenței a două tipuri de integrare a societății: nivelului de funcționare sistemică îi este specifică o *integrare sistemică* (sau societală), iar nivelului interacțiunilor dintre participanții la viața socială îi corespunde o formă de *integrare socială*.⁸²

⁸⁰ Partea interesantă a lecturii modelului este că determinările cauzale stabilite de Habermas pot fi considerate deopotrivă și elemente structurante ale unei metanarațiuni, puternic influențate de gândirea liberală clasică. Această „narațiune fondatoare” poate fi la rândul ei supusă unei analize epistemologice socio-istorice – vezi în acest sens și studiul lui Margaret Somers, „Narrating and Naturalizing Civil Society and Citizenship Theory: The Place of Political Culture and the Public Sphere”, în *Sociological Theory*, 13:3, 1995, pp. 229-274.

⁸¹ Vezi Jürgen Habermas, *Probleme de legitimitate în capitalismul târziu*, în Jürgen Habermas, *Cunoaștere și comunicare* (volum îngrijit de Andrei Marga), Editura Politică, București, 1983, pp.230-407.

⁸² De fapt, această diviziune metodologică, preluată de la D. Lockwood („Social integration and system integration”, in G.K. Zollschan și W. Hirsch (eds.), *Explorations in Social Change*, London, Routledge,

Figura 2: Tabloul instituționalizării sferei publice

1964, pp.244-257), constituie baza teoretică pe care Habermas își așează distincția dintre sistem și lumea vieții (vezi pentru o critică asupra redefinirii habermasiene a cupletului integrare socială vs. sistemică Nicos Mouzelis, „Social and system integration: Habermas’ view”, în *British Journal of Sociology*, 43:2, 1992, pp.268-288); nu implic în grila de lectură această distincție epistemică, deoarece consider că în prezentare inițială a modelului sferei publice se observă mai degrabă o structurare a explicației în termeni preponderent funcționaliști ai „integrării societății” și mai puțin în termenii unei hermeneutici sociale a lumii trăite, care vor fi dezvoltată complet abia în *The Theory of Communicative Action*.

Legenda:

- casetele cu linie întreruptă reprezintă acele domenii ale vieții sociale care înglobează componentele cvasi-instituționale (variabile manifeste) unde se localizează sfera publică.

- casetele cu linie continuă reprezintă componentele sociale macrostructurale (variabile latente) care participă la generarea sau sunt produsul funcționării sferei publice politice.

- liniile orientate întrerupte desemnează relații și interacțiuni generative și funcționale dintre componentele comunicării publice.

- liniile orientate continue desemnează relații cauzale și interacțiuni între componente macrostructurale ale societății burgheze în etapa funcționării politice a sferei publice.

- liniile neorientate discontinue îngroșate reprezintă demarcațiile epistemologice de categorizare a variabilelor instituționale, exprimate prin cele două dihotomii conceptuale interpretative (publiv-privat și sistem-viață cotidiană).

Sfera publică este parte a domeniului privat și reprezintă o zonă a interacțiunilor și relațiilor cotidiene care îndeplinește o funcție de integrare socială pe dimensiunea acțiunii politice. Habermas plasează funcțiile formale ale sferei publice în zona de mediere dintre domeniile public și privat, însă structurile le poziționează în zona interacțiunilor private dintre indivizi: sfera publică este parte a societății civile, domeniu privat al schimbului de mărfuri și al muncii sociale guvernate de legile sale proprii, pe când domeniul public se limitează la statul birocratic și aparatul său administrativ. Cu alte cuvinte, „[...] deși sfera publică este arena în care se desfășoară discursul politic, Habermas consideră că cetățenii care participă la dezbateri trebuie să fie pe deplin formați în viața privată înainte ca ei să participe la dezbateri politice. Identitatea politică, incluzând angajamentele fundamentale față de practicile democratice, se formează nu în arena publică, ci în lumea privată a socializării și a pieței”⁸³. Se observă, așadar, un dublu decupaj metodologic pe care este construit modelul narativ-istoric al funcționării societății burgheze: pe de o parte, aplicarea dihotomiei epistemice fundamentale a metanarațiunilor politice europene (public-privat), iar pe de altă parte, orientarea funcționalistă în interpretarea relațiilor cauzale care leagă microsocietatea de macrosocietate, responsabile de evoluția structurilor sociale de la o etapă istorică la alta.

BIBLIOGRAFIE

⁸³ Margaret Somers, „What’s Political or Cultural about Political Culture and the Public Sphere? Toward an Historical Sociology of Concept Formation”, în *Sociological Theory*, 13:2, 1995, pp. 113-144.

- Bourdieu, Pierre, *Economia bunurilor simbolice*, traducere de Mihai Dinu Gheorghiu, Editura Meridiane, București, 1986.
- Calhoun, Craig (ed.), *Habermas and the Public Sphere*, The MIT Press, Cambridge Mass., 1996.
- Calhoun, Craig, „Introduction: Habermas and the Public Sphere”, în Craig Calhoun (ed.), *Habermas and the Public Sphere*, The MIT Press, Cambridge Mass., 1996.
- Durkheim, Emile, *Diviziunea muncii sociale*, traducere de Cristinel Pantelimon, Editura Albatros, București, 2001 [1893].
- Elias, Norbert, *Procesul civilizării: cercetări sociogenetice și psihogenetice*, 2 volume, traducere de Monica-Maria Aldea, Editura Polirom, Iași, 2002 [1939].
- Eyal, Gil, Ivan Szeleny și Eleanor Townsley, *Capitalism fără capitaliști. Noua elită conducătoare din Europa de Est*, traducere de Ionel Nicu Sava și Cristian Mihail Miehs, Editura Omega, București, 2001 [1998].
- Habermas, Jürgen, *Sfera publică și transformarea ei structurală: studiul unei categorii a societății burgheze*, traducere de Janina Ianoși, Editura Univers, București, 1998 [1962].
- Habermas, Jürgen, „Probleme de legitimize în capitalismul târziu”, în Jürgen Habermas, *Cunoaștere și comunicare*, volum îngrijit de Andrei Marga, Editura Politică, București, 1983 [1973], pp.230-407.
- Habermas, Jürgen, *The Theory of Communicative Action*, translated by Thomas McCarthy, volume 1: „Reason and the Rationalization of Society”, Cambridge UK, Polity Press, 1984 [1981].
- Habermas, Jürgen, *The Theory of Communicative Action*, translated by Thomas McCarthy, volume 2: „Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason”, Cambridge UK, Polity Press, 1987 [1981].
- Habermas, Jürgen, *Discursul filosofic al modernității*, traducere de Gilbert Lepădatu, Ionel Zamfir și Marius Stan, Editura ALL, 2000 [1985].
- Habermas, Jürgen, „Further Reflections on the Public Sphere”, în Craig Calhoun (ed.), *Habermas and the Public Sphere*, The MIT Press, Cambridge Mass., 1992.
- Hegel, G.W., *Principiile filosofiei dreptului*, Editura Academiei, București, 1969.
- Lenski, Gerhard, *Putere și privilegii. O teorie a stratificării sociale*, traducere de Dan Ungureanu, Editura Amarcord, Timișoara, 2002.
- Lockwood, David, „Social integration and system integration”, în G.K. Zollschan și W. Hirsch (eds.), *Explorations in Social Change*, London, Routledge, 1964, pp.244-257.
- Mouzelis, Nicos, „Social and system integration: Habermas’ view”, în *British Journal of Sociology*, Volume 43, Issue 2, 1992, pp.268-288.
- Price, Vincent, *Public Opinion*, Sage Publications, London, 1992.
- Schmitt, Jean-Claude, *Rațiunea gesturilor în Occidentul medieval*, traducere de Doina Marian, Editura Meridiane, București, 1998 [1990].
- Schnapper, Dominique și Christian Bachelier, *Ce este cetățenia?*, traducere de Gabriela Scurtu Ilovan, Editura Polirom, Iași, 2001.

- Somers, Margaret, „What’s Political or Cultural about Political Culture and the Public Sphere? Toward an Historical Sociology of Concept Formation”, în *Sociological Theory*, Volume 13, Issue 2, 1995, pp. 113-144.
- Somers, Margaret, „Narrating and Naturalizing Civil Society and Citizenship Theory: The Place of Political Culture and the Public Sphere”, în *Sociological Theory*, Volume 13, Issue 3, 1995, pp.229-274.
- Speier, Hans, „Historical Development of Public Opinion”, în *American Journal of Sociology*, Volume 55, Issue 4, 1950, pp.376-388.
- Wallerstein, Immanuel, *Sistemul mondial modern*, 2 volume, traducere de Dorel Abraham, Ilie Bădescu și Marcel Ghibernea, Editura Meridiane, București, 1992 [1974].
- Zeletin, Ștefan, „Burghezia română. Originile și rolul ei istoric” [1925], în *Burghezia română. Neoliberalismul*, ediție alcătuită de Cristian Preda, Editura Nemira, 1997.

CRIZA RAȚIONALITĂȚII DISCURSIVE ÎN COMUNICAREA PUBLICĂ ACTUALĂ: MODELUL SFEREI PUBLICE REIFICATE ȘI CRITICII SĂI

CAMIL POSTELNICU*

ABSTRACT. *The Crisis of the Discursive Rationality in Contemporary Public Communication: The Model of the Reified Public Sphere and Its Critics.* The present study is a subsequent part of a previous work drawing on Habermas' theoretical model of the public sphere, which examined the institutionalization phase of the critical public discourse embedded in the social settings of the bourgeois society of the eighteenth and the nineteenth century. The rational deliberative practices that characterize the political sphere of bourgeois society were the evolutionary product of the structural transformation engendered in the private realm of economy and cultural life. The economic and cultural transformations of the European social systems during the late nineteenth and the twentieth century have produced revolutionary changes inside the communication institutional settings of the public sphere. The liberal public practices of rational discourse in political life have been substituted by the "new" advertising techniques of mass communication, which exceeded the economy into the realm of politics and public opinion. Habermas' vision about the deep crisis of the public use of communicative rationality, which contemporary democratic societies are confronted with, became an intellectual target for criticism and reconsiderations to his theory of democracy from a large variety of paradigmatic perspectives.

1. *Introducere. În modelul teoretic al lui Habermas, sfera publică burgheză se formează simultan cu procesul de separare funcțională dintre stat și societate, element care marchează începutul modernității politice și economice. Statul își restrânge sfera de influență la domeniul puterii politice (la organizarea, reglementarea și conducerea vieții colective), pe când societatea (sau „comunitatea societală”, în terminologie parsoniană¹), înțeleasă de acum ca un ansamblu de persoane, grupuri și instituții cu drepturi și libertăți autonome în raport cu puterea, decuplează funcția de reproducție socială, economică și culturală de sub dominația statului: „producția se eliberează de competențele autorității publice și, invers, administrația este despovărată de muncile productive”². Această diviziune, proprie societăților*

* Catedra de Sociologie, Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca

¹ Perspectiva lui Habermas asupra „societății” se aseamănă mai mult decât pare la o primă lectură cu modelul sistemic al lui Parsons referitor la specializarea funcțională a subsistemelor sistemului social; vezi, pentru termenul de „comunitate socială”, Talcott Parsons, *Le système des sociétés modernes*, traduit par Guy Melleray, Dunod, Paris, 1973, p.11 [lucrarea originală: *The system of modern societies*, Prentice Hall, New Jersey, 1971].

² Jürgen Habermas, *Sfera publică și transformarea ei structurală*, p.194.

moderne, transformă relația de dominație tradițională a puterii politice absolute asupra domeniului vieții sociale – al cărei „motor” constă în modul de producție specific economiei gospodărești – într-o relație de interdependență între instituțiile statului administrator și domeniul privat al pieței schimbului de mărfuri.

2. Dezagragarea structurilor sociale ale societății burgheze. *Relațiile de schimb dintre persoanele private, structurate la nivel interacțional și instituțional în perimetrul pieței, au delimitat pe parcursul evoluției societății o „sferă a socialului”, crescută în afara intimității familiale, dar și în afara birocrăției funcționărești a statului. Acest fenomen de „privatizare a societății”, cum îl numește Habermas, conduce la o tensiune politică progresivă între putere și destinatarii ei, exprimată în mișcările opiniei publice burgheze. Decăderea acestei „perioade de aur” a sferei publice are loc o dată cu politicile intervenționiste ale statului pe piață și, implicit, în societate. Transformările pe care le produce intervenția statului în domeniul altădată autonom al economiei, vieții sociale, culturale și politice se caracterizează prin următoarele: (A) statul și societatea se întrepătrund la nivelul funcțiilor pe care le îndeplinesc în procesul de integrare socială; (B) se diluează din ce în ce mai mult distincția dintre public și privat, pe măsură ce domeniul privat se polarizează între o sferă a intimității familiale și o sferă socială a muncii profesionalizate; (C) dezbaterea critică se transformă în consum cultural de masă.*

(2.A.) *Întrepătrunderea funcțională dintre stat și societate.*

Intervenționismul statal, care se accentuează în a doua jumătate a secolului al XIX-lea³, este rezultatul incapacității sferei private de a-și soluționa conflictele de interese prin mecanisme proprii, iar acestea se convertesc în conflicte politice, cu atât mai mult cu cât statul însuși are interese economice specifice. De fapt, susține Habermas, procesul de reapropiere a domeniului puterii statale de cel privat este unul biunivoc. Pe de o parte, are loc o *etatizare a societății*, prin intervenția statului în activitatea productivă (de ex., legile antimonopol) sau prin asumarea unor funcții ale sferei private (de ex., serviciile de asistență), iar pe de alta, o *socializare a statului*, prin delegarea unor competențe publice către organisme private (de ex., privatizarea bunurilor de trezorerie ale statului) sau prin asumarea rolului de producător și distribuitor de mărfuri (companiile de stat). Aceste suprapuneri funcționale distrug temelia sferei publice burgheze, care consta tocmai în separarea statului de societate.

La sfârșitul secolului al XIX-lea, diferența tot mai accentuată dintre condițiile economice ale variatelor clase sociale, masificarea crescândă a categoriilor sociale și concentrarea preferențială a capitalului (monopoluri oligarhice) conduc la o acutizare a antagonismelor economice. Conflictele dintre proprietari și muncitori,

³ Politică protecționistă a marilor economii capitaliste, intrate în etapa acumulării de capital financiar, se impune în a doua jumătate a secolului al XIX-lea prin adoptarea de către stat a taxelor vamale la importul de materii prime în vederea protejării industriei naționale. Vezi Ștefan Zeletin, *op.cit.*

care nu se rezolvă în sfera privată a economiei, sunt transferate în plan politic. Cu cât societatea devine mai transparentă, cu atât este mai multă nevoie de un stat puternic care să gestioneze conflictele de clasă. Intervenția statului este menită, în acest context istoric, să mențină echilibrul sistemului, care nu mai este asigurat prin procesul de autoreglementare al pieței libere. „Alături de funcțiile tradiționale de menținere a ordinii, pe care statul și le asumase pe plan intern încă în cursul erei liberale prin intermendiul poliției și justiției, ca și printr-o politică fiscală extrem de precaută în aplicarea ei, iar în exterior, sprijinit pe forțele armate, prin politica sa externă, trec acum și funcții de configurare și de organizare. [...] Am menționat deja obligația apărării, a despăgubirii și compensării grupurilor sociale mai slabe, lucrători și angajați, chiriași și consumatori etc.”⁴

În ordinea istorică a capitalismului industrial se insinuează o nouă formă de organizare protecționistă a societății, statul social (stat al bunăstării sau stat asistențial), care ia locul statului liberal.

(B) Polarizarea structurilor vieții cotidiene.

Întrepătrunderea dintre stat și societate, văzută ca implicare a statului în viața societății și, simetric, ca exercitare a unui control sporit al societății civile asupra instituțiilor autorității, are, în viziunea lui Habermas, două consecințe în planul lumii vieții cotidiene: (a) politizarea relațiilor sociale și (b) emanciparea vieții sociale de sub influențele relațiilor familiale. Cu alte cuvinte, relațiile sociale dintre burghezii implicați în activități productive, marcate de modele de interacțiune specifice relațiilor de schimb comercial, ies de sub influența sferei private și capătă caracter public, propriu relațiilor de tip politic (relațiilor de putere). Până la producerea acestei destructurări în „lumea vieții cotidiene”, „burghezii erei liberale își trăiau prototipic viața privată în profesie și familie; domeniul schimbului de mărfuri și al activității sociale făcea parte și el din sfera privată, ca și «casa» depovărată de funcțiile ei economice. Aceste două sfere, odinioară structurate la fel, evoluează acum în sensuri opuse.”⁵

Prin urmare, sfera privată se scindează într-o sferă intimă, care capătă accente din ce în ce mai private, și o sferă socială (a muncii și organizării economice), din ce în ce mai asemănătoare relațiilor instituționale din domeniul activităților publice. Elementul cheie din acest proces evolutiv îl reprezintă fenomenul de *profesionalizare* a relațiilor de muncă și cel de *instituționalizare* a afacerilor private (personale) după modelul birocrațiilor publice, fenomen care se manifestă o dată cu apariția marilor întreprinderi industriale.

Trecerea de la capitalismul concurențial la capitalismul monopolist marchează decisiv raporturile dintre actorii economici și deschide breșe noi de acumulare capitalistă prin fenomenul de intersecție a intereselor private cu cele politice. Raporturile de putere dintre jucătorii de pe piață, reglementate anterior de

⁴ Jürgen Habermas, op.cit., pp.199-200.

⁵ *Ibidem*, p.206.

dinamica specifică pieței libere, iau acum forma raporturilor de putere politică dintre clase, care au un impact puternic asupra destructurării sferei private a schimbului și muncii sociale.

Universul muncii se transformă esențial prin trecerea de la relațiile personalizate de muncă, bazate pe raporturile statutare de proprietate dintre persoane private și reglementate prin contracte individuale, la cele instituționalizate, bazate pe raporturi de muncă impersonale care intră în sfera de reglementare standardizată juridic a codului civil. „Deosebirea dintre cei ce trebuiau să muncească în propria lor sferă și cei ce trebuiau să muncească în sfera privată a altora [...] se șterge în favoarea unor «relații de serviciu», care, desigur, nu au preluat de la «serviciul public», prestat de funcționari, drepturile (și îndatoririle) acestuia, dar au preluat totuși trăsăturile unei relații de muncă reificate, care îl leagă pe angajat mai degrabă de o instituție decât de persoane.”⁶

Întreprinderea privată se instituționalizează capătând caracteristicile unei organizații și, prin urmare, își dezvoltă funcții extra-economice care vizează administrarea condițiilor de muncă și viață ale salariaților săi. Începând cu primele decenii ale secolului XX, întreprinderile preiau o parte din funcțiile publice ale autorităților, deși miza existenței lor sunt de drept activitățile economice private. Este vorba de angajamentele sociale pe care marea întreprindere și le asumă față de salariați: cursuri de calificare profesională, politici de întrajutorare financiară, evenimente culturale, oferirea de servicii educative și asistențiale pentru familiile angajaților. Astfel, o parte dintre funcțiile sociale ale instituțiilor publice, dar și dintre funcțiile de socializare specifice sferei intime, se transferă acestei noi „sfere sociale a muncii” cu dublu chip – privată prin natura și obiectivele sale, dar publică prin organizare. „Sfera profesională, scrie Habermas, își dobândește independența, în calitate de domeniu cvasipublic, în raport cu o sferă privată redusă la dimensiunile familiei.”⁷ Aceasta din urmă își pierde – alături de funcția productivă, înlocuită de funcția consumului încă din perioada înfloririi capitalismului mercantilist – și funcția de reproducere a *formelor productive* ale capitalului, prin înlocuirea *proprietății familiale* ca sursă de venit de către *venitul salarial individual*.

Pe de o parte, raporturile din sfera muncii, individualizarea veniturilor și re-temporalizarea vieții cotidiene, prin apariția consumului de loisir, remodelează relațiile psihologice din sfera intimității burgheze. Pe de altă parte, preluarea sarcinilor de socializare a individului de către instituții publice vitregește familia de una dintre funcțiile ei de bază, configurarea interiorității psihologice a membrilor săi. În acest sens trebuie înțeles procesul de „deprivatizare” a sferei intime: individul se formează în cea mai mare parte a vieții sale în afara instanței familiale, în cadrul instituțiilor publice; totodată, relațiile interpersonale se emancipează de sub tutela familiei și se pun sub cupola formelor *raționalității instrumentale*.

⁶ *Ibidem*, pp.207-208.

⁷ *Ibidem*, p.208.

În concluzie, sfera privată devine publică, iar sfera publică preia caracteristici specifice intimității. Întrepătrunderea celor două domenii conduce la *reconfigurarea modelului burghez de societate*.

(C) Cultura de masă și apariția publicului consumatorist.

Habermas vede disoluția sferei publice burgheze ca fiind legată în primul rând de apariția comunicării de masă. Schimbările din domeniul economic, în special cele legate de organizarea muncii, aduc cu ele forme noi de comunicare în cadrul publicului. Formele de sociabilitate burgheză de tipul salonului, în care literatura era un subiect al dezbaterii curente tocmai pentru că reflecta relațiile psihologice familiale, își pierd actualitatea și sunt înlocuite de forme de expresie mai facile, adaptate condițiilor specifice loisirului. „Ceea ce în raport cu o sferă profesională, devenită autonomă, se delimitează ca domeniu al timpului liber, manifestă tendința să ia spațiul acelei sfere publice literare, care cândva făcea pereche cu subiectivitatea configurată în cadrul sferei intime a familiei burgheze.”⁸ Sfera publică literară, germenii sferei politice burgheze, suferă transformări fundamentale o dată cu modificările din cadrul câmpului de producție și distribuție a bunurilor culturale. Schimbările de ordin structural din cadrul sistemului public de educație determină o reconfigurare a publicului destinat al producției de carte. Categoriile sociale tot mai largi, deși nu au putere de cumpărare, intră în circuitul consumului de literatură prin apartenența lor la sistemul școlar. Acest proces de inflație și eterogenizare a publicului cititor are în esență trei efecte: creșterea tirajelor de carte, ieftinirea prețurilor de achiziție și specializarea editorială. Cu alte cuvinte, ceea ce altădată era accesibil unei categorii restrânse de cititori cultivați, devine în secolul XX accesibil oricărui posibil cititor interesat. Însă, deoarece fenomenul editorial rămâne o întreprindere economică al cărei obiectiv este vânzarea și profitul, profilul cărții tipărite se modifică. Editurile iau în considerare „masificarea” gusturilor literare și, prin urmare, pentru a facilita nu numai accesul economic la carte, ci și „condițiile psihologice de receptare”, diversificate o dată cu apariția consumatorilor din păturile de jos, pun în circulație un tip de literatură „facilă”, adaptată noilor cerințe ale consumului de masă.

În aceeași logică, presa scrisă trece la tirajele de masă și la modificarea formatului ziarelor. Transformările produse în câmpul jurnalistic⁹ vizează strategia de vânzare – apariția „presei de un penny”-, conținutul jurnalistic – depolitizarea editorialelor, renunțarea la articolele moralizatoare, scăderea ponderii știrilor politice-, precum și forma editorială – trecerea la prezentarea figurativă a informației (prin ilustrații, utilizarea *comics*-urilor) și, mai ales, estomparea „distincției dintre *fact* și *fiction*” (atât sub forma ilustrărilor de tip *cartoons*, dar și prin prezentarea

⁸ *Ibidem*, p.214.

⁹ Pentru o prezentare detaliată a evoluției presei europene vezi John B. Thompson, *Ideology and Modern Culture: Critical Social Theory in the Era of Mass Communication*, Polity Press, Cambridge, 1990; pentru cazul american, vezi Melvin DeFleur și Sandra Ball-Rokeach, *Teorii ale comunicării de masă*, Editura Polirom, Iași, 1999, pp.57-71.

știrilor sub forma narațiunilor literare de tip *news stories*). Presa își pierde în timp caracterul politic și funcția de mobilizare a politică a cititorilor săi, proveniți din diverse categorii sau pături sociale. Noile mass-media se adresează unui public consumator de cultură, „care-și revendică moștenirea din sfera publică literară, mai degrabă decât din cea politică”¹⁰. Judecata publică asupra temelor politice, precum și spiritul critic își pierd din eficacitate.

Concluzia sintetică a lui Habermas sună oarecum tragic și definitiv: „Lumea creată de mass-media nu mai este decât aparența unei sfere publice”¹¹. Și continuă extrem de angajat: „[S]uprafața de rezonanță a păturii sociale cultivate și educate în vederea utilizării publice a rațiunii [i.e., publicul burghez – n.m] a sărit în aer; publicul este scindat în minorități de specialiști folosindu-și non-public rațiunea, pe de o parte, și, pe de altă parte, în masa receptoare a consumatorilor în plan public. Prin aceasta s-a renunțat la o formă specifică de comunicare a publicului.”¹²

Principiul egalității de statut din cadrul „publicului judecător de cultură”, constitutiv sferei publice burgheze construite pe fundamentul unei „raționalități comunicative”, este violat prin segmentarea publicului într-o minoritate a specialiștilor, critici profesionalizați, și o majoritate a publicului mass-media, consumator al produsului cultural finit și ne-participant la comunicarea publică (cu atât mai puțin la reproducerea culturală). Mass-media și industria relațiilor publice transformă publicul *raisonneur* în public consumator de cultură de masă, înlocuind *dezbaterea rațională* cu *fabricarea mediatic-publicitară a consensului* și îndepărtându-l pe cetățean de politică. Cetățenii devin simpli consumatori de simboluri publicitare, comerciale și politice, iar aceste simboluri ale culturii de masă formează „falsa conștiință” a contemporaneității.

Dispariția principiilor normative liberale care reglementau dezbaterile publice, cel al egalității comunicaționale și cel al utilizării critice a rațiunii, îl face pe Habermas să declare dezagregarea sferei publice literare deopotrivă cu cea a sferei politice.¹³

3. Comercializarea simbolurilor și dispariția funcțiilor politice ale publicității. *Procesul de transformare a „presei de informație” în „presă de opinie”, specific etapei de formare a opiniei publice burgheze în secolul al XVIII-*

¹⁰ Jürgen Habermas, op.cit., p.223.

¹¹ *Ibidem*, p.225.

¹² *Ibidem*, p.230.

¹³ Poziția lui Habermas față de disoluția publicului *raisonneur* și înlocuirea lui cu un public consumator continuă în cadrele sale generale poziția critică a Școlii de la Frankfurt asupra destinului rațiunii în societatea masificată (vezi, spre exemplu, perspectiva lui Herbert Marcuse, *Omul unidimensional [fragmente]*, pp.285-429, în Herbert Marcuse, *Scrieri filozofice*, Editura politică, 1977). Biografia intelectuală a lui Habermas și traseul său profesional din perioada elaborării lucrării de habilitațiune au influențat în mod hotărâtor pozițiile teoretice de pe care acesta analizează funcționarea democrațiilor de masă (vezi Douglas Kellner, „Habermas, the Public Sphere, and Democracy: A Critical Intervention”, la www.gseis.ucla.edu/faculty/kellner).

lea, este înlocuit la jumătatea secolului al XIX-lea de un proces similar de evoluție a „presei de opinie” spre o „presă comercială”, a cărei activitate este dominată de comerțul cu anunțuri.

Dacă în prima sa etapă de dezvoltare, presa este organizată sub forma întreprinderii artisanale, orientate de un interes comercial, iar editorul este un „vânzător de știri”, a doua etapă – începând cu secolul al XVIII-lea – este caracterizată de afirmarea jurnalismului literar neangajat economic, cu intenții preponderent pedagogice și moralizatoare, în care miza comercială este distinctă de obiectivele editoriale. Profesionalizarea jurnalismului, separarea dintre patronat/ editură și redacție, precum și practica subvenționării ziarelor lasă loc exprimării publicistice libere de constrângeri comerciale și instalării în paginile ziarelor de opinie a dezbaterii critice, prelungire a judecății publice.¹⁴ În cea de-a treia fază de dezvoltare – din a doua jumătate a veacului XIX –, o dată cu creșterea tirajelor și cu scăderea prețurilor de vânzare, posibilitățile de câștig pot fi exploatate de către antreprenorii de presă prin utilizarea unei părți a spațiului publicistic ca mijloc aducător de venit. Ziarul își recapătă caracterul de întreprindere economică și începe să-și comercializeze spațiul ca pe orice marfă, punându-l la dispoziția anunțurilor „publicitare” plătite. „De când volumul acordat părții redacționale este pus într-o relație directă cu volumul destinat părții anunțurilor, presa, care până atunci fusese o instituție a persoanelor private în calitatea lor de public, devine instituția unor anumiți membri ai publicului în calitatea lor de persoane private, devine anume ușa prin care pătrund în sfera publică interese private privilegiate.”¹⁵ Miza comercială, de care depinde de cele mai multe ori chiar existența pe piață a ziarelor, restrânge astfel autonomia publicistică a redacției și subordonează jurnalismul unor interese de ordin economic sau politic ale unor indivizi, corporații sau chiar intereselor puterii publice. Activitatea publicistică specifică presei de opinie, reprezentantă a publicului *raisonneur*, este subordonată reclamei comerciale. Interesele private ale unor persoane privilegiate, care eludează mecanismul de reglementare concurențială a pieței, acaparează prin intermediul reclamei sfera publică a interesului general.

Prin urmare, raporturile instituționale dintre public, interesele private și presă se inversează în capitalismul avansat¹⁶: persoanele private în calitate de *proprietari* acționează direct asupra persoanelor private în calitate de *public*. Sfera publică devine din loc al publicității opinionale domeniu al promovării comerciale,

¹⁴ „[În calitatea ei de instituție a unui public care își dezbate problemele, presa de opinie se preocupă primordial de afirmarea funcției critice a publicului ei; în felul acesta, capitalul întreprinderii [editoriale, n.m.] – dacă în general se investise în ea vreun capital în scopul unei valorificări profitabile – devine o chestiune de ordin secundar”. Jürgen Habermas, op.cit., p.239-240.

¹⁵ *Ibidem*, p.241.

¹⁶ „În timp ce odinioară presa putea doar să mijlocească și să întărească judecata persoanelor private întrunite ca public, acum se întâmplă invers, judecata respectivă poartă pecetea mass-media.” (Jürgen Habermas, op.cit., p.245.)

al reclamei. Publicul nu mai este *subiect* al publicizării raporturilor sale cu puterea politică, loc de manifestare al interesului general, de dezbateri și confruntări cu privire la modalitățile de protejare a sferei private de imixtiunile statului; publicul devine un *obiect* al acțiunii unor interese pur private, prin mijlocirea publicității comerciale. *Judecata* publică a persoanelor private, esența sferei publice politice, a fost înlocuită de *promovarea* publică a intereselor private, individuale sau colective, de natură economică sau politică.

Habermas leagă disoluția sferei publice politice atât de *deturnarea comercială a principiului publicității*, cât și de un alt proces, coextensiv celui dintâi, desfășurat însă pe un alt plan, acela de *promovare publică a intereselor politice* ale anumitor persoane private sau grupuri privilegiate. „În același timp în care, prin intermediul reclamei, concurența de interese între proprietarii de mărfuri, pe orizontală, năvălea în sfera publică, fundamentul capitalist-concurențial ca atare era deja implicat în lupta dintre partide, iar concurența de interese dintre clase, pe verticală, pătrundea și ea în cadrul sferei publice.”¹⁷

Habermas susține că reclama capătă caracter politic la începutul secolului XX, o dată cu apariția unor noi practici de comunicare: *relațiile publice*. Dacă în veacul anterior ea se limita la tehnica utilizării anunțurilor comerciale, care ocupau spații largi în presă, în perioada interbelică și, mai ales, în cea postbelică, tehnicile de promovare (*promotion*) a produselor capătă întâietate. Crearea de evenimente și fabricarea știrilor (*making news*) în cadrul campaniilor de *public relations* transformă publicul mass-media într-un public de consumatori. Mesajele comerciale, prezentate prin tehnici specializate care fac uz de decoperirile psihologiei, se adresează direct „opiniei publice”, disimulându-și aspectul comercial într-un interes mimat pentru bunăstare și progres. Tehnicile de influențare comercială „împrumută modelul clasic de public [...] și folosesc legitimările acestuia”¹⁸, dând astfel publicului de consumatori forma unui public politic și integrând funcțiile specifice sferei publice în cadrul luptei economice dintre interese exclusiv private. Receptivitatea consumatorilor la mesajul comercial este astfel menținută prin crearea artificială a unei „false conștiințe, potrivit căreia, în calitatea lor de persoane private folosindu-și rațiunea, contribuie în mod responsabil la formarea opiniei publice”¹⁹, chiar dacă sunt doar simpli membri ai unei audiențe comerciale. Rezultat al unei dramatizări disimulate, puse în scenă de un corp de specialiști în relații publice, *consensul fabricat* în jocul dintre consumatori și comercianți, care „are prea puțin de-a face cu opinia publică”, „cu unanimitatea finală a unui proces laborios de luminare reciprocă”²⁰, ia locul *interesului general*, acel produs al dezbaterii și negocierii deschise între persoane identificabile pe teritoriul unei sfere publice cu funcții politice.

¹⁷ *Ibidem*, p.249.

¹⁸ *Ibidem*, p.250.

¹⁹ *Ibidem*, p.251.

²⁰ *Ibidem*, p.251.

Tabloul descris de Habermas este extrem de sugestiv: „Consensului fabricat sub semnul unui fictiv *public interest*, cu ajutorul unor rafinate *opinion-molding services* (instituții de condiționare a opiniei), îi lipsesc în general criteriile rezonabilului [utilizării rațiunii, n.m]. Critica exercitată competent în discuțiile publice privind starea lucrurilor cedează unui conformism al stării de spirit cu persoane sau personalități prezentate public [...]. Cândva, publicitate era denumită demascarea dominației politice în fața judecății publice; *publicity* însumează reacțiile unui asentiment care nu obligă la nimic. În măsura în care este configurată prin *public relations*, sfera publică burgheză redobândește trăsături feudale: «purtătorii de oferte» desfășoară în fața unor clienți gata să-i asculte o risipă de reprezentare.”²¹

Refeudalizarea sferei publice, o dată cu transformarea principiului liberal al publicității- constitutiv opiniei publice- în principiu comercial, reprezintă una dintre condițiile cele mai agravante ale dispariției modelului burghez al participării publice a cetățenilor la decizia politică democratică. Masificarea culturii și a reclamei, refuncționalizarea lor prin subordonarea dimensiunii politice a opiniei publice celei economice au condus inclusiv la schimbarea raportului comunicațional dintre puterea politică și public. Campaniile de promovare, inducând consumatorilor conștiința de cetățeni doar prin simpla lor participare la un public-audiență, definesc un model de comunicare pe care îl adoptă și statul: de acum înainte el se va adresa cetățenilor săi ca unor consumatori, tocmai pentru a beneficia de consecințele conformiste ale publicității.

Relația dintre putere și societate este fundamental marcată de transformările produse în sfera publică politică. Transferul de putere dinspre stat spre grupurile sociale formate din persoane care au interese economice exclusiv private, produs o dată cu multiplicarea asociațiilor și grupurilor de interese, a determinat mutarea negocierilor politice din perimetrul dezbaterilor parlamentare într-o zonă a relațiilor nemijlocite dintre stat și economia privată, conducând la slăbirea rolului Parlamentului – expresie a sferei publice burgheze instituționalizate ca organ statal – în dezbaterile politice. Acest spațiu al negocierii consensului se mută de la legislativ la cercul lumii administrative, al asociațiilor, partidelor și birocrățiilor.

Asociațiile publice și partidele, care „sunt în fond niște uniuni private”²², preiau funcțiile sferei publice politice, legitimându-și calitatea de reprezentanți ai „opinie publice” prin intermediul campaniilor publicitare. În fond, obiectivul acestor asociații și partide nu are nimic de-a face cu principiile sferei publice. Ele urmăresc *convertirea* intereselor private ale membrilor societății într-un interes public comun, prin folosirea publicității, pentru a convinge publicul că interesele asociației sau partidului reprezintă interesul general al societății (exact invers decât se petreceau lucrurile în cadrul publicului burghez). Organizațiile de acest tip nu fac decât să-și asigure prin activitate publicitară sprijinul unui public mai degrabă

²¹ *Ibidem*, p.252.

²² *Ibidem*, p.256.

pasiv, să-i ceară acestuia aclamații pentru un consens politic definit în interiorul lor, de către membrii lor, ca reprezentând interesul de ordin general al întregii societăți. Partidele s-au transformat în organizații birocratice al căror scop este să atragă o masă cât mai mare de votanți din rândul celor neangajați politic, utilizând practica reclamei politice. „Asemenea partide încearcă să mobilizeze aclamațiile votanților fără a le oferi acestora o educație politică care să-i scoată din starea de imaturitate politică.”²³ Astfel, plebiscitul înlocuiește definitiv dezbaterea publică.

În acest sens, Habermas descoperă o sferă publică burgheză refeudalizată care împrumută de la sfera publică reprezentativă de tip feudal caracteristicile „punerii în scenă” a puterii politice: organizațiile, asociațiile și partidele, folosesc relațiile publice pentru a-și spori *reputația* în fața publicului, pentru a-și *promova* și *legitima* public propriile interese private.

Astfel, publicitatea practică în campaniile de relații publice își pierde funcția *critică* în favoarea uneia *demonstrative*: „În fața unui public larg, dezbaterile înseși sunt stilizate în maniera unui show. [...] Chiar și argumentele sunt răsturnate în simboluri, cărora de asemenea nu li se poate răspunde prin argumente, ci numai prin identificări.”²⁴ Principiul *publicității* ca demers critic îndreptat împotriva puterii statale este deturnat de la scopul său strict *politic*, propriu democrației liberale²⁵, înspre utilizarea sa demonstrativă de către organizații sau chiar de către instituții ale puterii pentru promovarea și legitimarea *publică* a unor interese *private*, deopotrivă politice și economice. Economia iese din perimetrul strict al pieței schimbului de mărfuri și intră pe teritoriul sferei publice, transformând „opinia publică” dintr-o resursă politică într-o resursă economică, bună de folosit în lupta concurențială de pe piața liberă. Statul însuși, prin administrația sa, se comportă ca o organizație cu interese private, folosind opinia publică în același fel precum o fac ceilalți competitori din plan politic (asociațiile și partidele), ca pe o resursă de legitimare a puterii. Sfera publică nu mai este câmpul de desfășurare al politicii, ca discurs critic al cetățenilor la adresa puterii publice, ci devine loc de desfășurare a instrumentelor de dominație a birocrațiilor politice sau economice (partidele, asociațiile civile și administrația statului). O concluzie elocventă și sintetică ne oferă Calhoun: „O dată ce partidele domină politica, iar statul și societatea se întrepătrund, condițiile materiale ale vechii sfere publice dispar. Noua versiune a publicității reprezentative (demonstrative) răspunde extinderii «democratice» a compoziției publicului, însă cu prețul funcționării democratice interne a acestuia. Nici o încercare de întoarcere la vechea sferă publică nu mai este posibilă, deoarece schimbarea socială i-a subminat fundamentele.”²⁶

²³ Craig Calhoun, op.cit., p.27.

²⁴ Jürgen Habermas, op.cit., p.265.

²⁵ Acela de promovare a interesului public al persoanelor private constând în controlul cetățenesc, prin intermediul opiniei publice, asupra deciziilor juridice și administrative ale autorității publice.

²⁶ Craig Calhoun, op.cit., p.27.

4. Statul social, democrația de masă și cetățenia. *Evoluțiile istorice care au urmat celui de-al doilea război mondial în Europa occidentală, au făcut posibilă transformarea statului administrator, specific regimurilor democratice clasic-liberale, în stat asistențial, corespunzător democrațiilor sociale de masă. Instituțiile politice ale statului de drept social (precum votul universal) fac ca democrația să devină o realitate care depășește granițele de clasă, de gen sau de etnie, cel puțin la nivelul drepturilor cetățenești asigurate juridic de legile constituționale.*

Dincolo de deosebirile *de jure* între cele două tipuri de democrație, Habermas vede o asemănare *de facto* între ele în ceea ce privește dimensiunea electorală a participării publice a cetățenilor. „Acordarea votului era, în idee, doar actul final al unei dispute continue, purtate public, între argumente și contraargumente; dreptul de vot îl avea oricine era admis în sfera publică: persoanele private, în speță capii de familie care dispuneau de proprietate și de o pregătire școlară superioară, proveniți precumpănitor din categoriile burgheze orășenești. Componenta socială a publicului constituit pe atunci numai din cei cu drept de vot reverberează astăzi în alcătuirea acelei părți active dintr-o populație cu drept de vot generalizat, care își folosește efectiv dreptul de vot: de regulă, mai des votează bărbații decât femeile, [...] [cei] care dispun de venituri mai ridicate și de un grad de instruire mai înalt [...]. De altfel, este semnificativ faptul că oamenii de afaceri, membrii claselor de mijloc exercitând diferite meserii, se duc să voteze în proporție relativ mare.”²⁷

Pe lângă faptul că Habermas scria aceste lucruri în anii '60 ai secolului trecut, trebuie remarcat faptul că intenția sa de a încerca să valorizeze pozitiv modelul burghez de participare publică – prin descoperirea în modelele de comportament electoral al populației din democrațiile de masă a unei continuități istorice între publicul burghez și „publicul activ” din secolul XX, în care vede rămășițele sferei publice politice ale secolului al XIX-lea – este o încercare de salvare a principiului utilizării *raționalității* în viața publică. Publicul de clasă burghez se continuă în acele segmente ale publicurilor de masă *interesate* de politică; doar așa crede Habermas că mai poate salva ideea liberală de opinie publică funcționând pe principiul criticii deliberative. Mai mult, identifică conservarea trăsăturilor vechii sfere publice liberale în funcționarea așa-zisei „comunicări în două trepte” din cadrul colectivităților de masă, în care „curentul de opinie politică curge cu precădere pe verticală, de la grupurile statutare superioare înspre cele în orice moment inferioare lor”²⁸, de la liderii de opinie, care fac parte tocmai din grupurile mai înstărite și mai cultivate ale societății, înspre mase. În aceste rămășițe masificate ale clasei burgheze se mai păstrează caracteristicile unui „public cu judecată”, ale cărei opinii, întemeiate pe accesul la informație, stau la baza opiniei publice. Această minoritate „activă”, formată din membrii partidelor sau asociațiilor din sfera civilă și din lideri de opinie neîncadrați, dar instruiți și influenți, împreună cu

²⁷ Jürgen Habermas, op.cit., p.271.

²⁸ *Ibidem*, p.272.

majoritatea „pasivă” a cetățenilor, „peste care trec, fără urme, așa cum s-ar părea, dunele mișcătoare ale controverselor politice cotidiene”²⁹, reprezintă electoratul sau publicul politic al secolului XX.

Sfera publică politică se dezintegrează, iar reflecțiile ei culturale, *ideologiile politice* ale secolului al XIX-lea, sunt înlocuite de *cultura integrării*, fabricată de mass-media și de campaniile de relații publice. *Cultura de consum*, specifică maselor, preia funcțiile interpretative și legitimizează ideologiei, specifică claselor. Reclama comercială, proiectată pentru a influența comportamentul de consum, se mută în arena politică ca instrument al marketingului politic, iar consumul politic se organizează după modelul politicii consumului. Profesioniștii reclamei, neutri din punct de vedere politic, sunt angajați de către partide, organizații civile și chiar de către stat pentru „a vinde, în manieră nepolitică, politica”³⁰. În consecință, „în cadrul acestei publicități manipulate, în locul opiniei publice este pusă în mișcare o stare de spirit pregătită pentru aclamații, un *climat de opinie* [s.m.]”³¹; opinia publică, din calitatea ei de reflectare ideologică a raporturilor de clasă dintr-o societate politică, cum era cea burgheză, se transformă într-o arenă a reflectării relațiilor social-psihologice dintre membrii unei societăți de masă depolitizate, într-un panteon al simbolurilor culturii de consum promovate de mass-media.

5. Opinia publică și formele comunicative ale controlului social. *Încercând să redefinească în termeni exclusiv sociologici instituția opiniei publice, Habermas descoperă în societatea capitalistă avansată a democrației de masă existența a două domenii ale comunicării publice, guvernate de funcții distincte ale publicității (critică și demonstrativ-manipulativă), care uneori tind să se confunde: (A) opinia publică, constând în opinii rezultate în urma dezbaterii critice în cadrul unui public a unor probleme de interes general, și (B) opinia non-publică, suma opiniilor private care fac obiectul comunicării mass-media.*

(A) Opinia publică poate fi înțeleasă în continuare prin raportare la ideea liberală de sferă publică, care e capabilă „să salveze un public în măsură să raționeze, în mijlocul unuia bun doar pentru a aclama”³², însă doar prin renunțarea la principiul *accesibilității* generale în favoarea principiului *raționalității*. Astfel, opinia publică *veritabilă* se poate deosebi de opinia vulgară, iar criteriile care conferă calificarea necesară apartenenței la publicul *reprezentativ* pentru toți cetățenii nu mai sunt identificabile în sfera schimbului de mărfuri, a proprietății, ci în sfera educației, a instruirii. Opinia publică nu mai este regăsită acum ca expresie ideologică a „burgheziei economice”, ci ca proces comunicativ inițiat de elitele

²⁹ *Ibidem*, p.273.

³⁰ *Ibidem*, p.276.

³¹ *Ibidem*, p.277.

³² Jürgen Habermas, op.cit., p.298.

intelectuale și politice, de „intelighenția”, cu alte cuvinte de „burghezia culturală”³³. Urmărind cu consecvență criteriul reprezentării sale instituționale, opinia publică poate fi identificată doar la nivelul aceluia public căruia i se adresează purtătorii ei de cuvânt – adică partidele, asociațiile sau alte organizații din societatea civilă–, și anume publicul *activ* din punct de vedere politic.

(B) Dacă se renunță, însă, la calitatea sa de subiect al opiniei publice și publicul este definit și studiat ca „public general”, obiect al mobilizării politice, iar liderii de opinie, elitele sau organizațiile civice devin singurii subiecți ai comunicării, atunci conceptul de „opinie publică” își pierde funcția de comunicare politică, reglementată juridic în domeniul constituțional al statului de drept ca instituție fundamentală a cetățeniei³⁴. Ceea ce *de jure* este o realitate, *de facto* devine o ficțiune, susține Habermas, deoarece comportamentul real al publicului pare să nu răspundă provocărilor instituționale ale dreptului.

Rezultatul acestei stări de fapt se observă până și la nivelul cercetării sociale empirice, care, nevoită să identifice referențialul acestui concept, „va face abstracție de aspectele instituționale și, ca atare, va ajunge curând la disoluția social-psihologică a conceptului de opinie publică”³⁵.

Astfel, opinia publică, despovărată de caracterul normativ al teoriei statului de drept prin definirea sa ca „formă a comportamentului colectiv”, a devenit în secolul XX un domeniu de *analiză socio-psihologică a proceselor de grup*. Înțelesul istoric al conceptului a fost eliminat, iar *publicul* a devenit sinonim cu *masa*, apoi cu *grupul*, în calitatea sa de formă de organizare a comunicării și interacțiunii dintre indivizi. „Cercetarea opiniei publice – susține de exemplu Calhoun – este mai înrudită cu domeniul psihologiei grupurilor decât cu practica democratică; ea este o știință auxiliară a administrației publice mai degrabă decât o bază sau un substitut al discursului public autentic.”³⁶

Această dezgolire de semnificații și substanță sociologică a conceptului de „opinie publică” este pusă în evidență și de metodologia prin care este decupat acest obiect de cercetare. „[Conceptul de] «grup» face abstracție de conținutul unor premise de ordin social și istoric, ca și de mijloacele instituționale și, în măsură încă și mai mare, de împletirea funcțiilor sociale care erau cândva hotărâtoare în definirea modului specific în care întrunirea unor persoane private devenea un public în stare să judece politic.”³⁷

În măsura în care categoria de „public” a fost înlocuită prin cea de „grup”, noțiunea de „opinie” a fost și ea identificată cu cea de „expresie a unei atitudini”, în

³³ Despre rolul politic jucat de „burghezia culturală” în societățile capitaliste avansate și în cele post-comuniste vezi Gil Eyal, Ivan Szeleny și Eleanor Townsley, op.cit.

³⁴ Constituțiile moderne garantează ca principiile juridice fundamentale drepturile și libertățile civile de exprimare și asociere, cele politice de a alege și a fi ales etc.

³⁵ Jürgen Habermas, op.cit., p.300.

³⁶ Craig Calhoun, op.cit., p.29.

³⁷ Jürgen Habermas, op.cit., p.301.

formă verbalizată a acesteia sau, pur și simplu, ca formă de comportament efectiv. Opinia capătă astfel caracter public prin simpla situare a ei în contextul unor procese de grup, iar categoria sociologică de „public” organizat pe criteriile interesului comun dispare din cercetare.

Abordarea socio-psihologică a opiniei publice ca o „colecție de opinii individuale” exprimate public se extinde însă la mijlocul secolului XX, dincolo de simpla agregare empirică a opiniilor, la studierea instituțiilor mediatice ale opiniei publice și a proceselor de comunicare în masă, la includerea în câmpul cercetării a „relației dintre mass-media și procesele formării opiniei”.

Vitregită de calitatea sa de instituție fictivă a statului de drept, de organ al sferei publice politice, de expresie instituționalizată a luptei politice dintre societate și formele dominației statale, opinia publică, în sensul său sociopsihologic de comportament colectiv sau de formă de comunicare socială, se dizolvă într-un obiect al dominației, al presiunii politice exercitate de organizațiile statale sau civile, în vederea subordonării „comportamentului populației” în fața unor interese de legitimare politică sau unor scopuri private (politice, economice sau de altă natură). Calitatea de „obiect” îi este întărită de caracterul de produs al sondajelor de opinie, care o oferă în „eșantioane” credibile organizațiilor interesate să cunoască reacțiile și atitudinile tuturor față de orice ar putea fi folositor întăririi relațiilor de control asupra comportamentului maselor. Cel puțin așa cum îmi pare mie, pe un sfert ironic și pe trei sferturi mulțumit că și-a făcut temele din Marx tocmai la Frankfurt, Habermas remarcă: „[D]orințele «private» de a poseda automobile sau frigidere intră sub incidența categoriei de opinie publică, întocmai ca și celelalte comportamente ale altor grupuri oarecare, în cazul în care acestea sunt relevante pentru exercitarea funcțiilor dominației social-statale sau administrative.”³⁸

În categoria acestor opinii non-publice, Habermas identifică două domenii de expresie atitudinal-valorică, pe care refuză să le accepte drept componente ale unui model sociologic veritabil al opiniei publice: sistemul opiniilor *informale* sau *personale* și sistemul opiniilor *formale* sau *instituțional autorizate*. Nici unul dintre cele două tipuri de opinie nu respectă criteriile sociologice: nu se formează printr-un proces activ de comunicare care să conducă la *consens*, să rezulte dintr-un exercițiu de *deliberare* rațională orientată către *înțelegerea reciprocă* a participanților la dezbatere.³⁹

Pe de o parte, *opiniile personale* sunt simple reflecții social-psihologice la nivel discursiv (a) ale practicilor culturale tradiționale (tiparele culturale- produse ale aculturației), (b) ale experiențelor biografice (obișnuințele comportamentale-produse ale socializării) și (c) ale culturii industriale (consensul fabricat- produs al comunicării de masă). Opiniile produse de cultura de consum, vehiculate în cadrul

³⁸ *Ibidem*, p.304.

³⁹ Criteriile stabilite de Habermas pentru validarea autenticității unei forme sau a alteia a opiniei publice (critica rațională și orientarea către consens sau către înțelegere reciprocă) reprezintă germenii principiilor de bază ale teoriei acțiunii comunicative, pe care o va dezvolta magistral câteva decenii mai târziu.

comunicării de masă, nu au caracter polemic, așa cum nici vechile moravuri ale societății feudale nu erau decât expresii ale tradiției. Nici unele și nici celelalte nu sunt reflecții critice asupra realității politice, ci preluări nejudicative ale unor imagini gata fabricate despre realitate. Până și opiniile rezultate dintr-un proces de reflecție critică desfășurat în interioritatea subiectivă a indivizilor aparțin categoriei opiniilor non-publice atâta timp cât rămân exterioare procesului de comunicare publică organizată.

Pe de altă parte, *opiniile formale*, instituționalizate, vehiculate în comunicarea de masă, reprezintă nici mai mult nici mai puțin decât expresia publicității practicate de administratorii puterii politice și de grupurile care participă la contracararea acestei puteri – partidele, asociațiile și alte organizații –, în efortul lor de a atrage adeziunea publicului mass-media. Ele nu sunt rezultatul deliberării publice, ci o formă fabricată de consens politic, străin preocupărilor pe care le au indivizii, atâta timp cât nu le este propus spre dezbateri. Acest tip de opinii, deși sunt publice prin forma lor, nu pot face obiectul studierii „opinie publice” cât timp nu sunt o manifestare a interesului public problematizat de către acei membri ai publicului implicați în procesul politic de masă.⁴⁰

6. Tablou final: criza raționalității discursive. *Modelul sferei publice burgheze pornește, așa cum am văzut, de la postularea diferențierii structurale dintre stat și societate, dintre domeniul public și cel privat, proprie modernității. Sfera publică a persoanelor private întrunite ca public reprezintă instanța de mediere dintre puterea publică și domeniul privat al economiei și familiei.*

Transformările istorice de la sfârșitul secolului al XIX-lea determină reconfigurarea acestui status quo. „În măsura în care domeniul public și cel privat se încrucișează, acest model devine inaplicabil. De fapt, apare o sferă socială repolitizată, care nu se mai lasă subsumată, nici sub raport sociologic, nici sub raport juridic, categoriilor de public și privat. În acest spațiu intermediar, domeniile etatizate ale societății și domeniile socializate ale statului se întrepătrund fără vreo mediere din partea persoanelor private care-și folosesc judecata în plan politic. Publicul este în mare măsură despovărat de această îndatorire de către alte instituții: pe de o parte, de către asociații în care interesele private organizate colectiv încearcă să-și aroge nemijlocit o formă politică; pe de altă parte, de către partide care, concrescute cu organele puterii publice, se instituie *deasupra* [s.a.] sferei publice, deși odinioară ele fuseseră instrumentele acesteia. Procesul exercitării relevante a puterii politice și al echilibrării politice se desfășoară direct între administrațiile private, asociații, partide, și administrația publică; publicul ca

⁴⁰ vezi și Pierre Bourdieu, „The Public Opinion Does Not Exist”, în *Sociology in Question*, Sage Publications, 1993, pp.149-157.

atare va fi antrenat în acest circuit al puterii doar sporadic și, chiar și atunci, numai în vederea aclamațiilor așteptate din partea lui.”⁴¹

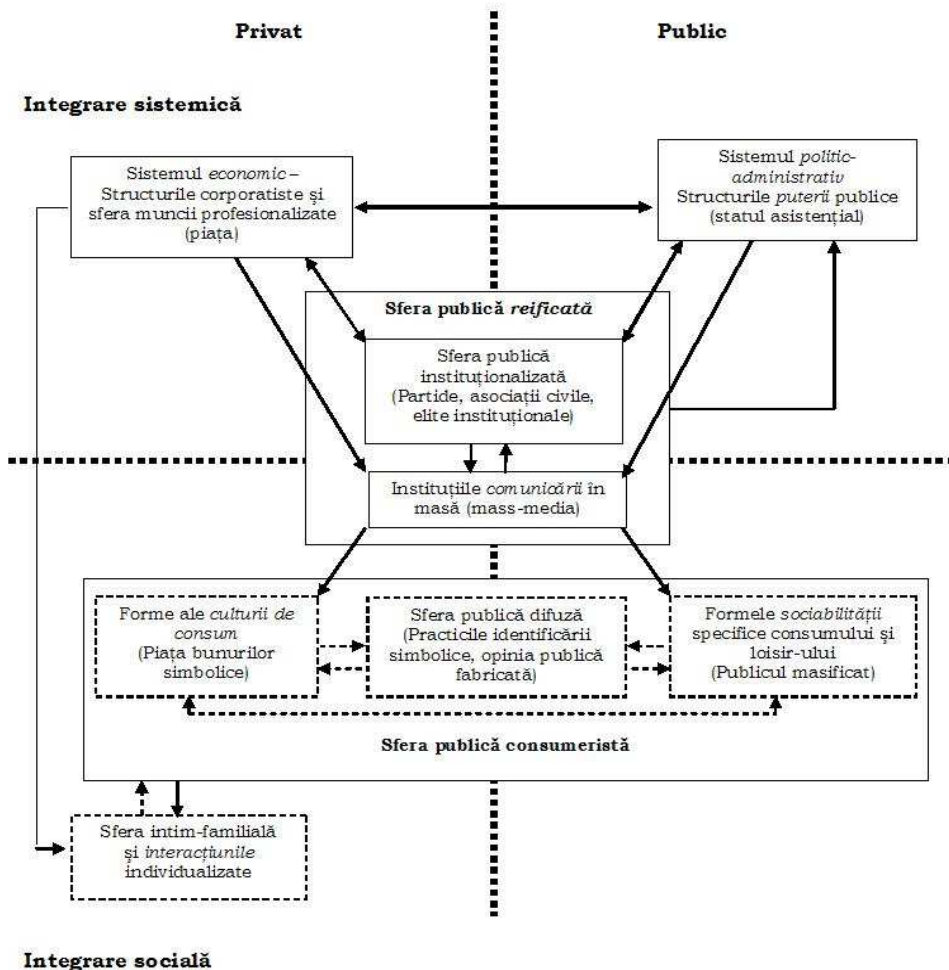
Schița disoluției sferei publice liberale este simptomatică pentru întreaga concepție a lui Habermas referitoare la modernitate. Proiectul iluminist al modernității se întrerupe brusc în momentul în care bunăstarea materială și spirituală a oamenilor, progresul omenirii, nu mai sunt gândite ca produse ale procesului de raționalizare la scară societală a acțiunii umane. Principiul liberal al participării egale și raționale a tuturor, a societății, la definirea interesului general, la salvagardarea umanității, nu mai este funcțional într-o societate în care, pe de o parte, la jocul puterii participă doar anumite componente privilegiate ale sferei private – cele organizate instituțional după modelul birocrațiilor publice –, iar pe de altă parte, publicul larg este invadat de elemente care nu au exercițiul raționalității critice pentru că nu au de apărut o sferă privată care se dorește autonomă – masa celor fără proprietate. Sfera publică este un element specific societății „burghezilor” din care plebea nu poate face parte. Intrarea elementelor plebeie în sfera publică a consumului cultural și a jocului politic destructurează principiile constitutive ale arenei publice liberale, căci ele transformă diferențele de clasă în teme ale dezbaterii, iar interesele de clasă divergente se mută în inima luptei publice. Inegalitățile sociale specifice „societății civile” burgheze încetează să mai fie puse între paranteze, așa cum cerea principiul liberal al egalității tuturor pe scena publică, și devin o bază a acțiunii și discursului public generalizat.

Conform acestui diagnostic, restructurările de la nivel macrosocial schimbă total configurațiile în care se așează actorii instituționali ai vieții publice. Participarea la decizia politică este limitată la setul de relații instituționale de tip sistemic care se stabilesc între componentele organizaționale ale societății capitaliste avansate (birocrație, întreprinderi, partide și organizații civile). Mediarea dintre putere și societate revine acum formelor de comunicare în masă (ele însele organizate corporatist)- și nu unei sfere publice politice angajate-, al căror public este identificat comunicațional cu publicul politic.

Societatea masificată îl lasă pe individ, în calitatea lui de consumator de bunuri materiale și simbolice (printre care figurează și cetățenia), să facă față puterii și mijloacelor manipulative ale acesteia. Sfera publică politică este confiscată de către organizațiile civile, ale căror interese particulare îmbracă formele înșelătoare ale reificării interesului general. Tabloul descompunerii funcțiilor politice ale sferei publice și ale rupturii acesteia de viața cotidiană a indivizilor cu identități nenumărabile (conferite de multiplele angajamente de rol la care constrânge complexitatea structurală a societății contemporane) poate fi schițat (vezi figura 3) prin re poziționarea componentelor structurale în sistemul epistemologic intrinsec modelului sistemic-evolutiv al lui Habermas.

⁴¹ *Ibidem*, p.231-232.

Figura 3: Tabloul de degenerării sferei publice

Legenda:

- casețele cu linie întreruptă reprezintă acele domenii ale vieții sociale cucerite de cultura de masă.
- casețele cu linie continuă reprezintă componentele instituționalizate care formează sfera publică reificată.
- liniile orientate întrerupte desemnează relații și interacțiuni dintre componentele comunicării publice de tip simbolic-consumatorist.

- liniile orientate continue desemnează relații cauzale și interacțiuni între componente macrostructurale ale societății contemporane în etapa disoluției politice a sferei publice.

- liniile neorientate discontinue îngroșate reprezintă demarcațiile epistemologice de categorizare a variabilelor instituționale, exprimate prin cele două dihotomii conceptuale interpretative (publiv-privat și sistem-viață cotidiană).

7. Evaluări actuale ale modelului sferei publice: lecturile critice. *Modelul de analiză socio-istorică a transformărilor structurale ale sferei publice, dezvoltat de Habermas în anii 1960, a cunoscut un revirement extraordinar în discursul sociologic și politologic al anilor 1990*⁴², lucru care nu este deloc întâmplător. Două cred că au fost evenimentele care au readus în prim planul dezbaterii științifice concepția sociologului german. Ironia este că cele două întâmplări au naturi fundamental diferite. Primul motiv ține de dinamica internă a câmpului științific, iar al doilea de o dinamică externă, de schimbări structurale produse în ordinea politică internațională. Sfera publică și transformările ei structurale a fost tradusă tradusă în limba engleză abia în anul de grație 1989! Coincidența „fericită” este că pătrunderea tezelor lui Habermas pe piața științifică anglo-saxonă- bursa de idei care dă tonul dezbaterilor internaționale- este contemporană cu răsturnările de regim politic din Europa Centrală și de Est și, prin urmare, cu revenirea în centrul atenției comunității științifice a temelor legate de democrație, democratizare și de toată gama de fenomene și concepte conexe.

Această convergență „istorică” a condus la transformarea concepției lui Habermas în punct de referință pentru abordările teoretice care se ocupă, cât de cât sistematic, de problema relațiilor structurale dintre putere și societatea civilă, dintre democrație și elementele sale constitutive. Referirile la ideal-tipul explicativ propus de Habermas, mai mult sau mai puțin critice- în funcție de poziționările paradigmatiche sau politice ale referenților-, îi subliniază în egală măsură originalitatea și, mai ales, pluralitatea deschiderilor tematice.⁴³ Recuperarea critică a modelului evoluționist al „sferei publice” și integrarea sa *post-hoc* în teoriile politice contemporane ale

⁴² Tezele lui Habermas au fost influente în gândirea socială vest-europeană încă din momentul lansării lor, însă cu precădere în mediile intelectuale germane- limba în care a fost scrisă cartea- (vezi Craig Calhoun, op.cit.) și franceze- traducerea în franceză s-a făcut în 1978 cu un titlu înșelător din punct de vedere metodologic: *L'Espace publique. Archéologie de la publicité comme dimension constitutive de la société bourgeois*, Payot, Paris (vezi excelenta analiză a temei sferei publice din perspectivă comunicațională făcută de Louis Quéré în *Des miroirs équivoques*, Aubier, Paris, 1982).

⁴³ Deși îmi pare că bogăția teoretică aclamată de interpreții lui Habermas se datorază mai degrabă receptării de către aceștia a modelului sferei publice filtrat prin prisma întregului „sistem de gândire” habermasian, dezvoltat de către sociologul german ulterior lucrării de habilitațiune în cărțile sale capitale, îndeosebi în magistrala *The Theory of Communicative Action*, publicată, de exemplu, în limba engleză în 1984 (volumul 1) și 1987 (volumul 2), cu câțiva ani înaintea traducerii *Sferei publice...* Pe de altă parte, sociologii francezi l-au primit în plin poststructuralism, iar grila de lectură a *Sferei publice...*, cel puțin în varianta Quéré (vezi nota anterioară), e puternic marcată de acest lucru.

statului modern, precum și în teoriile sociologiei politice referitoare la funcționarea democrației au avut ca efect intelectual mai degrabă „emergența unei habermasologii”⁴⁴, ca formă erudită de interpretare *normativă* a realității, decât proiectarea unor programe de cercetare care să valideze empiric componentele cele mai valoroase ale teoriei⁴⁵.

Într-un studiu dedicat problematizării rolului jucat de conceptul de „sferă publică” în științele sociale- și, în egală măsură, o admirabilă diatribă la adresa lamentației acelor interpreți de ocazie care rețin din acest model doar tema crizei contemporane a valorilor culturale-, Érik Neveu⁴⁶ identifică două tipuri de receptare care au însoțit dezbaterile provocate de ideile lui Habermas, îndeosebi în zona istoriei sociale și a sociologiei comunicării în masă. Sociologul francez susține că, pe de o parte, putem vorbi despre existența unei abordări *critice* care se oprește reflexiv asupra cadrelor analitice elaborate de Habermas, dar care din păcate s-a rutinizat și a devenit o ruminație discursivă neproductivă. Pe de altă parte, avem de-a face cu o abordare *doxică* a modelului, care ia (a) fie forma unei adeziuni reflexe la peisagistica narațiunii istorice – exprimate prin „paradoxul că [...] mulți creatori de discursuri despre mass-media și comunicare reiau schemele de gândire dintr-o carte pe care ei poate că nici nu au citit-o”⁴⁷-, (b) fie pe cea a unui „*digest* simplist”, a unei vulgata reduționiste, aflate „mult sub subtilitatea și bogăția unei opere pe care pare să o rezume”⁴⁸ până la a o reduce la statutul de simț comun „savant”.

Productivă în plan sociologic este, evident, doar prima abordare și, prin urmare, aceasta merită reținută. Habermas însuși, după 30 de ani de la publicarea cărții în limba germană, provocat de criticile venite cu precădere dinspre istoriografia anglo-saxonă și teoriile feministe, a reanalizat temele de fond ale

⁴⁴ Expresia îi aparține lui Érik Neveu, „Științele sociale față în față cu Spațiul public, științele sociale în spațiul public”, în Isabelle Pailliant (coord.), *Spațiul public și comunicarea*, Polirom, Iași, 2002, pp.37-63.

⁴⁵ Ilustrative pentru acest lucru sunt două exemple mai la îndemână: a) Cea mai citată lucrare care găzduiește o serie de analize critice ale modelului sferei publice, *Habermas and The Public Sphere*, editată de Craig Calhoun, conține aproape exclusiv disertații și polemici centrate pe dimensiunea filosofică și istoriografică a *Sferei publice...*, iar cele câteva adnotări sociologice au forma unor critici și comparații referitoare la principii epistemologice teziste și nicăieri nu este formulată vreo propunere măcar de reflecție metodologică asupra conceptelor utilizate de Habermas; b) În studiile de referință din jurnalele de frunte americane sau britanice, listate electronic, pe care le-am consultat, se subliniază critic caracterul politic normativ al modelului și prea puțin teme importante ale lucrării, precum cea a schimbării sociale (cu excepția notabilă a temei comunicării de masă) sau cea a fundamentelor culturale ale intimității.

⁴⁶ „Științele sociale față în față cu Spațiul public, științele sociale în spațiul public”, în Isabelle Pailliant (coord.), op.cit.

⁴⁷ Érik Neveu, op.cit., p.40.

⁴⁸ Ibidem, p.44.

modelului său, recunoscând neajunsurile empirice ale argumentelor sale anterioare, fără a renunța însă la teza centrală a lucrării.⁴⁹

Dintre temele care au făcut subiectul unor analize critice ale modelului sferei publice, câteva se remarcă în mod deosebit prin actualitatea, bogăția argumentației și caracterul lor repetitiv. Acestea pot fi sintetizate într-un tablou cu patru câmpuri tematice de dezbatere⁵⁰, cuprinzând mai ales temele sensibile ale modelului teoretic habermasian: (a) idealizarea vârstei de aur a instituționalizării sferei publice; (b) neglijarea co-existenței unei pluralități de publicuri în cadrul societății burgheze, în special a importanței structurale a sferei publice plebeie; (c) neglijarea caracterului exclusiv masculin al vieții publice și excluderea femeilor ca factor constitutiv al sferei publice burgheze; (d) comparația părintoară dintre epoca instituționalizării și cea a degenerării sferei publice burgheze.

O primă slăbiciune a modelului constă în exagerarea *intensității participării* publice la dezbaterile politice și a *caracterului critic-rațional* al acestora⁵¹ din perioada liberală a societății burgheze, precum și în idealizarea *rolului istoric* al presei periodice cu conținut politic de la începutul secolului al XVIII-lea (ilustrat prin alegerea ca exemple doar a unor jurnale care au fost mai degrabă excepții, precum *Review* a lui Defoe sau *Examiner* a lui Swift⁵²). La o privire mai atentă a istoriei presei occidentale, se observă mai degrabă un pronunțat caracter comercial al presei timpurii, și nicidecum unul anticomercial sau romantic, după cum sugerează Habermas. Mai mult, unii autori⁵³ scot în evidență conținutul vulgar și orientat spre senzațional al multor tipărituri din această perioadă și observă că presa din veacul XVIII nu este cu nimic mai polemică decât ziarele din secolul al XVI-lea, care, deși mai puține numeric, promovau la fel de deschis critica pamfletară.

O altă problemă este aceea că Habermas, concentrându-se asupra sferei publice burgheze, neglijează celelalte forme de discurs și participare publică existente în secolele XVII-XIX, care nu aparțin formelor de sociabilitate specific burgheze. Este vorba despre mișcările sociale populare, care, după cum consemnează istoriografia recentă, încă de la începutul epocii moderne nu numai că au avut un rol politic important pe scena publică, dar s-au manifestat distinct sau chiar în

⁴⁹ Vezi Jürgen Habermas, „Further Reflections on the Public Sphere”, în Craig Calhoun (ed.), *Habermas and the Public Sphere*, The MIT Press, Cambridge Mass., 1992, și *Cuvânt înainte la ediția din 1990*, în *Sfera publică și transformarea ei structurală* (ediție după care s-a făcut și traducerea românească).

⁵⁰ Vezi scurte prezentări sintetice ale pozițiilor critice de exemplu în John B. Thompson, *Media și modernitatea*, Editura Antet, f.a., pp.72-76; Craig Calhoun, op.cit., pp.33-39; Érik Neveu, op.cit., pp.40-44; Nicholas Garnham, „The Media and the Public Sphere”, în Craig Calhoun (ed.), *Habermas and the Public Sphere*, The MIT Press, Cambridge Mass., 1996, îndeosebi pp.359-360.

⁵¹ Michael Schudson, „Was There Ever a Public Sphere? If So, When? Reflections on the American Case”, în Craig Calhoun (ed.), *Habermas and the Public Sphere*, The MIT Press, Cambridge, 1996, pp.143-163.

⁵² John B. Thompson, op.cit.

⁵³ Ibidem.

opoziție față de sfera publică burgheză⁵⁴. „Așa cum sfera publică burgheză pe cale de apariție se definea în opoziție cu autoritatea tradițională a puterii regale, tot așa ea era confruntată cu ascensiunea mișcărilor populare pe care căuta să le stăpânească.”⁵⁵ Prin urmare, aceste mișcări sociale și politice, împreună cu formele lor de organizare specifică întrunite într-o sferă publică plebee, nu pot fi înțelese ca simple variante ale modelului liberal al sferei publice, ale căror premise sociale „au fost anulate” istoric, așa cum lasă să se înțeleagă Habermas. Caracteristicile publicurilor populare nu sunt legate doar de tipurile consumeriste de cultură, ci și de existența unor spații sau forme de sociabilitate populară care, deși structural diferite de cele burgheze, au fost la rândul lor generatoare de mișcări politice.

A treia problemă a modelului este legată de caracterul restrictiv al sferei publice burgheze. În ciuda promovării *de jure* a principiului accesului universal la dezbateră publică, componentă de bază a ideologiei liberale, apartenența la publicul burghez s-a dovedit a fi *de facto* excesiv de selectivă. Participarea publică se restrângea la cei care aveau *educația și mijloacele materiale* care să le permită recunoașterea publică.

Totodată, sfera publică era un domeniu predominant *masculin*. *Caracterul de gen* al sferei publice se datorează construcției ideologice a acestui spațiu, prin raportarea sa „în oglindă” la caracteristicile patriarhale ale sferei private. Astfel, discriminările de gen din mediul intim-familial sau din domeniul pieței se insinuează ca principii structurante ale sferei publice. *Excluderea femeilor* din viața publică burgheză nu are un caracter istoric întâmplător, ci este un element *constitativ* al sferei publice. Limitele modelului lui Habermas constau în faptul că nu include printre factorii structuranți ai publicului burghez o realitate politică factuală, excluderea claselor populare și a femeilor.⁵⁶

Categoria cea mai bogată a criticilor se îndreaptă însă împotriva „părții celei mai slabe a descrierii lui Habermas”⁵⁷, anume a doua jumătate a lucrării, care tratează *declinul* sferei publice burgheze. În prezentarea transformărilor structurale și funcționale din societatea burgheză, Habermas descoperă că separarea dintre stat și societate, care odinioară a creat condițiile de apariție a spațiului instituțional al sferei publice, se destramă o dată cu dezvoltarea funcțiilor protecționiste ale statului bunăstării. Această întrepătrundere funcțională dintre stat și societate, obiectivată în asumarea de către puterea publică a unui rol din ce în ce mai intervenționist în ceea ce privește asigurarea bunăstării cetățenilor săi, concomitent cu procesul invers, de

⁵⁴ Vezi în acest sens studiile lui Geoff Eley, „Nations, Publics, and Political Cultures: Placing Habermas in the Nineteenth Century” și Nancy Fraser, „Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy”, ambele în Craig Calhoun (ed.), *Habermas and the Public Sphere*, The MIT Press, Cambridge Mass., 1996.

⁵⁵ John B. Thompson, op.cit., p.72.

⁵⁶ Nancy Fraser, op.cit.

⁵⁷ John B. Thompson, *Ideology and Modern Culture: Critical Social Theory in the Era of Mass Communication*, Polity Press, Cambridge UK, 1990.

asumare a unor funcții publice politice de către organizațiile societății civile, a determinat subminarea instituțiilor sferei publice și destrămarea culturii politice participative a cetățenilor. Tabloul descompunerii ordinii paradisiace burgheze trădează atașamentul valoric al lui Habermas la idealurile iluministe ale modernității.

8. Limite și erori explicative ale modelului habermasian.

(A) *Factorii sociali*. Instituționalizarea sferei publice este gândită de Habermas ca o consecință structurală a schimbărilor politice și economice inerente evoluției societăților europene pe parcursul secolelor XVII-XVIII. Astfel, trecerea de la regimul feudal la cel capitalist a avut ca bază structurală generalizarea modului de producție capitalist la nivelul întregii societăți, prin diferențierea treptată a unei economii de piață care s-a desprins de domeniul dominației politice absolutiste și care a însoțit procesul de formare a birocrăției statale moderne.⁵⁸ Ideologia liberală formulează conceptul de „societate civilă” pentru a semnifica acel domeniu al vieții sociale generat de retragerea statului din activitățile productive ale vieții private, domeniu guvernat exclusiv de reglementările dreptului privat garantate prin legile constitutive ale statului de drept burghez. Habermas asumă modelul liberal al statului de drept burghez- caracteristic secolului al XVIII-lea și primei jumătăți a secolului al XIX-lea- ca termen de comparație pentru judecarea evoluțiilor ulterioare ale societății dinspre capitalismul concurențial înspre capitalismul organizat/corporat - caracteristic celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea și primei jumătăți a secolului XX. Capitalismului avansat îi este specifică însă împletirea activităților administrative ale statului cu activitatea economică, legiferată juridic în norme care reglementează intervenționismul statal pe piață și rolul său asistențial în cadrul societății. Această *răsturnare* a tendințelor politice și economice este cheia judecăților părtinitoare ale lui Habermas referitoare la degenerarea principiilor liberale și implicit a funcționării democratice a sferei publice. El compară cele două realități istorice orientându-se după criteriul *normative*⁵⁹, și nu *factice*, încercând să extragă din categoria istorică a sferei publice burgheze un *ideal* normativ pentru democrație, care să continue proiectul neterminat al modernității filosofice, acela de raționalizare a societății și de formare a voinței democratice universale⁶⁰. Punctul de referință este fixat în societatea burgheză a capitalismului concurențial și democrației liberale, în funcție de care este evaluată apoi o realitate

⁵⁸ În interpretarea pe care o dă acestor procese istorice, Habermas susține că utilizează cadrele teoretice ale filosofiei hegeliene a dreptului; vezi *Cuvânt înainte la ediția din 1990*, în Jürgen Habermas, *Sfera publică și transformarea ei structurală*, pp.18-19.

⁵⁹ „În cele din urmă, Habermas este mai puțin interesat de afirmarea dimensiunii politice a sferei publice, adică de istoriile politice particulare ale sfârșitului de secol XVIII și începutului de secol XIX, cât mai degrabă de abstragerea unui ideal puternic după care formele mai târzii ale sferei publice să fie definite. [...] Habermas validează critica prezentului (industria conștiințelor, comercializarea culturii, manipularea maselor), pe măsura recuperării trecutului (Iluminismul ca moment întemeietor al modernității).” (Geoff Eley, op.cit., p.292.)

⁶⁰ Craig Calhoun, op.cit.

configurată după reguli diferite sub aspect funcțional, cea a capitalismului corporat și democrației sociale.

În același context evaluativ, Habermas face o confuzie cu consecințe grave pentru validitatea diagnosticului său în ceea ce privește evoluția vieții culturale a societăților europene. El inferează din indicatorii de *vizibilitate mediatică* crescută a unor forme de cultură critică (literatura, filosofia, artele), din perioada dezvoltării jurnalismului de opinie, nici mai mult nici mai puțin decât faptul că aceste și numai aceste forme de expresie rațională sunt caracteristice spiritului societății burgheze, ignorând astfel formele culturii populare care, deși nu aveau acces la tipar, nu înseamnă că nu au influențat valoric produsele intelectuale. Pe de altă parte, însă, atunci când judecă cultura consumeristă contemporană, aplică o cu totul altă unitate de măsură: neglijează total produsele intelectuale de pe piața culturală, ca și când ele nu ar exista decât în cazul în care devin marfă și, în consecință, iau forma unor expresii vulgarizate ale culturii savante, în timp ce transformă cultura populară, cu întregul ei arsenal funcțional-teleologic specific divertismentului, în pattern constitutiv al comunicării publice actuale. Astfel, funcțiile ideologice ale sferei publice sunt prăbușite în lipsa de reacții critice ale unei societăți împietrite într-o stare hipnotică de masă. „O slăbiciunea centrală – punctează Craig Calhoun - este că «Sfera publică...» nu tratează sfera publică burgheză «clasică» și sfera publică post-transformată a capitalismului «avansat» sau «organizat» în mod simetric. Habermas tinde să judece secolul al XVIII-lea după Locke și Kant, secolul al XIX-lea după Marx și Mill și secolul XX după spectatorul mediu din mahala.”⁶¹

Cecitatea evaluativă apărută doar atunci când nu îți convine să vezi toate nuanțele dă impresia unei strategii ideologice căreia îi lipsește forța argumentativă. Habermas însuși, cu un simț al dezbaterii științifice care impune de departe respect, recunoaște că diagnosticul său referitor la dezvoltarea *liniară* „de la un public cugetând cultura la unul consumând cultura” este mult prea sumar. „O dată cu permeabilitatea ambivalentă a frontierelor dintre cultura comună și cultura înaltă și o dată cu acea «nouă intimitate dintre cultură și politică», și ea la fel de ambivalentă, neasimilând pur și simplu informația în distracție, s-au modificat înseși *unitățile de măsură ale evaluării* [s.m.]”⁶²

(B) *Factorii culturali*. Comercializarea comunicării a produs, conform modelului lui Habermas, schimbarea formatului și conținutului presei dinspre știre și critică politică sau culturală înspre divertisment și alte forme de consum cultural. „[S]fera publică burgheză se prăbușește într-o lume simulată a creării imaginii și a administrării opiniei.”⁶³ Acest proces de *refeudalizare* a sferei publice, exclude masele de la dezbaterile publice și, implicit, de la participarea la luarea deciziei. Publicul a devenit o resursă de putere, de la care liderii politici și autoritățile

⁶¹ *Op.cit.*, p.33.

⁶² *Cuvânt înainte la ediția din 1990*, în Jürgen Habermas, *op.cit.*, p.25.

⁶³ John B. Thompson, *Media și modernitatea*, p.75.

statului pot obține, prin intermediul instituțiilor mass-media și cu ajutorul tehnicilor de manipulare, „aclamațiile” necesare și suficiente pentru legitimarea acțiunilor lor politice. Într-o „arenă stăpânită de mass-media”, opiniile informale non-publice, „acele evidențe culturale ce constituie contextul lumii trăite și temelia comunicării publice”⁶⁴, se intersectează cu opiniile formale, cvasi-oficiale, care își au originea în publicitatea pe care economia și statul o livrează continuu către mass-media. Singurele instanțe capabile de o publicitate critică în democrația de masă rămân partidele democratizate intern și asociațiile civice.

Teza lui Habermas presupune, pe de o parte, că destinatarii produselor mass-media sunt consumatori pasivi de simboluri, iar pe de altă parte că asemănarea dintre regizarea mediatică a politicii în forma spectacolului teatral și caracterul demonstrativ al sferei publice feudale, care îl îndreptățește pe Habermas să vorbească de o refeudalizare a sferei publice, ține de domeniul esențelor și nu al aparențelor. Nici una dintre premise nu a fost încă demonstrată. Se poate spune mai degrabă că nu există criterii solide de comparație între formele specifice comunicării contemporane, produs al evoluției culturale și al tehnologiei mediaticе, și formele comunicării scrise din epoca trecută, deoarece cele două tipuri de societate, în ansamblul, lor sunt structurate funcțional în moduri complet diferite.

9. Reevaluări și proiecte. *În ce măsură mai este folositoare astăzi narațiunea istorică a sferei publice, însoțită de dimensiunile sale ideal-normative? Mai este valabilă în societățile post-capitaliste și post-socialiste de astăzi schema interpretativă propusă de Habermas? Poate fi ea rafinată teoretic și reelaborată metodologic astfel încât să devină un cadru de analiză sociologică pertinentă și totodată utilă pentru o judecată validă asupra funcționării instituțiilor democrației? Sau caracterul său dependent istoric o face anacronică și prin urmare ieșită de principiu din curentul dezbaterii științifice contemporane? Îmi pare că resursele conceptuale ale modelului sferei publice sunt departe de a se fi epuizat. Chiar mai mult, ca orice lucru vechi și bine păstrat are un „parfum” incomparabil mai rafinat decât o mulțime de platitudini sociologice contemporane care poartă etichetele sonore ale postmodernismului, curent de gândire pe care, de altfel, îl exploatează mai degrabă estetic decât în esențele lui filosofice cele mai interesante.*

După treizeci de ani de la apariția ideilor sale, Habermas formulează un avertisment demn de luat în seamă: „Democrațiile de masă social-statală, ca urmare a normativei lor conștiințe de sine, se pot considera într-o continuitate cu legile fundamentale ale statului de drept liberal numai câtă vreme iau în serios exigența unei sfere publice funcționând politic.”⁶⁵ Această „exigență” are, în bună tradiție habermasiană, un iz *normativ* destul de puternic, dar și o ciudată *ambivalență*, care lasă loc la interpretări. Funcționarea unei sfere publice politice este o necesitate

⁶⁴ Jürgen Habermas, op.cit., p.27.

⁶⁵ Jürgen Habermas, op.cit., pp.27-28.

juridică a societăților capitaliste contemporane, derivată *normativ* din sistemul de drept public reglementat constituțional sau este o necesitate *socială*, derivată *funcțional* din nevoia de legitimare politică a instituțiilor statului asistențial? Cu alte cuvinte, (a) *trebuie instituționalizată* în democrațiile de masă o sferă publică doar pentru că ea este congenitală istoric și ideologic democrației sau (b) aceasta *există în nuce* în democrație, pentru că este un fenomen derivat al sociabilității funciar umane care se exprimă în condițiile libertății politice, iar sistemul juridic al societăților contemporane este chemat doar să-i identifice locațiile instituționale, să-i specifice cadrele funcționale și să i le reglementeze normativ?

Tocmai căutarea unui răspuns la această întrebare cred că l-a condus pe Habermas la reformulări teoretice ulterioare asupra acelor relații dintre domeniile de acțiune ale realității sociale care fac posibile stabilitatea și coordonarea societăților democratice. Astfel, căutând să descopere în societățile capitaliste avansate o bază instituțională pentru existența unei sfere publice politice reale, corespunzătoare scopurilor și funcțiilor celei existente în capitalismul timpuriu și, în egală măsură, corespunzătoare caracteristicilor participării de masă din capitalismul contemporan, Habermas a formulat cu timpul trei direcții teoretice de cercetare.

(A) În *Probleme de legitimare în capitalismul târziu*⁶⁶, concentrându-se pe tema crizei de legitimare a statului social, Habermas abordează colateral și consecințele pe care intervenția statului în economie le are asupra slăbirii societății civile și a rolului constitutiv al acesteia din urmă în dezvoltarea unei sfere publice specifice capitalismului avansat. Regulile democratice ale statului bunăstării cer ca acesta să se legitimeze demonstrând faptul că politicile sale servesc interesele globale ale tuturor constituenților săi. Acest principiu al democrației de masă nu este numai rezultatul politicii intervenționiste a statului ca atare (necesară menținerii stabilității economice), ci și efectul pervers al transformării sferei publice într-o arenă a luptei dintre interesele divergente ale claselor sociale, pe care statul însuși este provocat să le gestioneze în ideea stabilirii păcii sociale. Criza de legitimare a statului conduce la escaladarea intervenției acestuia în viața societății, fapt care subminează orice încercare de reconstituire a unei sfere publice care să funcționeze conform principiilor liberale ale dezbaterii critice generalizate la nivelul întregii societăți.

(B) Habermas lasă loc însă problemei participării politice făcând o mișcare teoretică ingenioasă care, deși nu e cătuși de puțin nouă, e originală prin modul de integrare conceptuală. Astfel, sociologul german tematizează conceptele de *lume a vieții*⁶⁷ (*Lebenswelt*) și de *sistem* și construiește un model de societate în două

⁶⁶ Studiu apărut în 1973 și tradus în românește în colecția de studii: Jürgen Habermas, *Cunoaștere și comunicare* (îngrijită de Andrei Marga), Editura Politică, București, 1983, pp.230-407.

⁶⁷ În limba română nu există o tălmăcire întocmai a înțelesurilor acestui concept, pe care Habermas l-a introdus în teoria sa prin celebra lucrare *Zur Logik der Sozialwissenschaften* din 1967 (vezi traducerea engleză *On the Logic of the Social Sciences*, translated by Shierry Weber Nicholsen and Jerry A. Stark, Polity Press, Cambridge UK, 1988). Am inventariat o serie de traduceri ale utilizării habermasiene a noțiunii de *Lebenswelt* (sau a variantei englezești, *lifeworld*) fie ca „lume trăită”, fie ca „lume socială

trepte⁶⁸. Habermas susține că societatea capitalistă avansată nu poate fi conceptualizată ca o „totalitate” socială, deoarece este divizată structural în domenii separate, organizate pe baze sociale diferite. Avem, pe de o parte, o *lume a vieții*, domeniu al interacțiunilor sociale și al acțiunii comunicative, organizat lingvistic, căruia i se contrapune, pe de altă parte, un *sistem* auto-organizat prin medierea unor mecanisme de coordonare (*steering media*) nonlingvistice (banii și puterea), sistem care integrează societatea într-un mod impersonal prin feed-back funcțional sau cibernetic. Acest clivaj nu poate fi depășit, susține Habermas, deoarece nu există nici o logică imanentă a capitalismului care să producă transcendența sa dialectică, iar societatea modernă de masă este de neconceput în lipsa unei asemenea integrări sistemice la nivel macro-structural. Astfel, lumea vieții, loc al valorilor umane fundamentale, rămâne singurul spațiu de desfășurare al unei culturi participative capabile să pună temeliile unei sfere publice politice. Și deoarece lumea vieții este un mediu guvernat de acțiunea comunicativă, constituentele democratice ale participării politice pot fi identificate doar în spațiul comunicării intersubiective.

(C) Habermas și-a mutat cu timpul atenția dinspre tema construirii instituționale a sferei publice, ca bază a formării voinței democratice, înspre fundamentarea unei pragmatice universale⁶⁹, adică a construirii condițiilor universale de validare a oricărui discurs care întemeiază acțiunile individuale sau colective din societate. Astfel, el a renunțat la demersul de fundamentare istorică a democrației

trăită”, fie ca „lume a vieții”, fie ca „lume a vieții cotidiene”. Sunt de menționat aici două lucruri deosebit de importante: (a) există o strânsă relație între înțelesul folosit de Habermas și cel preluat de Schütz de la Huserl, însă la Habermas sfera de cuprindere a noțiunii este mult mai largă; el extinde înțelesul primar al termenului, acela de ansamblu de structuri interpretative „date”, constitutive pentru intersubiectivitate, la cel de realitate intersubiectivă *construită* comunicațional, sens care depășește cadrele interpretărilor fenomenologice- inclusiv pe cea a lui Schütz- cantonate în cadrele stricte ale filosofiei subiectului (vezi Jürgen Habermas, *The Theory of Communicative Action*, Volume 2: „The Critique of Functionalist Reason”, Polity Press, 1987 [1981]; Malcolm Waters, *Modern Sociological Theory*, Sage Publications, London, 1994); (b) termenul este utilizat de Habermas cu două sensuri relativ distincte: pe de o parte, folosește un înțeles formal-pragmatic - formulat în contextul definirii acțiunii comunicative -, care trimite la perspectiva internă a actorilor-interpreti ai lumii, iar pe de altă parte, conceptul e folosit ca desemnând o categorie sociologică - dezvoltată în contextul teoretizării raporturilor funcționale dintre sistem și realitatea vieții sociale de grup (vezi Jürgen Habermas, op.cit.; Radu Neculau, *Filosofiile terapeutice ale modernității târzii*, Editura Polirom, Iași, 2001).

⁶⁸ Prima tematizare a relației dintre «lumea vieții» și «sistem» se găsește în *Legitimationsprobleme in Spätkapitalismus*, lucrare publicată în 1973 (vezi traducerea românească, *Probleme de legitimitate în capitalismul târziu*, în Jürgen Habermas, *Cunoaștere și comunicare*, pp.230-407), pentru ca apoi să fie reluată pe larg în *The Theory of Communicative Action*, Volume 2: „The Critique of Functionalist Reason”.

⁶⁹ Vezi „What Is Universal Pragmatics”, în Jürgen Habermas, *Communication and the Evolution of Society*, translated by Thomas McCarthy, Polity Press, Cambridge UK, 1984 [1976], pp.1-68; *On the Pragmatics of Social Interaction: Preliminary Studies in the Theory of Communicative Action*, translated by Barbara Fultner, Polity Press, Cambridge UK, 2001 [1984]; precum și *The Theory of Communicative Action*, Volume 1: „Reason and the Rationalization of Society”, translated by Thomeas McCarthy, Polity Press, Cambridge UK, 1984 [1981].

în favoarea unei perspective transitorice asupra caracteristicilor comunicării umane. Acțiunea comunicativă devine în concepția sa singurul mijloc de integrare socială alternativ la mecanismele integrării sistemice (banii și puterea) și singura procedură moral-practică capabilă să rezolve problemele democrației de masă.

Concluzia este că demersul lui Habermas s-a schimbat mai mult în strategie decât în obiectivul său general. Calhoun oferă o formulare extrem de exactă a schimbării de „metodă” din gândirea habermasiană: „Habermas continuă, așadar, să caute o modalitate de susținere a idealului normativ al democrației formale caracteristic teoriei și practicii politice burgheze și să construiască un fundament pentru identificarea direcțiilor sociale prin care acest ideal poate progresa. [...] Sfera publică rămâne ca atare un ideal, însă ea reprezintă în cele din urmă produsul contingent al evoluției acțiunii comunicative, mai degrabă decât fundamentul ei [instituțional, așa cum fusese concepută inițial- n.m].”⁷⁰

Luând în considerare valoarea teoretică și empirică a modelului discursiv al sferei publice, Erik Neveu⁷¹ propune trei posibile utilizări programatice ale teoriei lui Habermas: (a) studierea formelor contemporane ale substratului social al spațiului public; (b) abordarea locațiilor și repertoriilor discursului public; (c) analizarea efectelor științelor sociale în spațiul public.

(a) Unul din elementele centrale ale demersului habermasian îl constituie analiza relației dintre evoluția sociabilității familiale sau conviviale și apariția dispoziției rațional-critice burgheze. Habermas descrie un model în care sociabilitatea familială, divertismentul, receptarea bunurilor culturale sunt generatoare de socializare politică, surse de atitudini cetățenești, de cultură politică. Tematizarea substraturilor private ale spațiului public se poate face, continuând modelul lui Habermas, în diverse direcții de cercetare care pot deschide noi perspective, de exemplu prin: studierea evoluției percepțiilor și utilizărilor sociale ale conceptelor de „public” și „privat”; identificarea repertoriilor dezbaterii publice, mai ales mediatice, asupra problemelor de ordin privat; studierea pluralității spațiilor publice subculturale sau de clasă, precum și a culturii populare; reformularea problemei instituțiilor socializării în termeni comunicativi.

(b) Ubicuitatea și omnipotența comunicării sunt elemente de bază ale ideologiei universaliste a societății contemporane. Mediile de transmitere a informației și divertismentului, cu tot arsenalul lor de *reality shows*, constituie locația în care se cuibărește o sferă publică *reificată*. Metanarațiunile au îmbrăcat hainele noi ale imaginii în mișcare și sunt servite împreună cu simulacrele de realitate „trăită”. Prin urmare, actorii, scena și scenariile, îndeosebi „noile media” (televiziune, internet), sunt locuri care pot fi analizate empiric, utilizând arsenalul conceptual introdus de Habermas, pentru a putea descoperi noile forme de existență

⁷⁰ Craig Calhoun, op.cit, pp.31-32.

⁷¹ Érik Neveu, op.cit.

ale unei sfere publice autentice, sprijinită pe forme cultural-cibernetice ale sociabilității contemporane din „societatea globală”⁷².

(c) Utilizarea expertizei din științele sociale pentru activități desfășurate în spațiul public a produs un domeniu de mare importanță. Folosirea tehnicilor comunicaționale publicitare în campaniile electorale, a sondajelor de opinie etc., transformă spațiul public în mod esențial. „Așa cum Habermas discuta lecturile și produsele culturale care socializau elitele burgheze în ascensiune în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, ar trebui de asemenea să ne oprim asupra felului în care cunoștințele din științele sociale, răspândite în școală, trecând prin vulgarizare și prezentare în presă, contribuie la socializare și interferează cu modurile de constituire a dispozițiilor cetățenești.”⁷³ Se deschide aici un câmp de cercetare extrem de bogat, aflat în strânsă conexiune cu teoriile despre procesualitatea cunoașterii sociale existente în perimetrul sociologiilor constructiviste sau al psihologiei sociale cognitive.

10. Scurtă încheiere. *Teza lui Habermas referitoare la sfera publică este considerată astăzi ca o redescoperire a societății civile. Dar ideea de societate civilă și-a pierdut între timp înțelesurile ideologice burgheze. Ea nu mai este, ca la Hegel sau Marx, o sferă economică, un spațiu al schimbului de bunuri și al muncii, guvernat de regulile pieței. În democrațiile capitalismului avansat, societatea civilă se obiectivează în organizațiile „non-statale și non-economice întemeiate voluntar”, care, „pornind de la biserici, uniuni culturale și academii, trecând prin media independente, uniuni sportive și de loisir, cluburi de dezbateri, forumuri cetățenești și inițiative civice, ajung până la uniunile profesionale, partidele politice și orientările alternative”⁷⁴. Aceste asociații reprezintă actorii sociali care, păstrând funcția critică a vechii sfere publice, veghează la respectarea drepturilor și libertăților cetățenești și care, participând la comunicarea publică, joacă rolul de instanțe centrale de configurare a opiniei.*

Relația dintre formele de organizare socială și dispozițiile cetățenești sau cultura politică a unei societăți, care legitimează o bună parte dintre teoriile normative ale democrației, a devenit pentru sociologia politică nucleul dur al cercetării funcționării vieții politice a societăților moderne organizate în jurul unui stat de drept, pentru care participarea și deliberarea publică reprezintă singurele mijloace de apărare a libertății. În termenii lui Habermas, sociologia politică are sarcina să evalueze tocmai legătura dintre *instituțiile politice ale democrației* și reflectarea funcției de *legitimare* a acestora în *atitudinile participative* ale beneficiarilor statutului de *cetățean*. Pentru societățile contemporane, ale capitalismului avansat și democrației participative, una din grijile instituțiilor politice și a celor civice este

⁷² Vezi aplicarea conceptului habermasian de sferă publică la analiza mediilor de comunicare alternative (internet) în Martin Lister, John Dovey, Seth Giddings, Ian Grant, Kieran Kelly, *New Media: A Critical Introduction*, Routledge, London, 2003, îndeosebi pp.174-188.

⁷³ Érik Neveu, op.cit., pp.58-59.

⁷⁴ Jürgen Habermas, *Sfera publică și transformarea ei structurală*, p.38.

cea a reapropierii cetățeanului de procesul de luare a deciziilor privitoare la interesul general. Reflectarea acestei preocupări în domeniul cercetării funcționării politice a societății ar trebui să reprezinte, în opinia lui Habermas, de asemenea un proiect prioritar: „Descifrarea discursiv teoretică a sensului democratic al instituțiilor statului de drept trebuie întregită printr-o cercetare critică a mecanismelor eficiente ale înstrăinării cetățenilor de procesul politic, prezente în democrațiile de masă social-statale.”⁷⁵ Este o temă de reflecție pe care sociologia politică chiar a luat-o în serios, mai ales după experiența transformărilor politice contemporane din societățile est-europene.

BIBLIOGRAFIE

- Bourdieu, Pierre, „The Public Opinion Does Not Exist”, în *Sociology in Question*, Sage Publications, 1993, pp.149-157.
- Calhoun, Craig (ed.), *Habermas and the Public Sphere*, The MIT Press, Cambridge Mass., 1996.
- Calhoun, Craig, „Introduction: Habermas and the Public Sphere”, în Craig Calhoun (ed.), *Habermas and the Public Sphere*, The MIT Press, Cambridge Mass., 1996.
- DeFleur, Melvin și Sandra Ball-Rokeach, *Teorii ale comunicării de masă*, traducere de Ducu Harabagiu și Cătălina Harabagiu, Editura Polirom, Iași, 1999 [1989].
- Eley, Geoff, „Nations, Publics, and Political Cultures: Placing Habermas in the Nineteenth Century”, în Craig Calhoun (ed.), *Habermas and the Public Sphere*, The MIT Press, Cambridge, 1996, pp.289-339.
- Eyal, Gil, Ivan Szeleny și Eleanor Townsley, *Capitalism fără capitaliști. Noua elită conducătoare din Europa de Est*, traducere de Ionel Nicu Sava și Cristian Mihail Miehs, Editura Omega, București, 2001 [1998].
- Fraser, Nancy, „Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy”, în Craig Calhoun (ed.), *Habermas and the Public Sphere*, The MIT Press, Cambridge, 1996, pp.109-142.
- Garnham, Nicholas, „The Media and the Public Sphere”, în Craig Calhoun (ed.), *Habermas and the Public Sphere*, The MIT Press, Cambridge Mass., 1996, pp.359-376.
- Habermas, Jürgen, *Sfera publică și transformarea ei structurală: studiul unei categorii a societății burgheze*, traducere de Janina Ianoși, Editura Univers, București, 1998 [1962].
- Habermas, Jürgen, „Cuvânt înainte la ediția din 1990”, în *Sfera publică și transformarea ei structurală: studiul unei categorii a societății burgheze*, traducere de Janina Ianoși, Editura Univers, București, 1998 [1962].
- Habermas, Jürgen, *On the Logic of the Social Sciences*, translated by Shierry Weber Nicholsen and Jerry A. Stark, Polity Press, Cambridge UK, 1988 [1967].

⁷⁵ Cuvânt înainte la ediția din 1990, în Jürgen Habermas, op.cit., p.36.

- Habermas, Jürgen, „Probleme de legitimare în capitalismul târziu”, în Jürgen Habermas, *Cunoaștere și comunicare*, volum îngrijit de Andrei Marga, Editura Politică, București, 1983 [1973], pp.230-407.
- Habermas, Jürgen, „What Is Universal Pragmatics”, în Jürgen Habermas, *Communication and the Evolution of Society*, translated by Thomas McCarthy, Polity Press, Cambridge UK, 1984 [1976], pp.1-68.
- Habermas, Jürgen, *The Theory of Communicative Action*, translated by Thomas McCarthy, volume 1: „Reason and the Rationalization of Society”, Cambridge UK, Polity Press, 1984 [1981].
- Habermas, Jürgen, *The Theory of Communicative Action*, translated by Thomas McCarthy, volume 2: „Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason”, Cambridge UK, Polity Press, 1987 [1981].
- Habermas, Jürgen, *On the Pragmatics of Social Interaction: Preliminary Studies in the Theory of Communicative Action*, translated by Barbara Fultner, Polity Press, Cambridge UK, 2001 [1984].
- Habermas, Jürgen, *Discursul filosofic al modernității*, traducere de Gilbert Lepădatu, Ionel Zamfir și Marius Stan, Editura ALL, 2000 [1985].
- Habermas, Jürgen, „Further Reflections on the Public Sphere”, în Craig Calhoun (ed.), *Habermas and the Public Sphere*, The MIT Press, Cambridge Mass., 1992.
- Kellner, Douglas, „Habermas, the Public Sphere, and Democracy: A Critical Intervention”, la www.gseis.ucla.edu/faculty/kellner (vizitat la data de 22 octombrie 2004).
- Lister, Martin, John Dovey, Seth Giddings, Ian Grant, Kieran Kelly, *New Media: A Critical Introduction*, Routledge, London, 2003.
- Marcuse, Herbert, *Omul unidimensional [fragmente]*, în Herbert Marcuse, *Scriseri filozofice*, traducere de Ion Herdan, Editura politică, București, 1977 [1964], pp.285-429.
- Mouzelis, Nicos, „Social and system integration: Habermas’ view”, în *British Journal of Sociology*, Volume 43, Issue 2, 1992, pp.268-288.
- Neculau, Radu, *Filosofia terapeutică ale modernității târzii*, Editura Polirom, Iași, 2001.
- Neveu, Érik, „Științele sociale față în față cu Spațiul public, științele sociale în spațiul public”, traducere de Eduard Săvescu, în Isabelle Pailliant (coord.), *Spațiul public și comunicarea*, Polirom, Iași, 2002 [1995].
- Parsons, Talcott, *Le système des sociétés modernes*, traduit par Guy Melleray, Dunod, Paris, 1973 [traducerea a lucrării *The system of modern societies*, Prentice Hall, New Jersey, 1971].
- Quééré, Louis, *Des miroirs équivoques*, Aubier, Paris, 1982.
- Schudson, Michael, „Was There Ever a Public Sphere? If So, When? Reflections on the American Case”, în Craig Calhoun (ed.), *Habermas and the Public Sphere*, The MIT Press, Cambridge Mass., 1996, pp.143-163.
- Thompson, John B., *Ideology and Modern Culture: Critical Social Theory in the Era of Mass Communication*, Polity Press, Cambridge UK, 1990.
- Thompson, John B., *Media și modernitatea*, traducere de Miruna Tătaru-Cazaban, Editura Antet, f.a [1995].
- Waters, Malcolm, *Modern Sociological Theory*, Sage Publications, London, 1994.
- Zeletin, Ștefan, „Burghezia română. Originile și rolul ei istoric” [1925], în *Burghezia română. Neoliberalismul*, ediție alcătuită de Cristian Preda, Editura Nemira, 1997.

SĂRĂCIE, ÎNCREDERE ȘI RELAȚII UTILITARE ÎN COMUNA PONOR, JUDEȚUL ALBA

CĂLINA ANA BUȚIU¹

ABSTRACT. Poverty, Trust and Utility Relations in Ponor, Alba Country. Rural communities are in the sphere of sociologists' preoccupations that, besides useful diagnoses, among others, for intervention programmes, try to elucidate the causative links between the different dimensions of poverty. In the present study we dwell upon one of the poor communes from Apuseni Mountains, analysing its specific nature from the perspective of the connection between poverty, utilitarian relations and reliance. In Ponor, neighbourhood and then relationship are the institutions that natives rely the most on in decreasing poverty while the poorer is the household, the bigger is the reliance on people and formal institutions.

1. Considerații introductive

Vasile Miftode (1984), constata că satul nu este un fenomen omogen, nici static sau repetabil de la o perioadă la alta, ci își are propria lui istorie, o istorie mai veche decât a civilizațiilor urbane. Apoi, satul este polyvalent și multifuncțional: deși sistemul de producție agricolă a oferit întotdeauna o matrice sau o formă de organizare diferitelor tipuri de sate, niciodată comunitatea sătască nu s-a redus numai la o matrice de producție, prezentându-se multă vreme ca o societate de intercunoaștere. Toate aceste elemente se reunesc și se regăsesc în mod diferit – ca pondere sau funcționalitate – în diferite tipuri de așezări sătști. Observațiile sociologului ieșean sunt cu deosebire valabile pentru zona Munților Apuseni, o zonă extrem de eterogenă dacă avem în vedere fie și numai tipologia satelor românești (răsfirate, risipite, compacte etc.). Și, desigur, ele sunt valabile pentru unitatea administrativă aleasă de noi spre studiu: comuna Ponor, considerată la un moment dat una dintre cele mai sărace, dacă nu cea mai săracă din regiunea apusenilor.

Studiul nostru urmărește mai întâi surprinderea unor caracteristici socio-economice ale comunei Ponor, punându-se în evidență unele aspecte importante precum: Y dispersarea gospodăriilor ca specific al așezărilor care compun comuna, Y caracterul de ocupație de bază al creșterii animalelor; Y declinul demografic și Y slaba dezvoltare a antreprenoriatului.

Un paragraf special este consacrat reprezentărilor locuitorilor asupra sărăciei comunei, remarcându-se faptul că majoritatea locuitorilor (aproape 70%) consideră comuna lor ca fiind una săracă. Sunt surprinse de asemenea reprezentările asupra principalelor dimensiuni ale sărăciei la Ponor.

¹ Universitatea "1 Decembrie 1918" Alba Iulia, bealina@yahoo.co.uk. Sinteză elaborată în cadrul grantului CNCSIS 678/2004, director de proiect: Conf. univ. dr. Mihai Pascaru.

În același context am înregistrat și o serie de comparații, la nivel de reprezentare, între situația comunei înainte de 1989 și situația la data anchetei, urmate de un inventar al problemelor de actualitate evidențiate de locuitori.

Pe acest fond se fixează observațiile cu privire la relațiile utilitare și de încredere la Ponor, nivel la care vom avea în vedere natura acestor relații, pe de o parte, și încrederea difuză și instituțională, pe de altă parte.

2. Tendințe socio-economice în Ponor

Dintr-un studiu cu caracter documentar [T. Vedinaș - *O monografie regională: Munții Apuseni* (1999)] unde sunt reluate rezultatele unei cercetări ample efectuate în 1980², la comanda factorilor politici de atunci, cu scopul de a se susține proiectul “sistemizării teritoriale”, reținem câteva aspecte care au relevanță pentru comuna Ponor, asupra căreia ne oprim în studiul de față.

Secțiunea care ne interesează este cea a *Apusenilor Albei* unde se remarcă: (1) scăderea numărului de locuitori față de un an-reper: 1890 “*de la 70% în 1956 la 65% în 1977*”, mai accentuată în localitățile situate la peste 600 m altitudine (de la 48% la 41%) și îmbătrânirea demografică, explicată prin natalitate în scădere și rate de mortalitate în creștere; (2) la prezentarea producției agricole, se face diferențierea între sate colectivizate și sate necolektivizate, recunoscându-se superioritatea producțiilor obținute în gospodăriile individuale. Ponorul este menționat alături de alte 19 localități necolektivizate în care, din analiza dinamicii valorii producției globale în perioada 1975 - 1980, reieșea, totuși, tendința descendentă.

Contribuția gospodăriilor populației și în primul rând a gospodăriilor individuale este copleșitoare la toate produsele. Capacitatea ridicată de valorificare a resurselor de care dispun aceste gospodării, privind atât particularitățile terenului de care dispun cât și numărul de animale pe care-l posedă, se impune a fi luată în considerare... [Vedinaș, 1999, p. 93]

O altă sursă de informații consistente în privința dinamicii principalilor indicatori care reflectă evoluția comunei este *Monografia comunei Ponor* (1999), realizată în cadrul unui program al *Centrului de Formare și Inovație pentru Dezvoltare în Carpați (CEFIDEC)* Vatra Dornei și al cărei autor este Ioan Petruț, atunci inginerul agronom din comună.

Ponorul este amplasat în partea de nord-vest a județului Alba la o distanță de 35 km de municipiul Aiud (orașul cel mai apropiat) și la 68 km de reședința județului – municipiul Alba-Iulia. Legătura comunei cu rețeaua județeană și națională de drumuri se face prin drumul județean DJ 107 I Aiud – DN – 74 (Abrud). Comunele vecine Ponorului sunt: la nord - Sălciua și Baia de Arieș, la sud - Întregalde și Rîmeț, la est - Rîmeț, iar la vest - Mogoș.

² Echipa multidisciplinară a fost coordonată de Ion Aluaș, reușindu-se eludarea – cu puține excepții – politicului iar la elaborarea sintezelor s-a procedat științific și academic, pe o riguroasă bază sociologică (Vedinaș, 1999, p. 91).

Specific comunei (ca de altfel majorității localităților din zona Munților Apuseni) este dispersarea gospodăriilor pe aproape toți versanții văilor. Totuși satele sunt mai concentrate pe două văi, de unde și numărul mai mic de sate comparativ cu comunele limitrofe. Locuințele, cu arhitectură specific locală, compuse din 2 - 3 camere, sunt în cea mai mare parte construite din lemn și acoperite cu țiglă sau plăci de azbociment.

Sub aspect economic, în Ponor, ocupația de bază este creșterea animalelor. Suprafața comunei Ponor cuprinsă în teritoriul administrativ este de 6216 ha din care 4325 ha - teren agricol, 759 ha - fond forestier (relativ redus) și 1132 ha - alte folosințe (Petruț, 2000). Deși comuna are suprafețe mari de teren arabil, condițiile pedo-climatice nu permit obținerea unor producții ridicate și, în lipsa forței de muncă, tot mai mult teren arabil devine pășune sau fânețe. Datorită terenurilor în pantă, lucrările agricole se realizează aproape exclusiv cu animalele de tracțiune. Aratul, grăpatul, transportul cerealelor și furajelor, transportul materialelor lemnoase se face cu boi. Însă numărul de animale din gospodării este în scădere (Figura 1). Cea mai spectaculoasă scădere de efectivele de animale se înregistrează, conform statisticilor primăriei, la specia ovine.

Este momentul să aducem unele precizări față de cele reflectate în statisticile oficiale (în special privind consemnările din perioada 1970 – 1989): declararea (și implicit, înregistrarea oficială) a unui număr mai mic de animale era o practică destul de frecventă din simplul motiv al “cotelor” și obligativității de a încheia contracte cu statul pentru livrarea animalelor și produselor animaliere. Nici la data anchetei noastre (iulie 2001) nu se renunțase la tendința de subdeclarare a efectivului de animale, cu toate asigurările primite de cei chestionați că informațiile nu vor fi utilizate împotriva lor.

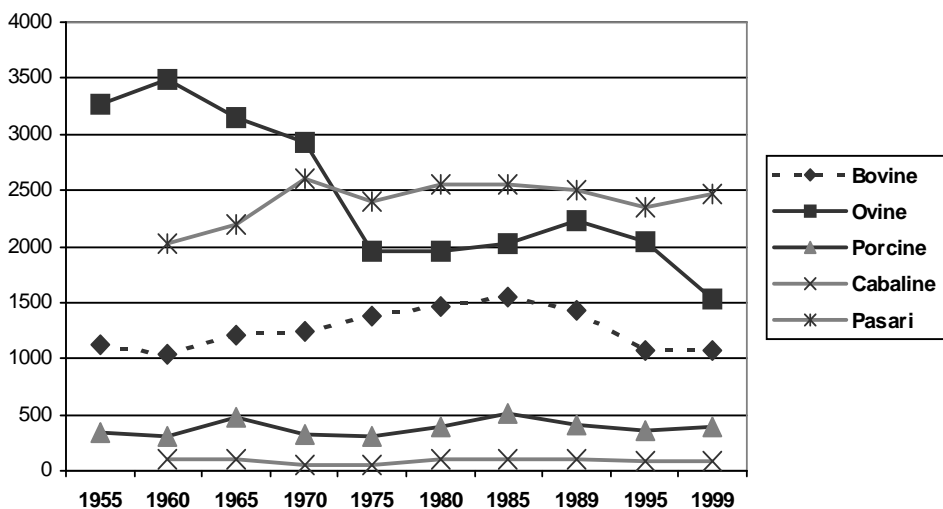

Figura 1. Dinamica efectivului de animale în Ponor (Petruț).

Antreprenoriatul, slab dezvoltat la nivelul comunei, la data anchetei era reprezentat de un centru de colectare și prelucrare a laptelui (SC Montana CAD SRL) cu 5 angajați, trei unități tip magazin universal și câteva persoane fizice autorizate pentru prestări de servicii (lemnărie, potcovit, morărit).

Sub aspect demografic, declinul numărului total de persoane începe din anii '70 dar numărul mediu de persoane în gospodării scade încă de la primele înregistrări oficiale disponibile, respectiv din anul 1875 (Tabelul 1).

Tabelul 1

Evoluția populației în comuna Ponor (1875-2000)

Anul	875	900	930	956	966	977	985	992	999	000
Nr gospodării	36			49	14	75	32	64	60	31
Nr. locuitori	166	276	861	016	863	401	154	20	90	50

Sursa: Petruț, 2000 ; Registrul agricol al comunei

Declinul demografic al comunei nu surprinde ci dimpotrivă, se înscrie în tendința generală de scădere a populației din rural (Nica, 1995). Aspectele cantitative (număr de locuitori) nu sunt singurele relevante pentru procesele demografice de aceea se cer completate cu informații privind structura populației și implicațiile pe plan social și economic.

În urma anchetei întreprinse aici în vara anului 2001³, urmărind evidențierea caracteristicilor sărăciei într-o comună montană din Apuseni, am căutat să îmbogățim informațiile de ordin demografic conținute de registrul agricol al comunei care menționa la nivelul anului 2000 un total de 750 locuitori, în 331 gospodării, cu 6,3% mai puțini decât cei înregistrați în anul precedent.

Tabelul 2

Date socio-demografice la nivel de comună și pe sate componente⁴

	SATUL						Comună
	După Deal	Geogel	Maca-rești	Ponor	Vale în Jos	Valea Bucurului	
Total persoane	110	177	54	123	199	87	750
Din care							

³ Ancheta s-a derulat cu sprijinul substanțial al Conf. univ. dr. Mihai Pascaru și Lect. univ. drd. Vlad Millea. La preanchetă au participat cu mult entuziasm și seriozitate studenții: Adriana Morar, Viorel Cioflică (Sociologie) și Doinița Grosu, Diana Untaru (Asistență Socială). Etapa de recoltare a datelor s-a derulat cu participarea a 30 studenți de la specializările Sociologie și Asistență Socială.

⁴ Față de datele din registrul agricol am operat actualizări privind apartenența câtorva gospodării la un sat sau altul, pe baza informațiilor furnizate de funcționarii primăriei.

SĂRĂCIE, ÎNCREDERE ȘI RELAȚII UTILITARE ÎN COMUNA PONOR, JUDEȚUL ALBA

(%)	5,4	4,6	4,7	5,3	7	3	2	8	8,2	1,8	5	5	8	2
Raport de masculinit	0,8		1,24		1,7		0,92		1,07		1,2		1,09	
Total gospodării	46		70		23		54		86		44		323⁵	
Media pers. în gospodărie	2,30		2,46		2,26		2,37		2,29		1,89		2,26	

Analizând distribuția pe vârste și sex, reies două aspecte semnificative: (1) dezechilibrul demografic prin ponderea mare a populației vârstnice, în cadrul căreia femeile sunt majoritare și (2) o pondere ușor mai ridicată a populației masculine, mai echilibrat distribuită pe grupe de vârstă decât populația feminină. Se remarcă ponderea mai mare a femeilor în satele Ponor și După Deal, sate în care și numărul mediu al persoanelor în gospodărie este mai mare.

În comună, gospodăriile cu un singur membru (persoană singură) reprezintă mai mult de o treime (36%) Pe sate, cea mai mare pondere a gospodăriilor compuse dintr-o singură persoană se înregistrează în Valea Bucurului (40,9%) (Tabelul 3). Structura populației pe grupe de vârstă arată că nu sunt diferențe semnificative între satele comunei privind persoanele care pot sprijini gospodăria cu activități economice (15 ani și peste) dar, deși toate satele sunt deficitare la grupa copii, Valea Bucurului și Macarești se remarcă prin deficiențe mai accentuate. Comparând datele cu cele la nivel național, este evidentă *îmbătrânirea demografică a comunei prin depășirea ponderii grupei vârstnicilor (60 + ani) cu 23,3% față de media la nivel național.*

Tabelul 3
Structura populației pe principalele grupe de vârstă (anul 2000) - %-

Grupa de vârstă (ani)	Sat							Nivel național
	După Deal	Geogel	Maca-rești	Ponor	Vale în Jos	Valea Bucurului	Comună	
0-14	12,6	13	5,6	10,7	13	5,2	11	18,5
15-59	40,8	52,8	44,4	50,4	43,5	50,6	47	62,8
60+	46,6	34,2	50	38,8	43,5	44,2	42	18,7

⁵ În Registrul Agricol figura 331 capi gospodărie din care 8 nu dețineau nici un fel de proprietate distinctă de al doilea cap de gospodărie ce figura în aceeași locuință și prin urmare acele gospodării nu au fost luate în calcul.

3. Sărăcia comunei în reprezentările localnicilor

Fără să cunoască rezultatele studiilor care plasează comuna Ponor printre cele mai sărace din țară (v. Sandu, 2000), cei mai mulți respondenți (69,3%) o consideră săracă (Tabelul 4). Rațiunile principale care îi determină să afirme sărăcia comunei sunt prezentate în Tabelul 5 (realizat în urma postcodificărilor răspunsurilor la întrebarea consecutivă, *Care sunt lucrurile pe care le aveți în vedere când spuneți asta?*). Se constată o pondere mare a referirilor la *sărăcia gospodăriilor* (25,4%), primordial ca lipsă de venituri sub formă de salarii sau pensii și secundar ca venituri din creșterea animalelor.

Tabelul 4

Aprecieri privind sărăcia comunei

<i>Comuna Ponor este săracă sau bogată?</i>		%
Săracă	327	69,3
Nici săracă, nici bogată	141	29,9
Bogată		0,4
NS / NR		0,4
TOTAL	472	100

Un set aproximativ egal de referiri face trimitere la comportamentul membrilor comunității și al liderilor oficiali. Lipsa de hărnicie a tinerilor și interesul scăzut al liderilor pentru comunitate sunt alte două explicații cauzale furnizate, e drept, de un procent redus de respondenți (1,7 și 1,5 %). În general vârstnicii le atribuie tinerilor comportamente hedoniste care, în cazul celor plecați din sat, se manifestă în căutarea confortului și a distracțiilor în timp ce acei rămași în sat se consolează cheltuindu-și banii câștigați pe băutură și țigări.

Tabelul 5

Dimensiuni ale reprezentărilor sărăciei Comunei Ponor

	N	%
Sărăcia gospodăriilor	120	25,4
Teren agricol neproductiv	77	16,3
Lipsa forței de muncă	68	14,4
Infrastructura deficitară	60	12,7
Lipsa locurilor de muncă	47	10
Distanța față de oraș	39	8,3
Lipsa pieței de desfacere	14	3,0
Tinerii nu mai muncesc	8	1,7
Liderii locali	7	1,5
Altele	19	4,0

În privința autorităților locale, slaba capacitate de a acorda ajutoarele sociale pentru cei în drept, în concepția celor care fac referiri la aceste autorități este o dimensiune a sărăciei comunei. La categoria “altele” am încadrat răspunsurile prea generale (cum ar fi: “se trăiește greu”, “nimeni nu-i ajută pe oameni”, “toată lumea vrea să plece de aici” etc.) sau specifice dar singulare (“vin lupii și urșii la animale”, “nu prindem mai multe programe TV”, “telefonul public din Geogel este scump”⁶ etc.).

3.1. Problemele comunei Ponor înainte și după 1989

O comparație cu situația dinainte de anul 1989 relevă o raportare la bunăstarea tip socialist în contextul sistemului politic centralizat, într-o zonă unde colectivizarea care a determinat distrugerea gospodăriei țărănești tradiționale, nu s-a petrecut. Însă prelungiri ale autorității politice care dirija întreaga economie se făceau simțite aici sub forma obligativității contractelor pe animale. Cotele și contractele sunt cei doi termeni ce apar cu frecvență mare atunci când se fac raportări la perioada regimului comunist.

Chiar dacă jumătate din respondenți cred că situația globală este neschimbată, se aduc argumente, prezentând alături de un avantaj sau dezavantaj al perioadei anterioare, unul compensatoriu, pe care îl resimt astăzi (Tabelul 6). Dintre cei care spun că înainte comuna era mai săracă, explicațiile se referă în special la cotele (impozitul pe produse agricole) și obligativitatea contractelor. Totuși și între aceștia se află respondenți care menționează avantaje ale perioadei anterioare: aprovizionarea cu bunuri necesare gospodăriei agricole (unelte, mărfuri industriale de larg consum) era mai bine făcută. Acum se aduc alimente în cele trei magazine dar încă este o problemă aprovizionarea cu pâine, legume și fructe de sezon.

Pentru cei care cred că era mai bogată comuna înainte, valoarea banului obținut pe vite și multiplele avantaje ale contractelor cu statul sunt principalele motive ale alegerii. De asemenea, înregistrăm referiri la instituțiile cu caracter medical și la transportul în comun pentru legătura cu orașul care, în opinia lor, funcționau mai bine înainte.

”Pe timpul lui Ceaușescu erau alte condiții: doctor veterinar aveam aici, doctor la dispensar era aici, păi femeia când o născut n-o mers la maternitate la Aiud, n-o născut pe nici unul aicea. La dispensar erau camere, avea tot ce-i trebuia, cazau femeile, cazau un om bătrân acolo. De erau bolnavi copiii, nu trebuia să mergi până la Aiud. Autobuze aveam trei, trei autobuze pe vremea lui Ceaușescu, toată lumea era angajată. Erau două autobuze care duceau numai muncitorii - pân’ la 70 de persoane - numai din Ponor și acuma mai avem un autobuz pe zi. Mere noaptea la trei jumate și se întoarce seara la șapte. De aici până la Aiud, 45 de kilometri”.

(Fragment din interviu semidirectiv, subiect: pensionar din Geogel, cu opinia că înainte comuna era mai bogată, iulie 2001)

Totuși majoritatea percepe situația neschimbată în privința sărăciei comunei, chiar dacă sunt aspecte care s-au schimbat în bine, ponderea și importanța lor

⁶ Este vorba de unicul telefon public din sat (la data anchetei) care este al unei rețele de telefonie mobilă, ceea ce ridică semnificativ costurile convorbirilor.

pentru calitatea vieții este considerată mai puțin semnificativă. Nu surprinde procentul celor care consideră că înainte comuna era mai bogată, din câteva rațiuni: respondenții care își exprimă opinia în cunoștință de cauză și care sunt acum majoritatea la vârsta pensionării, cu zece ani în urmă aveau putere de muncă sporită și făceau față atât obligațiilor gospodăriei cât și unei navete, dacă erau angajați.

Tabelul 6

Ce lucruri aveți în vedere când spuneți asta? pentru cei care au ales varianta “tot așa” la întrebarea “Dar înainte de 1989, comuna era mai bogată sau mai săracă?”

Înainte de 1989		Acum	
+	-	+	-
Banii aveau valoare: 60	Nu prea aveai ce cumpăra: 24	Sunt de toate: 15	Prețuri ridicate: 72
Toți aveau ce pune pe masă: 17	Produsele alimentare cartelate: 16	-	Sunt oameni care nu au ce mânca: 4
Prin sistemul de contracte era asigurată piața de desfacere și aprovizionarea cu cereale și îngrășăminte: 28	Nu dispuneai de animalele din gospodărie: 36	Faci ce vrei cu vitele: 2	Nu scoți banii pe care îi cheltuiești pentru creșterea animalelor: 17
Erau locuri de muncă în întreprinderile de stat: 10	Naveta obositoare, de 4-6 ore zilnic: 10 Tinerii s-au mutat la oraș - 15	-	Tinerii nu mai au nici un motiv să rămână: 7
Problemele comunei erau rezolvate “de sus” : 9	Nu erai întreat și nu puteai vorbi: 6	Poți vorbi orice: 16	Vorbești degeaba, nimeni nu te ascultă: 3

Surse duble de venit se realizau în gospodăriile pentru care contractele pe animale aduceau avantaje, cu tot efortul fizic investit. Acum sunt tributarii acelei perioade, cea mai dramatică situație întâlnindu-se la persoanele care au lucrat doar în gospodăria proprie și care, indiferent de numărul de animale contractate anual, nu beneficiază de pensie. Pe de altă parte, sărăcia generalizată la nivel național, atinge și locuitorii din zonele montane în principal prin inflație și incapacitatea statului de a asigura serviciile social fundamentale (educație, sănătate etc.).

3.2. Problemele actuale ale comunei în opinia locuitorilor

Din analiza de situație a ruralului românesc reținem câteva din *punctele slabe* identificate de specialiștii MLPAT: (1) Dezvoltarea urbană excesivă din ultimii 40 de ani a produs stagnarea sau perturbarea dezvoltării satelor (depopularea satelor prin migrații de populație de la sat la oraș, terenuri agricole cedate pentru extindere spațială ale orașelor, satul s-a transformat într-o sursă de produse alimentare pentru acoperirea nevoilor orașelor); (2) Starea proastă a valorilor arhitecturale din mediul rural (clădiri părăsite, clădiri neîntreținute, clădiri în litigiu, îndesire exagerată);

(3) Drumurile comunale existente sunt, în general, neîntreținute; (4) Starea materială a locuitorilor este proastă; (5) Nu există un plan de management rural; (6) Lipsește un sistem clar de responsabilități administrative; (7) Lipsește o strategie de dezvoltare locală pe termen lung; (8) Nu există o politică definită, stabilă de management, și lipsesc și instrumentele de planificare (Vincze, 2000).

Și în opinia locuitorilor comunei Ponor, o parte din acestea sunt percepute și sunt menționate ca problemele cele mai mari care împiedică dezvoltarea comunei, așa cum reiese din Tabelul 7.

Tabelul 7

Problemele comunei în opinia localnicilor

Problema	N	%
Drumuri	213	45,1
Locuri de muncă	40	8,5
Piață / aprovizionare	32	6,8
Rețeaua electrică	15	3,2
Forța de muncă insuficientă	20	4,2
Servicii de sănătate	11	2,3
Telefonie	15	3,2
Recepția programelor TV	8	1,7
Lipsă gaz metan	8	1,7
Lipsă brutărie	8	1,7
Apă /canalizare	8	1,7
Autorități publice ineficiente	8	1,7
Școlarizarea copiilor	6	1,3
Teren agricol neproductiv	5	1,1
Altele	15	3,2
NS / NR	60	12,7
TOTAL	472	100

Dintre toate problemele menționate, drumurile, ca mijloace de legătură cu orașul și între satele comunei, se detașează net. Dealtfel, în bună măsură, celelalte probleme au legătură cu lipsa infrastructurii de transport și acest lucru este evidențiat în comentariile pe care respondenții le-au făcut, consecutiv exprimării opiniei privind problema cea mai gravă.

Problemele ce se referă la piața de mărfuri și alimente apar datorită limitărilor impuse de costurile de transport mărfuri și de dificultățile de acces în zonă în perioadele de iarnă. Cei care au copii de vârstă școlară resimt nevoia îmbunătățirii condițiilor în care învață copiii (repararea clădirilor, atragerea de cadre didactice calificate, asigurarea unui mijloc de transport pentru copiii din satele care nu au școală).

Î: *Cum vă procurați medicamentele care nu se găsesc la dispensar?*

R: *Noi? Păi de la Aiud ori de la Alba-Iulia ori la Baia-de-Arieș. Al meu om s-o dus astă iarnă când o fost iarna mai grea, adică nu c-o fost chiar așa iarnă grea da' s-o nimerit chiar atunci o ploaie cu nea. Și s-o dus până-n Baia de Arieș singur, iarna. Pe jos. Și o făcut dus – întors nouă ore. Da' mers bărbătesc, nu așa...*

Î: *Nu era mijloc de transport?...*

R: *La Baia nu este... pe unde? prin păduri?... prin sămânțuri?! Nu, nu este. Ca să stai să te duci la Aiud nu ai ocazie numai o dată pe zi. Tre' să te scoli noaptea la ora trei că pleacă autobuzul și te-ntorci seara la șapte. Dacă ai o problemă acasă dimineața, atunci tre' să rămâi până a doua zi ca să poți pleca la Aiud, așa că dacă apare ceva dimineața io mă duc la Baia, pe jos. De-atâtea ori am fost... [Fragment din interviu semidirectiv; subiect: femeie, 62 ani]*

4. Relații utilitare și încredere în Ponor

Studiind problema antreprenoriatului în ruralul românesc, D. Sandu (1999-b). construiește o *structură empirică* a capitalului social, pe un set de date produs prin *Barometrul resurselor socio-umane ale reformei* în 1998, concentrându-se asupra rolului jucat de capitalul social în propensiunea pentru antreprenoriat a populației rurale. Cele trei concepte locatate: *capitalul de rețea, încrederea în instituții și încrederea difuză* sunt componentele capitalului social, ca variabile latente construite pe baza unui set de variabile măsurate direct.

Rezultatele modelului propus relevă câteva aspecte caracteristice ruralului comparativ cu urbanul în privința structurii capitalului social. La sate, încrederea interpersonală este asociată negativ cu intensitatea relațiilor utilitare și încrederea în instituții ale ordinii (armată, poliție, judecătoria, SRI), ceea ce la oraș nu se mai relevă. Altfel spus, persoanele din rural cu indice al relațiilor utilitare ridicat, au tendința să fie lipsite de încredere.

O altă diferență majoră evidențiată se referă la semnificația interacțiunii interpersonale care, în rural este semnificativă pentru încrederea difuză iar în urban, pentru sfera relațiilor de utilitate, sau: *"...vizitele, petrecerile și discuțiile au o semnificație diferită în cele două comunități. La sate, ele sunt o dovadă a încrederii difuze și a orientării spre cooperare (...) Interacțiunea urbană este mult mai concentrată pe interese decât cea rurală."* (Sandu, 1999 – b, p.131).

Localizat în rețele sociale, capitalul social este o resursă ce poate fi privită din două perspective: a *legăturilor externe* ale actorilor sociali și a *legăturilor interne* ale actorilor colectivi (grupuri, organizații sau comunități). Cu scopul de a identifica particularități ale gospodăriilor dintr-o comunitate săracă, optăm pentru prima perspectivă, căutând să relevăm *capitalul social al gospodăriei* concretizat în *relații utilitare și încredere*.

4.1. Relații utilitare ale gospodăriilor rurale

În mediul rural, specificul relațiilor este primordial determinat de dimensiunile comunității, afirmă G. Em. Marica. Raporturile personale apropiate și solidaritatea de neam sau vecinătate sunt posibile numai în comunitățile de mici dimensiuni,

cum sunt satele întrucât *“Creșterea numărului unei colectivități, oricâtă dispoziție spre sociabilitate ar fi la membrii ei, implică în mod fatal predominarea relațiilor lipsite de intimitate, dat fiind că ei nu mai pot fi toți în legătură, nici nu se mai pot cunoaște toți personal (...). În orice caz, dacă raporturile sociale în sate au un caracter personal, intim și durabil aceasta se datorește și volumului redus al acestui tip de comunități.”* (Marica, 1942 / 1997, p. 150).

În termeni simpli, relațiile sociale sunt legături între persoane, între persoane și instituții sau între instituții iar interconexiunile dintre acestea formează rețelele sociale. A caracteriza relația presupune analiza naturii (rudenie, vecinătate, prietenie etc.), conținutului (în ce constă: schimb sau întraajutorare și căror nevoi îi răspunde) și intensității ei (cât de des). Calitatea relației interpersonale este dată de combinațiile multiple între aspectele ce o caracterizează însă prin sondaj nu se poate obține o imagine obiectivă a relației ci o simplă evaluare a oamenilor despre aceasta (Sandu, 1999, p. 78). De aceea, din multitudinea variabilelor care ar trebui luate în calcul, ne oprim asupra celor care sunt mai puțin susceptibile de subiectivism și care au determinare directă în sărăcia obiectivă a gospodăriei. Definim relația utilitară ca *legătură interpersonală care determină reducerea costurilor materiale ale gospodăriei la obținerea de bunuri sau servicii*. Astfel, relațiile utilitare sunt producătoare de bunuri și servicii care nu cer recompense materiale prin urmare beneficiarul nu ar avea, în principiu, nevoie de bani sau produse pentru a evita sărăcia, cu următoarele condiții: densitatea rețelei și intensitatea relației de sprijin să fie suficient de mari pentru acoperirea nevoilor de bază ale gospodăriei, iar reciprocitatea să nu fie obligatorie ci să se permită asimetria “primitor” – “dăruitor” dar și asimetria tipului de ajutor (pe principiul: cel care are dă celui care nu are și nu așteaptă să primească de la acesta ceva similar în schimb).

Considerăm că ceea ce ar trebui măsurat sunt în bunurile și serviciile concrete produse ca urmare a interacțiunilor din cadrul rețelelor sociale. Scopul final ar fi de a transpune în termeni cantitativi valoarea contribuției ajutorului primit la evitarea sărăciei iar pentru a obține informații de acest gen, se presupune ținerea unor evidențe pe perioade de cel puțin un an (necesare parcurgerii ciclurilor specifice economiei agrare) cu bunurile și serviciile primite de fiecare gospodărie. În lipsa unor astfel de date, am recurs la analiza conținutului relațiilor utilitare pe principalele dimensiuni ce contribuie la evitarea sărăciei: ajutor la muncă și la rezolvarea de probleme (de sănătate, juridice, administrative, de ordine publică, financiară și pentru obținerea unui loc de muncă).

Cerându-li-se subiecților să numească patru persoane cu care se ajută la cele două tipuri de muncă (cu specificarea calității și reședinței celui numit), am obținut informații care permit analiza densității rețelei de ajutor (ca număr de persoane cu care se ajută) nu și a intensității ajutorului⁷.

⁷ Analizând rezultatele unei investigații realizată în aceeași perioadă în satul Macarești din comuna Ponor, Mihai Pascaru scotea în evidență existența unor „lideri” și „codași” în acțiunea comună (de

Din analiza răspunsurilor reiese că în privința relațiilor de nivel vertical, numai pentru legătura cu băncile crește numărul ajutoarelor odată cu nivelul de bunăstare iar pentru probleme juridice și legate de ordinea publică, între numărul ajutoarelor și tipul de problemă se înregistrează coeficienți de corelație negativi, ceea ce poate însemna că bogații își rezolvă acest gen de probleme mai degrabă cu ajutorul banilor decât cu al cunoștințelor, rudelor sau prietenilor. Pentru probleme de sănătate, administrative sau privitoare la un loc de muncă nu se înregistrează corelații semnificative cu indicele sărăciei obiective.

Ponderea gospodăriilor care au interacționat cu instanțele publice este mult mai redusă în Ponor decât pe ansamblu rural (Tabelul 8) iar într-o ierarhie a problemelor pentru care se adresează diverselor instanțe, se constată că mai mulți ponoreni caută spitale și mai puțini caută locuri de muncă, lucru firesc pentru vârstnicii care, de altfel, înregistrează ponderi însemnate în satele comunei.

Tabelul 8

Interacțiuni la nivel vertical și costuri tranzacționale

Ponderea gospodăriilor care în ultimul an au avut de rezolvat o problemă la...	% "da"		AU OFERIT CADOURI (%din Total)	
	RURAL*	PONOR	RURAL*	PONOR
Spital	41,8	34,6	19,3	16,3
Primărie	44,8	22,8	2,7	1,9
Poliție	13,1	5,3	1,5	0,4
Tribunal	9,7	4,9	2,2	0,8
Obținere loc de muncă	11,3	1,9	3,6	0,4

Sursa: Baza de date B.O.P. nov. 2000

Grupând gospodăriile din Ponor în funcție de starea materială (reflectedă într-un indice al sărăciei, cu trasarea unei limite între gospodăriile sărace material și cele înstărite, calculat prin însumarea mai multor indicatori: venit, forță de muncă, șeptel, bunuri și dotări etc.) și numărul persoanelor la care apelează pentru ajutor, din Tabelul 9 rezultă că ponderea cea mai mare o au gospodăriile sărace și fără relații, acestea aflându-se, de fapt, în situațiile cele mai critice. Sărăcia pe ambele dimensiuni: materială și relațională, sub aspect temporal este sărăcie permanentă iar ca profunzime, este sărăcie extremă.

Tabelul 9

Gruparea gospodăriilor după sărăcia obiectivă și capitalul relațional

Nivelul de sărăcie/bunăstare (%)	Capitalul relațional (%)	
	Fără relații (n = 0-3)	Cu relații (n = 4-32)
Sărace	35,7	13,1
Înstărite	26,9	23,4

întrajutorare), utilizând metodologia matricei comunitare (Pascaru, 2003). Și în acest caz este vorba însă mai degrabă de „frecvența” ajutorului decât de intensitatea lui.

Cele două dimensiuni ale sărăciei: materială și relațională sunt întâlnite preponderent în gospodăriile cu unul sau doi membri, de regulă vârstnici, care dețin suprafețe mici de teren agricol și cresc puține animale.

4.2. Natura relațiilor utilitare

Pentru treburile gospodăriei, nu se ajută cu nimeni peste o treime din gospodăria (36,5%), gătitul, curățenia, micile reparații curente și îngrijirea animalelor sunt treburi la care contribuie exclusiv membrii gospodăriei (Tabelul 10). La muncile agricole (cositul și strânsul fânului, arat, semănat, prășit și cules recolta), ajutoarele sunt oferite mai mult de vecini – chiar dacă sunt mai multe gospodării lipsite de acest gen de ajutor – și au aproximativ aceeași pondere cu a sprijinului primit la treburile gospodăriei. Prin urmare, unde sunt relații de ajutor de nivel orizontal, primele persoane menționate sunt vecinii, urmate de rude iar prietenii, finii sau nașii sunt foarte rar menționați. Acolo unde locuința este de mici dimensiuni și cu puține animale de îngrijit, ajutorul vecinilor, rudelor sau prietenilor este mai rar întâlnit.

În relațiile de nivel vertical (ajutorul pentru rezolvarea problemelor la instituții), sprijinul vine mai degrabă din partea rudelor care, în mare parte, locuiesc în orașele din județ. Pentru cei fără relații, costurile tranzacționale cele mai mari le implică problemele de sănătate pentru rezolvarea cărora aproape jumătate din ei au fost nevoiți să ofere cadouri. Densitatea rețelei de sprijin pentru acest tip de probleme corelează negativ cu nevoia de a oferi cadouri ($C = -0,11$).

Comparând datele din anchetă cu rezultatele *Barometrului de Opinie Publică*, se constată o pondere mai mare a ponorenților care nu se ajută cu nimeni pentru aproape toate dimensiunile relației de ajutor, excepție făcând sprijinul pentru rezolvarea unei probleme juridice (Tabelul 10).

Tabelul 10

Ponderea gospodăriilor lipsite de capital relațional utilitar (%)

Dimensiunea relației utilitare		PONOR	RURAL
nivel orizontal	în gospodărie	36,5*	25,9
	la muncile agricole	43,0	
nivel vertical (pe tipuri de probleme)	de sănătate	58,9	59,7
	juridice	75,7	81,7
	administrative	85,2	69,6
	de ordine publică	81,0	78,7
	la instituții financiare	91,3	88,7
	loc de muncă	94,7	86,8

*În Ancheta din Ponor s-a făcut distincția între munca din gospodărie și cea agricolă

Aceeași sursă de comparație arată însă o pondere mai mare a ajutoarelor la treburile gospodăriei oferite de rude decât de vecini față de Ponor unde, așa cum am văzut, raportul este inversat⁸.

4.3. Încrederea difuză și instituțională

Rețelele sociale sunt generatoare de încredere, dar relația este reciprocă: încrederea și așteptările de reciprocitate generează rețele sociale (Brown, 1999). În termenii beneficiilor economice, Robert Putnam adaugă un alt aspect afirmând că societățile devin mai eficiente prin acțiuni coordonate și condiționate de existența capitalului social. Acest gen de eficiență generează încrederea ce poate fi măsurată în două moduri: în primul rând prin normele și reciprocitatea susținută de socializare și prin raportul sancțiune/încredere instituțională iar în al doilea rând prin densitatea relațiilor angajamentului civic ca rezultat al "încrederii generalizate" (difuze). Cu toate că Putnam nu clarifică ecuația încrederii interpersonale și a celei în instituțiile statului, alți cercetători argumentează că între cele două forme de încredere există o relație direct proporțională (Brown, 1999; Sandu, 2000).

4.3.1. Relații orizontale și încredere difuză

Deși ne așteptăm ca la un capital relațional mai redus să se înregistreze mai puțină încredere în oameni, în Ponor lucrurile stau, în ansamblu, altfel: mai puține relații dar mai multă încredere (Tabelul 11), chiar dacă luăm în calcul opiniile tuturor membrilor gospodăriei (persoane peste 18 ani).

Tabelul 11

Încrederea difuză în mediul rural (%)

	<i>Dumneavoastră credeți că se poate avea încredere în cei mai mulți dintre oameni?</i>		
	DA	NU	NS/NR
PONOR – capi de gospodărie*	44,5	48,7	6,8
PONOR - total persoane**	42,8	53,2	4,0
RURAL***	32,8	60,3	6,9

Surse: Anchetă din Ponor, iulie 2001, (*N=263; **N=472); Barometrul de Opinie Publică, nov.2000 (**N = 823)

O explicație a încrederii sporite la nivelul comunei Ponor în rândul capilor de gospodărie poate fi aceea că ei sunt cei care, în virtutea autorității și responsabilităților asumate, înregistrează cu mai mare acuratețe ajutorul acordat gospodăriei și îl valorizează ca atare. Un alt factor explicativ al diferențelor este vârsta. Adulții cu

⁸ Chiar dacă instrumentul de recoltare a datelor nu a avut în vedere variantele de răspuns cu calități multiple (rudă și vecin sau rudă, vecin și prieten), considerăm că ceea ce respondenții au menționat, este calitatea dominantă.

vârste între 45-59 ani, sunt mai reținuți în investirea cu încredere difuză. Cei mai mulți indeciși în Ponor sunt capii de gospodărie din aceeași grupă de vârstă. Diferențe legate de gen semnificative nu se remarcă în privința celor care cred că se poate avea încredere în cei mai mulți dintre oameni însă datele Barometrului de Opinie Publică (2000), arată că femeile sunt majoritare în categoria celor indeciși (9,7% față de 3,8% bărbați).

Tabelul 12

Ce înțelegeți prin om de încredere ?

Om care...	N	%
<i>e corect</i>	200	43,3
<i>te ajută la nevoie</i>	147	31,1
<i>nu minte</i>	39	8,3
<i>are frică de Dumnezeu</i>	23	4,9
<i>știe păstra un secret</i>	22	4,7
<i>te ascultă și te înțelege</i>	22	4,7
Altele...	7	1,4
<i>Nu știu</i>	12	2,5
TOTAL	472	100

Cerându-li-se ponorenilor să definească omul de încredere, cei mai mulți subiecți fac apel la un atribut cu implicații indirecte în relația de ajutor: corectitudinea (Tabelul 12). În vreme ce relația utilitară este puternic subiectivizată, corectitudinea face trimitere la norme, reguli, înțelegeri etc. care, odată stabilite, devin exterioare actorilor relației și pot avea caracter restrictiv pentru însăși relația de ajutor.

4.3.2. Încrederea în instituții și reprezentanții lor

Există, desigur, dificultăți în a măsura încrederea indivizilor în instituții. Întrebarea *Câtă încredere aveți în...?*, cu patru variante de răspuns: *foarte multă, multă, puțină, foarte puțină/deloc*, preluată din sondajele naționale (Barometrele de Opinie Publică 1997 – 2000), înregistrează opinii care variază în funcție de : (1) așteptările individului față de instituția respectivă; (2) “consistența” instituției în timp; (3) tipul și cantitatea de resurse pe care instituția le solicită din partea individului (Berevoescu, 1999-b, p. 166).

O instituție este cotate de individ ca fiind mai mult sau mai puțin de încredere dacă îi asigură bunăstarea, respectiv dacă acesta resimte concret, în viața personală, beneficiile pe care o anume instituție i le aduce, dar dacă extrapolăm înțelesul dat de cei mai mulți ponoreni persoanei de încredere asupra instituțiilor, corectitudinea manifestată de protagoniștii lor este determinantă în creditarea instituției cu încredere.

O tipologie a instituțiilor din România, pe baza căreia s-au făcut variate interpretări ale rezultatelor B.O.P. reflectă, în parte, evoluția în timp a instituțiilor democrației în România: instituții ale “autorității tradiționale”: *Biserica și Armata*; instituții ale ordinii publice: *Poliție, Justiție, SRI*; instituții ale puterii politice centrale: *Președinție, Guvern, Parlament*; instituții ale reprezentării opțiunii politice: *partide politice* și instituții ale protejării intereselor profesionale: *sindicate*; instituții de economii și credit: *bănci și CEC*; întreprinderi de stat și private.

a. Încrederea în instituții ale “autorității tradiționale”

Două instituții tradiționale: Biserica și Armata, conform Barometrelor de Opinie Publică, sunt cele care se bucură în proporții mari de creditul populației. Cei care manifestă încredere în Biserică sunt în special din mediul rural, arie primordială de păstrare și manifestare a mentalității de tip tradițional (*versus* zona urbană, caracterizată prin modernitate, secularizare și individualism). Armata, deși se înscrie în fruntea instituțiilor “dăruite” cu încredere în procent ridicat, se constată o scădere de credit din 1994 (începutul programului Barometru de Opinie Publică) până în 1998, cu 12% (Berevoescu, 1999-b, p. 168).

Încercând să evidențiem eventualele diferențe între ruralul românesc și comuna Ponor (Tabelul 13) se constată învestirea cu încredere în cele două instituții tradiționale, în mai mare măsură de către locuitorii comunei Ponor decât media înregistrată în rural. Biserica este, pe departe, instituția care se bucură de cel mai mare credit în Ponor, ceea ce se poate explica prin media de vârstă a populației dar și prin gradul ridicat de izolare a comunei care este un factor suplimentar în păstrarea valorilor tradiționale.

Tabelul 13

Încrederea în instituțiile autorității tradiționale (%)

Câtă încredere aveți în...?	Foarte puțină/deloc		Puțină		Multă		Foarte multă		NS/NR	
	Ponor	Rural*	Ponor	Rural*	Ponor	Rural*	Ponor	Rural*	Ponor	Rural*
Biserică	2,6	3,6	3,6	7,7	31,5	39,4	62	48,7	0,6	0,5
Armata	2,8	10,0	12,1	13,7	48,3	53,3	25,1	18,0	11,7	5,0

*Sursa: Barometrul de Opinie Publică, nov. 2000

Din Barometrul de Opinie Publică, reiese că studiile medii și ocupații ca: maistru, tehnician, patron, funcționar etc sunt cele întâlnite la persoanele care creditează Biserica cu mai puțină încredere decât persoanele cu studii elementare și superioare. Astfel pot fi explicate diferențele în investiția cu încredere apărute între ruralul românesc, în ansamblu și Ponor unde predomină ocupațiile în agricultură și studiile elementare.

b. Încrederea în instituțiile puterii politice centrale

Președinția, Guvernul și Parlamentul, ca instituții ale puterii politice centrale, sunt învestite cu un tip aparte de încredere, strâns legată de prestația protagoniștilor lor.

Dacă unul din principalele roluri ale acestor instituții este de a asigura bunăstarea cetățenilor, este de așteptat ca acolo unde sărăcia este mare să se

manifeste un grad mai redus de încredere în instituțiile respective. Dar din Tabelul 14 reiese contrariul: *în Ponor procentul celor care sunt foarte puțin sau deloc mulțumiți de instituțiile puterii este mult mai redus iar cei care investesc cu multă și foarte multă încredere aceste instituții, sunt de cca trei ori mai numeroși decât media înregistrată în rural.*

Este semnificativă și rata non-răspunsurilor și a răspunsurilor “nu știu”, mai ridicată în Ponor tot de cca 3 ori, care poate fi expresia temerilor ce încă persistă în exprimarea liberă a opiniilor privitoare la puterea centrală (pentru non răspuns) și a dificultății mai mari de a estima un anume grad de încredere în instituții (pentru “nu știu”).

Tabelul 14

Încrederea în instituțiile puterii politice centrale (%)

Câtă încredere aveți în...?	Foarte puțină/deloc		Puțină		Multă		Foarte multă		NS/NR	
	Ponor	Rural*	Ponor	Rural*	Ponor	Rural*	Ponor	Rural*	Ponor	Rural*
Președinție	13,2	33,8	29,4	39,7	39,4	18,5	7,0	3,2	11,1	4,9
Guvern	16,6	41,9	33,0	41,2	31,3	10,9	6,4	1,6	12,8	4,4
Parlament	19,1	41,7	31,9	36,9	28,7	9,2	5,1	0,7	15,1	6

*Sursa: Barometrul de Opinie Publică, nov. 2000

Așteptările de rol, în condițiile schimbării regimului politic, sunt deseori contradictorii și în final confuze așa încât apar dificultăți reale în a estima gradul de încredere într-o instituție de la care nu știi ce aștepți. Președinția este poate instituția care reflectă în termenii cei mai simpli “purtarea de grijă” pe care cetățenii o așteaptă de la puterea centrală. În schimb, dezbaterile din Parlament, procedurile legislative laborioase cât și distanțarea ulterioară alegerilor a reprezentanților de electorat, sunt poate elementele care micșorează încrederea în această instituție.

...Despre Parlament... Majoritatea de acolo bat din gură și cam atât. Da' de ce nu vine odată unu' din cei 3-400 parlamentari și pe la noi?! Să vadă ce greu o ducem și după aia să voteze legile. La ce trebe să fie atâta popor acolo? Ș-apăi oamenii nici nu știu când votează că ce fac. Iaca eu am fost odată pe listă la consiliul local și mai era unu' din sat, da' oamenii s-or gândit să țâie și cu mine și cu ăla și or pus ștampila pe amândoi. Iaca tât așa votează, fără să știe cum îi treaba, ba mai mult când îi vorba de oameni pe care nu îi cunosc. Și după aia nici că mai știm unii de alții. [Fragment din interviul semidirectiv; subiect: bărbat, pensionar, tema: Ce știu oamenii din sat despre Parlament, iulie, 2001).

Concluzii

Ancheta noastră din iulie 2001, realizată într-o comună care, în baza unor studii anterioare, s-a înscris în rândul celor mai sărace comune din România și cea mai săracă din Munții Apuseni, a urmărit aprofundarea investigațiilor și surprinderea aspectelor multiple pe care starea de sărăcie le induce la nivelul gospodăriei și individului. De interes a fost și identificarea factorilor care generează ciclul cauzal al sărăciei.

Sărăcia comunei Ponor, cu cele șase sate componente, Ponor, După Deal, Macarești, Geogel, Vale în Jos și Valea Bucurului, este puternic determinată de vârsta rezidenților. Comparând datele cu cele de la nivel național, este evidentă îmbătrânirea demografică a comunei prin depășirea ponderii grupei vârstnicilor cu 23,3%.

Localnicii sunt dependenți, pe de-o parte, de progresul tehnic, de accesibilitatea mijloacelor moderne de producție agricolă și de puterea de cumpărare a celor ocupați în special în sectorul industrial iar pe de altă parte, distanța față de piața de desfacere îi face dependenți de comercianții intermediari.

Identificarea problemelor comunei, realizată de localnici (și evidențiată în anchetă) presupune o raportare la comunele învecinate și nu numai. Frecvențele referiri și comparații cu o perioadă de prosperitate pe care respondenții au trăit-o în comună, relevă aspirațiile lor spre modernitate.

În Ponor, datorită reliefului (dealuri line) și a climei blânde comparativ cu alte sate din zona montană a județului, creșterea animalelor este o ocupație străveche ce a adus vremuri de prosperitate gospodăriilor cu multe “brațe de muncă” (localnicii menționează perioada anilor '70 când gospodăriile aveau în medie 10-15 capete de vită). Pe măsură ce populația a înregistrat o evidentă îmbătrânire demografică, gospodăriile sărăcesc datorită reducerii puterii de muncă și datorită dependenței familiilor de vârstnici singuri de două surse complementare de asigurare a subsistenței: protecția socială și rețeaua de relații sociale.

Vecinătatea și apoi rudenia sunt instituțiile care contribuie în cea mai mare măsură la oferirea de sprijin nerecompensat material gospodăriilor din Ponor. Interacțiunile de nivel vertical ale ponorenilor sunt mult mai reduse decât media pe rural, cu două variabile explicative: media de vârstă și sărăcia. Locul de muncă al celor mai mulți ponoreni este propria gospodărie unde nevoile de ajutor sunt centrate pe forța de muncă a vecinilor, în primul rând, și a rudelor care locuiesc în același sat sau la oraș. În al doilea rând, gospodăria de subsistență este microuniversul lipsit de intrări, în care ce se produce se consumă direct sau se valorifică tot pentru consum. Nu se fac investiții prin apel la credite și nu se încheie tranzacții autentificate iar diferendele, litigiile sau cazurile de încălcare a ordinii publice pentru care se face apel la autorități sunt net reduse numeric. Rudele care locuiesc la oraș constituie principalul sprijin în rezolvarea problemelor în relație cu instituțiile în vreme ce vecinii sunt cei care constituie, dominant, rețeaua de relații de nivel orizontal.

În Ponor, încrederea în oameni scade progresiv cu creșterea bunăstării gospodăriei însă, așa cum era de așteptat, crește pe măsura creșterii capitalului

relațional. Dacă cei săraci au relații utilitare mai puține (numeric) decât bogații, riscul experiențelor negative (lipsă de corectitudine, abandon, minciună etc.) în interacțiunile cu membrii rețelei este mai scăzut⁹. Prin urmare, caracterizând relațiile utilitare printr-o variabilă cantitativă, densitatea rețelei ca număr de legături stabilite de actorii sociali, *pentru gospodăriile foarte sărace* (aflate sub minimum de subzistență), *încrederea difuză și relațiile utilitare sunt mărimi invers proporționale*.

Atitudinea față de sărăcie, deși marcată de valorile religiei creștine prin care se explică mulțumirea exprimată de localnici față de felul în care trăiesc, tot grație aceluiași valori (în principal), conduce la dorința de a putea munci însoțită de așteptări legitime față de instituțiile autorității publice, ca actori ai bunăstării. Încrederea în aceste instituții nu este, totuși, erodată în condițiile în care compensațiile oferite de instituții sunt minimale. Cu toate că rolul guvernului este de a asigura infrastructura și serviciile de sănătate și educație necesare tuturor și oamenii săraci au sentimentul că viața lor rămâne neschimbată în urma măsurilor și intervențiilor instituțiilor de stat, le investesc cu încredere.

Dacă pentru multe din localitățile montane ale României agroturismul reprezintă o șansă spre dezvoltare, în Ponor - cel puțin acum – datorită infrastructurii (drumuri și locuințe, în principal) și a capitalului uman existent, chiar dacă potențialul natural este ridicat, nu se întrevăd inițiative în acest sens. Este posibil ca o modernizare a drumului de acces spre Aiud (orașul cel mai apropiat) să revitalizeze comuna.

BIBLIOGRAFIE

- Berevoescu, I. – Fulga – izolare și participare comunitară, în *Sociologie Românească*, 2/1999
- Berevoescu, I; Chiribucă, D; Comșa, M., I.; Grigorescu, N; Aldea Lăzăroiu, A; Lăzăroiu, S.; Pană, M; Pop, L; Stănciulescu, S., M. – *Fețele schimbării*, Editura Nemira, 1999, București
- Brown, T., F. - *Theoretical Perspectives on Social Capital* - <http://www.worldbank.org/poverty/scapital/library/index.htm>, 1999
- Buțiu, C., A. - Note distinctive ale încrederii în instituții în mediul rural – în Vol. *Analele Universității 1 Decembrie 1918, Alba Iulia, seria Sociologie, 3/2003*

⁹ La o aprofundare a analizelor, s-ar putea lua în calcul și factorul intercunoaștere. Într-un studiu din 2003, Adriana Morar și Mihai Pascaru ajungeau la concluzia că, în privința satului Ponor, deși centru de comună, acesta are caracteristicile unui sat tradițional, numărul celor care obțineau un indice al cunoașterii peste medie fiind de trei mai mare decât numărul celor care obțineau un indice al cunoașterii sub media lotului investigat (Morar, Pascaru, 2003). Intercunoaștere ridicată înseamnă și control comunitar ridicat. De aceea ar fi interesant de văzut în ce fel și, eventual, în ce măsură intercunoașterea se asociază cu nivelul de trai.

- Marica, G., Em. - Încercare de definire a satului, în Marica, G., Em. – în *Studii sociologice*, Centrul de Studii Transilvane, Fundația Culturală Română, Cluj-Napoca, 1997, pp. 142 – 179
- Miftode, V. – *Elemente de sociologie rurală*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1984
- Morar, A., Pascaru, M. - Evaluarea reprezentării asupra intercunoașterii într-un sat contemporan. Investigații în satul Ponor, județul Alba, în *Lucrările științifice ale simpozionului internațional „Universitaria Ropet 2003”. Științe socio-umane.Filologie*, Petroșani, Editura Universitas, 2003, pp. 85-90
- Nica, A., N. – Depopularea ruralului și rețeaua de localități, în *Sociologie Românească*, 3-4/1995
- Pascaru, M. - *Matricea comunitară. Cunoaștere, comunicare și acțiune comună în satul contemporan*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2003
- Petruș, I - *Monografia comunei Ponor* - Centrul de Formare și Inovație pentru Dezvoltare în Carpați (CEFIDEC) – Vatra Dornei, 1999
- Putnam, R., D - The Prosperous Community. Social Capital and Public Life - in The American Prospect Online, Vol.4, issue 13, march 21, 1993
- Sandu, D. - *Spațiul social al tranziției*, Editura Polirom, Iași, 1999
- Sandu, D. – Drumul antreprenorial: fără încredere dar cu relații, în *Sociologie Românească*, 2/1999, pp. 123 – 142
- Sandu, D. - Dezvoltare și sărăcie în satele României, în Zamfir, E; Zamfir, C: Bădescu, I. (coord.) în *Starea societății românești după 10 ani de tranziție*, Editura Expert, București, 2000, pp. 575 – 598
- Vedinaș, T. – O monografie regională: Munții Apuseni, în *Revista de Cercetări Sociale*, Nr.3/1999, pp.91 – 102
- Vincze, M. – *Dezvoltarea regională și rurală. Idei și practici*, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2000
- Zamfir, C. (coord.) – *Dimensiuni ale sărăciei*, Editura Expert, București, 1995
- Zamfir, E; Preda, M. – *Diagnoza problemelor sociale comunitare*, Editura Expert, București, 2000
- Zamfir, E. (coord.) – *Strategii antisărăcie și dezvoltare comunitară*, Editura Expert, București, 2000

L'ABATTAGE DU PORC EN VALEA DOFTANEI : SYSTÈME CALENDRAIRE DANS LES USAGES ALIMENTAIRES DE LA VIANDE DE PORC EN ROUMANIE

CAROLINE TOSI*

ABSTRACT. Calendar System in Food Usage. Pork Preparation in Valea Doftanei. Our research is part of project developed by the "Marc Bloch" University of Strasbourg. The field research was conducted in the Tesila village, in the region of Valea Doftanei in the winter of 2003-2004. First of all, we realised an intersection between the observer and the observed, the discourse focusing on an ethnological endeavour largely ignored in the Roumanian approaches of the phenomenon. Besides the pork preparation, the research also concentrates on other aspects of the Romanian cookery universe.

Dans le cadre de notre Maîtrise d'ethnologie («système calendaire dans les usages alimentaires de la viande de porc en Roumanie» Université Marc Bloch à Strasbourg, France) nous nous sommes proposés d'aborder le vaste sujet de l'alimentation humaine ou plus particulièrement celui des usages alimentaires du porc dans la société roumaine. Bien entendu, ce travail ne fut qu'une ébauche, nous permettant seulement de fournir des pistes pouvant être explorées pour un travail plus poussé. Toute étude ethnologique est le résultat de l'interaction entre l'observateur et l'observé. Le résultat de l'observation dépend de « l'observateur », qui sélectionne ce qu'il est capable d'entendre et de comprendre en fonction de ses intérêts et de sa culture. Elle dépend aussi de « l'observé » qui accepte ou non de partager son savoir.

Lors de nos recherches nous avons participé à diverses observations en Roumanie, dont celle de l'abattage du porc. Notre terrain s'est alors déroulé dans le petit village de Tesila en Valea Doftanei lors de l'hiver 2003-2004. Ce terrain de trois semaines nous a permis de soulever entre autres les questions suivantes: qu'est-ce qui différencie réellement, au niveau de l'ambiance et des pratiques, l'abattage de Noël des autres abattages du cochon ? L'abattage du porc semble tenir une place essentielle à cette époque de l'année dans la société roumaine. Comment se manifestent les réjouissances, les échanges, et la convivialité qui accompagne l'abattage du porc lors des fêtes d'hiver en Roumanie ?

En vue de cette étude nous nous sommes également basés sur les témoignages de Dorin M. et Madalina A., originaires de Bosorod et de Ramnicu Valcea afin d'élargir le cadre de notre travail. Cependant nous avons toujours gardé à l'esprit qu'il ne s'agissait que de données recueillies lors d'entretiens « hors

* étudiante à l'Université Marc Bloch de Strasbourg

terrain », et dès lors nous nous sommes plus amplement appuyés sur nos observations effectuées à Tesila.

La Valea Doftanei

Notre terrain s'est déroulé sur une période de trois semaines environ, lors des vacances de Noël du 16 décembre 2003 au 03 janvier 2004. Nous avons été hébergés par la famille B. résidant dans le petit village de Tesila en "Valea Doftanei". Il s'agit d'une vallée de la chaîne carpatique située dans le département de "Prahova" (2% de la surface du pays: 4694 km² pour une surface de 237 000 km²) au sud-est de la Roumanie.

Située entre les sommets Bauilui et Grohotisu, la vallée de Doftana est traversée par le cours supérieur de la rivière Doftana. La vallée abrite deux villages: "Tesila" et "Tristeni". Tesila est le premier village de la localité de Valea Doftanei. Il s'étend sur 6 km et regroupe environ la moitié de la population de Valea Doftanei c'est-à-dire approximativement 1500 foyers soit 3500 habitants. Nos observations se sont limitées à ce premier village.

Le village ne possède pas, à proprement parler, de véritable centre. En effet, l'espace vécu et par conséquent l'espace bâti est dans les cultures européennes anciennes, un espace orienté. Dès lors les villages carpatiques se déploient souvent selon un axe majeur de communication que représente la vallée et le cours de la rivière.

D'un point de vue économique, la Valea Doftanei possède une situation assez privilégiée. Nous pouvons peut-être avancer quelques hypothèses pour expliquer ce phénomène. Tout d'abord, certains de ces petits villages de montagne ont eu la chance d'échapper, en partie, aux effets néfastes du gouvernement communiste ce qui explique un niveau de vie parfois supérieur dans ces zones. Les populations de montagne n'ont pas eu à se plier aux restrictions alimentaires imposées par le parti, chaque habitant possédant sa production familiale. De plus les montagnes ne permettaient pas l'accès aux machines fournies par l'état et donc par la même occasion, l'installation du système de collectivisation. Ces éléments expliquent, sans doute, l'actuelle situation privilégiée de la Valea Doftanei et la richesse de son sol. Enfin sa situation géographique, au nord de Bucarest et ses vallées (notamment la vallée noire) attirent bon nombre de touristes.

Observation: L'abattage du porc (Tesila)

1. Présentation des personnages

* Darius B.: fils de la famille B. chez qui nous avons été loge lors de notre séjour à Tesila.

* Mm Valeria B.: grand-mère de Darius B., a contribué à nos recherches en acceptant de participer à plusieurs interviews.

* Mm Cornelia V.: sœur de la grand-mère de Darius B., a contribué à nos recherches en acceptant de participer à diverses interviews.

* Monsieur C. (M.C.): habitant de Tesila chez qui nous avons pu effectuer une observation de l'abattage du cochon lors de notre séjour 2003/2004.

* Bog C. et Andrei C.: les deux fils de Monsieur C.

* Mm V.: voisine de la famille C., elle a participé toute la journée aux opérations.

* Dorin M.: originaire du village de Bosorod (département de Hunedoara), il a participé à plusieurs interviews, afin de compléter nos données.

* Mădălina A.: originaire de Râmnicu Vâlcea, elle a participé à plusieurs interviews, afin de compléter nos données.

2. Les lieux de l'observation

Au début de la semaine, Bog C. nous a prévenu, qu'il tuera le cochon samedi chez lui, et qu'il nous invitait, si nous le désirions, à participer à cette journée d'abattage.

A huit heures du matin nous nous rendons alors Darius B. et moi, comme convenu, à l'invitation. Le trajet ne fut pas long Bog C. habite un peu plus bas dans le village. Il nous attend déjà derrière le portail, soucieux que nous respections bien l'horaire. Il a déjà convaincu son père de retarder d'une demi-heure les opérations, et à défaut de notre ponctualité, il aurait fallu commencer sans nous.

Nous entrons dans la cour derrière la grange où le cochon attend dans son abri ("coteș"). Il ne s'agit pas d'un lieu dissimulé. Une simple barrière de bois nous sépare de la maison voisine et d'un chemin passant. La porte d'entrée de la maison donne directement sur la cour, et la première pièce du logis est la cuisine. Durant toute la journée, les allées et venues entre la cour et la cuisine (intérieur/extérieur) vont se succéder.

A notre arrivée les opérants sont déjà dans la cour. M.C. est accompagné de deux voisins. Sa femme et sa fille préparent les planchettes de bois qui vont alimenter "le chalumeau" ("arzătoare") pour les activités qui vont suivre. Elles allument un feu un peu plus bas dans la cour (emplacement en pente) sur lequel chauffe un chaudron d'eau.

Tout le monde semble anxieux : on parle peu, on rit nerveusement, on semble pressé d'entreprendre la première opération qui ouvrira officiellement cette journée d'abattage: la mise à mort du porc. L'animal s'agite dans son abri, l'un des voisins lui passe une corde à la patte antérieure et postérieure. A jeun depuis la veille, il vient seulement de recevoir une poignée de céréale dans sa mangeoire: « depuis hier il est nerveux, il n'a pas eu à manger, sans doute il sait... » nous dit M.C.. Une poigné de céréales pour calmer son cochon ou un dernier signe de remerciement avant l'heure ?

L'observation de l'abattage du porc chez M.C. fournira le cadre principal de notre étude. Bien sûr, pour compléter les informations assemblées cette journée, nous nous appuierons également sur les témoignages recueillis lors de nos interviews.

L'abattage du porc : un travail d'équipe.

Lors de nos observations en Valea Doftanei, nous avons pu constater que le jour de l'abattage, le groupe des opérants est, la plupart du temps, composé de la famille vivant sous le même toit, et des voisins. A l'arrivée des fêtes, dans chaque maison, on se consulte au sein de la famille et entre voisins pour fixer son jour d'abattage. Au début de la semaine, notre interlocuteur, Bog C. nous a prévenu qu'il abattra son cochon le samedi. Le jour n'est donc pas choisi au hasard, mais fixé à l'avance: « il faut être sûr d'avoir tout ce qu'il faut à la maison: les oignons, l'ail, et d'autres condiments même si ça on en a presque toujours à la maison. Mais si on a prévu de le faire samedi c'est surtout parce que mon père, les voisins et moi pouvions ce jour là » nous explique Bog C.. « Aujourd'hui je suis allé aider mon voisin pour son porc. Je ne suis pas resté, c'était juste pour l'aider à tuer l'animal: le maintenir et planter le couteau. Pour cet hiver, c'est le troisième que je tue et demain ça fera quatre avec le mien. Les trois autres c'était toujours pour aider des voisins ».

En ce qui concerne la composition de "l'équipe", nos observations nous ont permis de remarquer, qu'elle se constituait le plus souvent des personnes du foyer et de voisins. L'abattage du porc n'est, apparemment, pas une activité réservée au contexte familial.

Mm Valeria B. explique à ce sujet: «pourquoi faire appel à de la famille qui habite plus loin, si nos voisins sont disponibles? Si l'homme est seul, qu'il n'a pas de fils ou que la femme n'a pas de fille pour l'aider, ils demandent au voisin et à la voisine de venir. Après ça sera à leur tour de venir les aider».

Cependant, suite à nos observations, nous, nous sommes demandés si la présence du ou des voisins n'avait qu'une visée pratique. En effet, le jour de l'abattage, les visites de voisins plus ou moins proches se succèdent, mais peu contribuent réellement à l'activité. On vient boire une "*țuică fiartă*" et parfois manger quelques rondelles de charcuterie que les femmes viennent servir directement sur le "terrain".

Mm Cornelia X.: «dans le village, tous les hommes sont de bons bouchers et ils savent tous comment faire. Un bon "boucher" peut même faire tout, tout seul ou juste avec un autre homme ou moment de l'abattage, mais après il peut se débrouiller tout seul. Si le "boucher" n'est pas trop vieux et que le cochon n'est pas trop gros, il peut même faire tout, tout seul, même l'abattage (dans le sens de "mise à mort")».

La réponse de notre interlocutrice prouve, en effet, que le travail pourrait, en théorie, être réalisé par une "équipe" de deux personnes (le boucher et sa femme par exemple) mais qu'en pratique, nombre de personnes assistent à cette journée, l'abattage du porc étant, d'abord, prétexte aux réjouissances et à la réunion.

Lors de nos observations, nous avons pu constater que le plus souvent, "l'équipe" fonctionnait avec quatre personnes: le boucher ("*măcelar*") et son assistant + deux femmes c'est-à-dire une répartition sexuelle des tâches. En théorie, le travail pourrait être réalisé par deux personnes, mais un effectif de quatre semble

justifiable vue la difficulté physique du travail. Lors de l'étape du "flambage", notamment, le boucher peut avoir besoin d'être relayé, compte tenu de la lourdeur du "chalumeau" ("arțătoare"). De même le nettoyage et la préparation des charcuteries, délégués aux femmes (en tout cas lors de nos observations), est une activité lourde, et qui est donc souvent réalisée à plusieurs.

Cependant l'important semble avant tout, que cette journée d'abattage rassemble du monde et que tous prennent part à la tâche de quelconque façon (couper les oignons, apporter un plat, fendre le bois, ou transporter l'eau).

Plusieurs fois dans la matinée, M.C., a fait part de son regret: «dommage que Andrei¹ ne soit pas là. Il a dit qu'il essaierait de venir ce matin, mais apparemment il n'a pas pu se libérer. Mais cette après-midi il sera là. Et puis il sait, lui, maintenant²».

L'équipe fonctionne, pourtant bien: son fils cadet connaît désormais tous les gestes nécessaires pour pratiquer l'abattage, et sa femme, aidée de sa fille et d'une voisine assurent un rythme soutenu dans les opérations. Cependant, M.C. semble regretter l'absence de son fils : la journée d'abattage semble présenter ce côté exceptionnel et réjouissant que revêtent les jours de fêtes annuels et qu'on aime partager avec famille, proches et amis.

Cette dernière remarque, ne doit pas masquer la difficulté technique et physique de l'opération qui nécessite une connaissance précise et une attribution des rôles définie pour que l'équipe soit efficace.

Le terme d' "équipe", ici employé, ne doit pas laisser penser que l'activité d'abattage est reconnue comme un vrai métier. L'équipe est presque toujours constituée des gens du foyer, qui décident d'abattre le porc de la maison, et de leurs voisins. Mm Cornelia X. l'a même précisé: « dans le village, tous les hommes sont de bons bouchers, ils savent tous comment faire ». Chaque homme de famille ("*gospodar*") doit pouvoir être le temps d'une journée "boucher", même si cette activité n'est pas son métier annuel ou saisonnier. De même, il doit être possible de constituer une équipe fonctionnelle, uniquement dans le cadre de cette journée, même si généralement la même équipe, si elle est efficace, se reconstituera l'année suivante.

Au sujet de "l'équipe", nous pouvons noter les propos de Madalina A.: «L'abattage du porc est réellement un travail d'équipe, il faut savoir travailler en équipe si on veut pouvoir faire le travail en une journée. Au début de la journée, il y a un stress immense, et c'est seulement par la suite, quand on voit que l'équipe fonctionne bien, que les choses vont bien que l'atmosphère commence à se détendre. Il ne faut pas avoir la main molle. Il faut beaucoup d'énergie, les gens s'affaire toute la journée, il ne faut pas traîner pour que tout soit fini le soir».

La bonne entente de l'équipe, et la capacité de chacun à travailler en commun, est indispensable pour une journée d'abattage réussie.

¹ Andrei: fils aîné de la famille.

² Le père désigne son plus jeune fils Bog C.

Cependant, les participants au travail d'abattage peuvent changer, notamment selon les familles ou les régions. D'après le témoignage de notre interlocuteur Dorin M., originaire de Hunedoara, "le boucher" peut également être un personnage attiré, extérieur à la famille. «Quand on abat le porc, on fait appel à ceux qui savent le faire dans le village. Dans le village, il y a plusieurs bouchers à qui les gens font appel au moment des abattages». Dorin M. explique que cette façon de procéder est plus commode pour la famille chez qui ça se passe. Elle peut ainsi s'occuper, plus aisément, des invités ou apporter les différents récipients et outils dont le boucher a besoin.

L'équipe se forme sur place: «il y a toujours un voisin qui passe, qui vient voir comment ça se passe. Il vient discuter et donne un coup de main. Le matin, on crie à l'un ou à l'autre, normalement l'hiver tout le monde est à la maison. Pas la peine de planifier longtemps à l'avance, et même il peut faire tout, tout seul».

Les conditions de travail ont également changé, et pour le boucher, les assistants ne sont pas une nécessité. Dans le petit village de Bosorod, Dorin M., nous explique que les bouchers sont maintenant munis de hachoir électrique qu'ils apportent avec eux pour travailler plus rapidement: «Avant il y avait plusieurs personnes déjà pour des raisons techniques. Déjà pour brûler le porc. Maintenant il y a la bouteille à gaz. Avant il y avait des pailles qu'on mettait sur le porc (...) quand c'était comme ça, on avait besoin de 2 ou 3 personnes. Rien que pour hacher les viandes après avoir tout lavé et tout, c'était les machines à la main et il fallait tout un après-midi. Maintenant il y a des machines électriques».

Dans ce cas, le boucher est un personnage particulier et reconnu pour son activité saisonnière. Durant la période d'abattage, le boucher peut être appelé par plusieurs familles dans la même journée.

L'abattage du cochon : une journée de partages et d'échanges

1. Un savoir partagé

«L'abattage du porc a également une valeur éducative: ce jour là, il y a vraiment transmission d'un savoir-faire aux générations suivantes » nous explique Madalina A.. Lors de notre observation chez M.C., nous avons pu, en effet, noter comment le père conseillait son plus jeune fils (Bog C.) dans ses gestes, et de quelle façon il a su céder, de temps en temps, sa fonction de boucher pour observer sa postérité à l'ouvrage. Ainsi c'est Bog C. qui a effectué la mise à mort de l'animal, et qui a contribué, en grande partie, à l'étape du grillage. C'est également lui qui a fendu la boîte crânienne pour en extraire la cervelle. « Il sait, lui, maintenant » nous dit le père en observant son fils.

En ce qui concerne la transmission du savoir, lors de l'abattage du porc, nous devons bien sûr faire également référence à la présence quasi systématique des vieilles femmes sur le terrain. «On choisit généralement dans l'équipe un homme bien costaud, qui peut bien t'aider à travailler, mais aussi une femme âgée, qui a le plus de savoir-faire. Il y a souvent la présence de vieilles femmes, je pense

parce qu'elles ont beaucoup de savoir-faire» nous explique Mădălina A.. Nous pensons, par exemple, au nettoyage des tripes, activité à laquelle les femmes âgées participent la plupart du temps. La finesse, la fragilité des tripes requiert, en effet, beaucoup de dextérité lors de leur nettoyage. Les femmes âgées accompagnent souvent dans cette opération les plus jeunes femmes, qui doivent également apprendre à effectuer cette délicate étape.

C'est également au moment de la préparation des charcuteries que les femmes échangent des conseils entre elles. Elles goûtent ensemble la viande hachée et donnent leurs avis sur les ajouts éventuels d'oignon, d'ail ou autres condiments avant la confection des saucisses. Elles parlent également des temps de cuisson, et de la façon de bourrer les différentes tripes en viande.

L'abattage du porc est l'occasion d'une réunion, et plus particulièrement d'un regroupement entre classes d'âge. Les ruptures du quotidien ne sont plus respectées : hommes et femmes participent à la même activité, et se plient aux gestes appris par les anciens, les enfants courent et jouent autour de l'animal. Au quotidien, les vieux et les enfants sont considérés comme les deux extrémités de la famille, le centre étant le père et la mère c'est-à-dire les gens en puissance de travail. Le jour de l'abattage, le centre se déplace sur les personnes plus âgées c'est-à-dire sur les garants d'un savoir-faire. Ce jour-là le savoir passé est au centre des préoccupations : chaque année, de façon cyclique, on répète ces mêmes gestes et techniques pour garantir, entre autres, la transmission aux nouvelles générations.

Aux dires de certains de nos interlocuteurs, la présence des enfants, ce jour-là, est également très importante. «C'est toujours beaucoup plus joyeux quand il y a des enfants qui sont là autour, qui jouent et qui crient quand tout le monde s'affère autour du porc. Pour un bel abattage de Noël, il faut qu'il y ait des enfants» nous explique Mădălina A..

Nous remarquons, que si les enfants ne sont pas toujours présents toute la journée, ils apparaissent souvent au moment du partage de "*șoric*" plus tard dans la matinée. Dans le cas de nos observations, Mm V. est allée chercher sa petite fille chez elle, au moment où M.C. découpait des bouts de "*șorici*". Les visiteurs accompagnés d'enfants choisissent souvent ce moment pour s'arrêter chez le "boucher". Dès leur plus jeune âge, les enfants participent d'une certaine façon aux réjouissances de l'abattage du porc et s'initient aux sapidités de la viande de porc.

2. Un même langage

Pour les hommes, les femmes, les enfants, toutes les préoccupations sont tournées vers un même objet: le porc. Hommes et femmes interfèrent dans une même activité, et parlent alors un langage commun. "*Cârnat*", "*caltaboș*", "*lebărvuș*", "*tobă*"... le boucher découpe et trie la viande en fonction des charcuteries et autres spécialités que les femmes ont décidées de préparer dans l'après-midi.

Un savoir partagé, implique également un langage partagé: on se conseille sur les techniques apprises des générations précédentes, tant du côté des hommes, que de celui des femmes où les conseils culinaires vont bon train. Chacun apporte sa suggestion dans le but de parfaire le mieux possible cette journée. Les conversations tournent toutes dans la même direction: le porc, la viande de porc et corollaire: l'avancée de chacun dans les préparations festives.

Tout au long de la matinée, les visites se succèdent: des voisins ou autres connaissances du village viennent boire et regarder «le boucher» à l'ouvrage. On parle le plus souvent, lors de cette courte entrevue: de l'animal, de son poids, de son âge ou de la qualité de sa viande, mais également, on échange des conseils techniques en confiant sa façon personnelle de procéder.

Bien que l'abattage du porc soit un travail très sérieux, nous notons une large place accordée à l'humour lors de cette journée. Hommes et femmes se raillent mutuellement sur leur façon de travailler, sur le manque de rapidité ou de compréhension de l'autre. Plaisanter est d'une certaine façon aussi le rôle des femmes, plus particulièrement de la maîtresse de maison, qui veille à entretenir la bonne humeur de chacun et la convivialité de l'atmosphère. Les enfants jouent également autour de l'animal et plaisantent à son sujet. Ils jouent avec les oreilles ou la queue, et soufflent dans les tripes lavées comme dans une baudruche, riant du bruit provoqué quand l'air en ressort. Ce sont, d'ailleurs, souvent les femmes qui se plient à ces genres de pitreries pour amuser les enfants.

Nous relevons également un autre type de langage commun: celui des formules échangées au moment de trinquer. Les visites, dans la journée, sont toujours l'occasion de boire une «*juica*» et de prononcer des souhaits. On trinque, la plupart du temps, en claironnant l'habituel «*noroc*» («chance») ou «*să trăim*» (pourrait se traduire: «que nous ayons de bonnes conditions de vie, un bon train de vie»). A l'occasion de l'abattage du porc, on prononcera aussi une formule plus particulière comme: «*să mâncăm sănătos*» (pourrait se traduire «mangeons et que ça nous porte santé»). Les paroles prononcées à cette occasion, ne sont pas destinées au cochon ou à son âme comme nous pouvons le remarquer. Toutes les personnes interrogées réfutant l'idée d'un cochon porteur d'une âme et susceptible d'accéder à l'au-delà: «Dieu n'a pas donné d'âme au cochon, il l'a créé pour que l'homme le tue et le mange» nous précise Valeria B.. Les gens trinquent pour que la viande du porc, tué ce jour, soit saine et qu'elle garde, les gens qui la mangeront, en bonne santé toute l'année. «L'abattage est une sorte de bilan, on dit qu'on est content que l'année se soit bien passée, que tout le monde ait été en bonne santé» nous explique Dorin M..

Une même préoccupation, unie les gens durant cette période post-hivernale: l'abattage du porc en vue des fêtes. Hommes et femmes de tous les âges travaillent ensemble à cet effet, et, partagés par les mêmes préoccupations, ils usent d'un langage commun.

3. Le partages des nourritures festives

a) Le partage de la «*țuica*»

L'abattage du cochon est prétexte aux visites. Les mouvements restent limités, puisqu'il s'agit généralement de réunions de voisinage, mais cette journée est l'occasion de déplacements pour travailler et se réjouir en commun. Dans la société roumaine, qui dit visites, et donc rassemblements dit également partage d'alcool. A partir de l'automne et tout au long de l'hiver, les hommes font bouillir les prunes, convenablement fermentées à l'alambic pour la préparation de «*țuica*». Dans le village, à cette époque, on peut voir filer les charrettes chargées de gros fûts pleins du précieux liquide, et sentir les vapeurs de prunes alcoolisées qui en émanent. Selon les régions, la préparation de cet alcool traditionnel de prunes peut différer (le degré d'alcool n'est pas toujours le même), et recevoir un autre nom («*horincă*», «*pălincă*», «*vinars*»).

Le jour de l'abattage du porc, l'alcool, et plus particulièrement la «*țuica*», est pour ainsi dire une nécessité. Cette journée est une fête pour la famille qui l'organise, et une fête n'est pas concevable sans alcool. Se réjouir en commun implique fondamentalement boire et trinquer ensemble. Les hommes justifieront également l'exigence d'alcool par le besoin d'énergie nécessaire à cette journée de travail, « pour les jeunes c'est bon aussi parce que l'alcool leur donne de l'énergie pour toute la journée » nous explique Mădălina A..

L'abattage du porc, est, le plus souvent, programmé entre 7 h et 8 h du matin afin d'accomplir toutes les opérations dans la journée. Tôt le matin, l'atmosphère est lourde de stress : on parle peu, on tente de calmer l'animal à jeun depuis la veille. Tout se précipite quand le cochon est sorti de son abri, les hommes font vite pour éviter que le porc ne se blesse dans la bagarre. Suite aux cris assourdissants de l'animal vient le silence. Les visages se détendent, on observe l'animal désormais inerte: sa mort est la première occasion de partager une «*țuică fiartă*», («*fiartă*» = bouillie) et de se réjouir en commun. Les femmes sont généralement aussi présentes à ce moment. La maîtresse de maison apporte l'alcool venant de bouillir, et le sert sucré dans de petites tasses. On trinque et on se réjouit de cette journée et des productions qui vont en résulter. Durant la matinée la femme apportera régulièrement dans la cour, où se succèdent les visites, l'alcool encore fumant. La boisson devant se boire chaude on ressert généralement les convives jusqu'à ce que la casserole soit vide.

Cependant, si les visiteurs boivent rassemblés autour du boucher, ce dernier et son équipe ne se laissent pas facilement distraire. Au début de la journée, une sorte de stress se fait sentir, chez les opérants. Si d'un côté les plus jeunes s'amusent, et que les visiteurs plaisantent et boivent autour du porc, pour la famille et son équipe il s'agit d'une affaire très sérieuse. L'ensemble des opérants reste très concentré: «le trésor de la famille» a été abattu et c'est aux hommes, maintenant, de travailler consciencieusement pour que sa viande soutienne les fêtes et les réserves de l'année. Rien ne doit être gaspillé. Les activités ont commencé tôt le

matin, mais ce n'est que dans un second temps, quand on s'aperçoit que les choses se passent bien, que l'atmosphère se détend et qu'on commence à boire.

Au fur et à mesure de la journée, quand on comprend que le temps a bien été géré et que le programme pourra être achevé, on plaisante plus, on prend le temps de discuter, et le rythme ralenti. Nous pouvons d'ailleurs noter qu'un changement d'atmosphère s'opère entre "un avant" et un "après" déjeuner où tous les convives s'attardent à table pour converser, se réjouir, et boire ensemble...Le repas s'ouvrira généralement sur une "*țuică fiartă*" en signe d'accalmie.

b) Déjeuner de porc

Le repas effectué à l'occasion de l'abattage, change de l'ordinaire en mettant en oeuvre les abats les plus périssables de l'animal tué le matin. Ce jour là est d'abondance carnée, puisque de grosses pièces comme les poumons ou parties du foie sont cuisinées. Si le repas de porc est un moment de grandes réjouissances, il peut également être compris comme « une *consommation construite sur un devoir* », dans le sens où la viande fraîche, comme les abats, doit être consommée le plus rapidement possible pour ne pas la perdre. Cependant, considérer ce déjeuner de porc, offert par la famille, comme une simple stratégie de rentabilité serait, sans doute, beaucoup trop réducteur.

Lors de nos observations, en Valea Doftanei, le repas de porc, a été donné à midi, marquant une séparation entre les activités matinales et celles de l'après-midi. Dans la matinée, le porc a été abattu, grillé, nettoyé ; la viande coupée, triée et en majorité stockée dans le saloir ou le fumoir. Généralement c'est après ces étapes, que le rôle des hommes prend fin, l'après midi étant plutôt réservé au travail des femmes. Ce sont les femmes qui assurent la préparation du déjeuner de porc. Au moment du découpage, elles apportent à l'intérieur de la maison les morceaux de viande qu'elles comptent cuisiner, et mettent de côté les parties qu'elles utiliseront, plus tard dans la journée, en vue des charcuteries.

Le repas s'est alors déroulé dans la cuisine, une bien petite pièce pour contenir les sept personnes. M.C., son fils, la voisine MmV., Darius B. et moi-même sommes placés autour de la table. Mm C. et sa fille restent un peu plus à l'écart et assurent le service.

Au fond de la pièce, posées sur le poêle à bois, de grosses marmites d'eau bouillent déjà pour la cuisson de la viande nécessaire aux préparations de l'après-midi. La porte maintenue fermée pour conserver la chaleur dans la petite pièce, doit régulièrement être entrouverte pour faire entrer l'air et disparaître la buée.

Le repas de porc est un moment de grande réjouissance. C'est uniquement dans ces circonstances, c'est-à-dire à la suite d'un abattage, que le porc se mange frais. C'est toujours un moment de vérité pour l'équipe qui peut, à cette occasion, appréhender son travail.

La viande de porc, peut alors être cuisinée de diverses façons. Lors de notre observation, Mm C. a préparé en assortiment de viandes (échine, foi, poumons, reins,

muscles du filet) qu'elle a coupé en cubes et frit au saindoux (« *untură* »). Sur la table, pour accompagner ce plat de viande, sont disposés : un large plat de « *mămăligă* », deux assiettes de fromages (« *cașcaval* » si « *telemea* »), des piments, et des plats de « *murături* » (poivrons, concombres, tomates vertes et rouges, carottes, choux-fleur en vinaigre). A l'occasion du repas de porc, les femmes cuisinent également souvent « *ciorbă de porc* ». Ces « bouillons » de porc et de légumes sont servis de diverses façons : soit la viande de porc est laissée sur l'os et servie dans le bouillon tel quel, soit elle est hachée et mise en boulettes. Cette deuxième préparation est appelée « *ciorbă de perișoare* ». Dans les deux cas aucune graisse n'est ajoutée, le gras du porc suffit pour la préparation du bouillon.

Nous avons constaté que le sang de l'animal n'a jamais été conservé, mais laissé coulé à terre après l'égorgement. D'après divers témoignages (notamment de Mădălina A. et M.C.), dans diverses régions de Transylvanie et de Moldavie, le sang est utilisé notamment pour la préparation de « *sângerete* »³. Mădălina A., qui possède de la famille en Moldavie (Moldavie roumaine) nous explique également que l'abattage du porc donne l'occasion de manger « *o ciorbă neagră* » à base de légumes, de viscères et de sang.

Chacun sa spécialité et sa préférence, dans tous les cas manger du porc frais est synonyme de fêtes « quand on tue le porc, qu'on le coupe, et qu'on le mange tout de suite comme ça, c'est vraiment quelque chose de cérémonial » nous explique Mădălina A, « on ne se nourrit pas du porc frais au quotidien, à part quand il y a des restes après les fêtes, alors quand on mange du porc c'est qu'on se réjouit pour quelques chose ».

Comme pour toutes réjouissances, l'alcool est servi en abondance. Le repas s'est ouvert sur une « *țuică fiartă* » mais de nombreux "alcools maisons" sont aussi proposés. Pour accompagner le plat de viande on boit « *sprîț* », mélange de vin blanc et d'eau gazéifiée ou encore « *vișinată* », « *afinată* », « *coacăze* » ou « *cireșată* ». Les femmes boivent également, pour trinquer aux réjouissances.

Le déjeuner est un peu prolongé en cette circonstance. On rit ensemble, on parle des fêtes à venir ou des affaires du village. Si les hommes avaient modéré leur consommation d'alcool dans la matinée, ce repas est l'occasion de servir les productions de la maison et d'obtenir un avis critique sur la qualité de la boisson. A table les conversations vont bon train, les convives s'attardent encore un peu pour boire le café avec une part de « *cozonac* ».

On semble vouloir s'étendre tout l'après midi, mais il n'est pas question de s'éterniser alors que les travaux de charcuteries attendent les opérants. Si la journée d'abattage est caractérisée par son aspect convivial, il ne s'agit pas « *d'une convivialité débridée* »⁴. Pour l'équipe il s'agit d'une journée de travail très sérieuse.

³ Cette piste n'a pas eu le temps d'être explorée, et devra donner lieu à d'autres recherches.

⁴ Méchin Colette, *Les animaux dans les usages alimentaires de la France du nord-est*.

Lors de notre observation, M.C. est parti travailler avec ses chevaux au village voisin. Les femmes ont alors poursuivi seules les opérations. Mis à part une participation du fils, Bog C., au moment de hacher la viande (dans le hachoir à manivelle), ce sont les femmes qui ont effectué les diverses charcuteries et terminé entièrement la journée d'abattage. Durant une longue partie de l'après-midi, les femmes se sont afférees, dans la cour, à la préparation de "cârnaș" et "caltaboș".

Dans la cuisine, sur la table, le reste des mets demeure en place pour ceux qui désirent y retourner dans la journée. Dans l'après midi, la venue du fils aîné fut encore une occasion de fête. Ce dernier est revenu spécialement de Brașov (ville à environ trois heures de route) pour partager cette journée d'agapes. Dès son arrivée, Mm C., lui sert une assiettes de viande de porc. Elle semble très heureuse que son fils ait pu se libérer pour partager cette journée de réjouissances. Ce dernier continuera de manger et de boire, dans la petite cuisine, avec le reste des hommes. La nuit étant tombée, les femmes sont également rentrées mais continuent de hacher, couper et cuire la viande pour la préparation de « tobă », et « lebărvust ». Elles participent, aussi à la conversation et rient avec les hommes. La journée ne s'achèvera que vers 19h, une fois les viandes mises dans le saloir, fumoir ou dans le pressoir. Le lendemain, elles prépareront, avec les restes de viande fraîche, « sarmale », « piftie », « mici » et feront fondre les graisses pour faire « untură » (saindoux). Les jeunes garçons, de leur côté, projettent déjà de mettre, cette nuit les, « mici » sur la grille, pour poursuivre, comme il se doit, cette « fête du cochon ».

Cependant, cette chronologie et cette répartition des tâches ne sont pas propres à tous les abattages et à toutes les régions. Une fois de plus, notre interlocuteur Dorin M. originaire de Transylvanie, explique que le boucher, à qui la famille fait appel, assure le travail du début jusqu'à la fin. C'est lui qui effectue la préparation de toutes les charcuteries, qui place les viandes au saloir et au fumoir, et surtout c'est ce même boucher qui cuisine, pour la famille et les convives, les viandes fraîches pour le déjeuner de porc.

«Il part quand tout est fini (...) c'est lui qui sait quelle quantité de condiments il faut mettre, combien d'oignon, d'ail... A manger c'est lui aussi le boucher qui le fait. Enfin il n'y a pas beaucoup de choses à faire, on mange toujours la même chose: il fait cuire la viande et on fait "mămăligă" avec. On mange tout le temps ça. Et puis ça dépend aussi des familles et des personnes qui viennent. Il y a des personnes (bouchers) qui aiment bien ça rester pour cuisiner, qui on le temps et puis il y en a d'autres qui sont plus pressés, qui font le travail et qui veulent repartir » raconte notre interlocuteur Dorin M..

Dans les deux cas, le déjeuner de porc donné lors de la journée d'abattage, est toujours un moment de grandes réjouissances. Le remplissage des réserves en viande annonce l'entrée au cœur de l'hiver, et l'approche des nombreuses fêtes qui accompagnent cette période de transition. La journée d'abattage est une fête en elle-même: elle permet de dresser le bilan de l'année qui s'achève et de se réunir

entre proches et amis autour d'un festin de denrées précieuses. Ce déjeuner de porc représente aussi pour la famille, l'occasion d'appréhender les résultats d'un travail d'élevage long d'une année et d'en partager les fruits avec ses proches.

L'esthétisme dans l'abattage de Noël

L'abattage du porc au moment de Noël semble, pour la population, de haute importance. Bien qu'il ne soit pas un jour de culte ou de cérémonie, l'abattage de Noël dépasse la simple visée pratique. Cette journée annonce, en effet, l'entrée au cœur des fêtes, elle amorce le processus d'échange et de communication propre à cette période.

L'abattage de Noël semble être effectué avec encore plus de sérieux, et de rigueur. L'abattage du porc, surtout à cette occasion, doit « être beau ». Mis à part la beauté du geste effectué par le boucher lors de la mise à mort ou du découpage, on semble également prendre en compte une « esthétique de l'extérieur⁵ ».

Lors d'une observation d'abattage, effectuée durant l'année 2002/2003 (toujours à Tesila), chez M.V S, ce dernier était content de l'abondance de neige pour ce jour: « pour un bel abattage, il faut qu'il y ai de la neige, qu'on voie bien qu'on est en hiver ». Comme l'eau, la neige permet de nettoyer, de faire disparaître la couleur rouge du sang, et donne une impression de propreté du fait de sa couleur. Lors des opérations, l'eau est omniprésente. Lors de l'abattage du porc, elle est utilisée en grande quantité et de façon continue. On lave régulièrement le corps du cochon et la table avec de l'eau tiède qu'apportent les femmes dans des seaux. L'eau doit être tiède, pour ouvrir les pores de la peau, et nettoyer l'animal plus en profondeur. Chaque morceau de viande est soigneusement rincé, ou laissé tremper dans un récipient d'eau (la tête notamment sera plongée une longue partie de la journée). S'il y a trop de sang dans la viande, les préparations prendront une « moche couleur sanglante » nous explique le boucher. Les terrines et autres charcuteries ne devront pas, pour être belles, avoir une couleur trop foncée.

En effet, comme nous l'avons déjà précisé, le sang n'a pas été conservé par les diverses familles que nous avons observé en Valea Doftanei. Chez les personnes observées ou interrogées, le sang est d'ailleurs souvent objet de dégoût. Nous pouvons à ce propos reprendre les propos de Mm Cornelia V.: « non, nous on ne récupérait pas le sang. Dans le village j'ai déjà entendu dire que certaines personnes avaient récupéré le sang. Il y a même un homme, qui tout de suite après l'avoir récupéré l'a bu comme ça encore chaud » (*notre interlocutrice nous regarde avec un petit sourire et attend notre réaction*), « J'ai entendu ça dans le village, mais seulement une fois. C'est très rare. Moi je n'en boirais pas, je ne pourrais pas (*rire*) ». Mm Cornelia V. nous raconte également qu'une voisine lui a une fois apporté "*tobă*" dans laquelle elle avait ajouté du sang pour lui donner une

⁵ Maria Vivod, *L'abattage en Voïvodine*, chp.5.2 *L'eau et l'esthétique de l'abattage*, p.56.

couleur rose: « nous aussi une fois, on avait essayé d'en mettre dans *tobă*, mais elle ne présentait pas bien. Elle avait une moche couleur. Elle n'était vraiment pas belle, ça ne me plaisait pas. Elle était rose, toute sanguinolente ».

Le nettoyage des tripes reste le plus minutieux. Elles sont plusieurs fois rincées à grande eau, grattées, et laissées trempées dans de l'eau vinaigrée avec un oignon pour faire disparaître les odeurs. Un bel abattage, est avant tout un abattage propre. Faire disparaître la couleur rouge du sang et les odeurs de porcherie demande alors un antidote: l'eau. Nous comprenons, dès lors, la réflexion de M.V. S: la neige est naturelle et répond aux besoins de propreté, sans mobiliser tous les efforts que demande les apports en eau, puisqu'elle est déjà sur place. Pour un bel abattage, comme celui d'hiver, la présence de la neige est donc un critère.

Certains de nos interlocuteurs, ont également parlé de la présence des enfants vivement souhaitée, pour une belle journée d'abattage. La présence des enfants, qui jouent et rient sur les lieux montre qu'il s'agit vraiment d'une fête et annonce l'apprêtage des joyeux moments.

Une sorte d'orgueil motive également la famille à effectuer un travail de qualité. Pendant et après l'abattage de Noël, les visites vont se succéder et seront, à chaque fois, l'occasion de faire goûter les productions de la maison. Il ne faut pas décevoir en faisant moins bien ou moins bon que les autres, et des règles de propreté et de qualité doivent être respectées.

Ainsi, « un abattage hors contexte de fête n'aura pas la même ambiance », explique notre interlocutrice Mădălina A.. Bien sûr, les voisins proches sont aussi présents, car l'aide est toujours précieuse. Leur venue sera toujours l'occasion de boire, de faire don aux participants d'un peu de viande et les règles de convivialité sont toujours respectées. Cependant, ce qui fait la beauté de l'abattage du porc à cette époque, c'est « le côté un peu magique » qui accompagne cette période de fêtes hivernale. La générosité des gens, à cette période de l'année, paraît accrue, et la volonté de faire de cette journée, un moment de réunion, de convivialité et de réjouissances semble dépasser la simple visée pratique de l'abattage.

Conclusion

Afin d'élaborer cette étude et d'en trouver un fil directeur, nous avons, dans un premier temps, énoncé une hypothèse de départ. En introduction nous étions partis de l'hypothèse suivante : le porc semble tenir une place importante en Roumanie, particulièrement lors des fêtes de fin d'année. Comment expliquer la popularité de ce personnage (qu'est le cochon) à cette époque de l'année. En quoi l'abattage du porc est une journée de convivialité ?

Nos ébauches de recherches sur le sujet durant notre séjour hivernal 2003/2004, nous ont permis de constater, que le porc tenait, effectivement, une place essentielle à cette époque de l'année. D'abord parce qu'il participe majoritairement au processus d'échanges et de communication qui s'établit durant les fêtes de fin d'année. L'abattage du porc, en Roumanie, est une tradition de

Noël. Les roumains parlent du « porc de Noël » (« *porcul Crăciunului* ») indispensable au déroulement des fêtes.

Bien sûr, la viande de porc ressort à d'autres moments de l'année: lors des mariages, baptêmes, enterrements ou autres fêtes religieuses, ce qui pouvait parfois nous dérouter à la suite de nos entretiens. Si la viande de porc est également consommée à d'autres occasions, et s'il est possible d'abattre le porc à d'autres moments de l'année, pouvons nous valider notre hypothèse de départ ? Le porc est-il d'abord à étudier dans ce contexte de fêtes, et surtout est-il à étudier en tant qu'animal de Noël ?

Cependant, si lors de nos entretiens, nos collaborateurs, ont toujours insisté sur la particularité de l'abattage de Noël, sur la convivialité particulière de cette journée, et surtout s'ils ont toujours défini le cochon en opposition au veau d'été ou à l'agneau St. Pascal de Pâques, c'est que, dans la pensée populaire le cochon est d'abord l'animal de l'hiver et de Noël.

Nous avons voulu montrer en quoi le cochon tient une place majeure dans la société roumaine à cette époque de l'année en tant que pivot des fêtes de fin d'année et annonciateur de l'année nouvelle avec le remplissage des réserves en viande. Nous, nous sommes également attachés à montrer la convivialité qui caractérise cette journée consacrée à l'abattage du cochon. Un même langage, des savoir-faire particuliers unissent, le temps d'une journée, hommes, femmes, jeunes, et personnes âgées autour d'un même personnage: le porc, dont la viande est symbole de fêtes.

Note:

Toute étude ethnologique repose sur des règles et des devoirs éthiques régissant les rapports entre le chercheur et la population avec qui il souhaite travailler. L'une de ces règles veut, que soit produit un effort spécial pour fournir à la population observée des renseignements concernant le projet de recherche, pour officialiser leur statut de collaborateurs, et un consentement éclairé de ces participants doit être obtenu avant de débiter toute recherche.

Nous précisons dès lors que les personnes observées et interrogées lors de nos recherches ont été prévenues de la rédaction de cet article.

TRAIAN HERSENI ȘI SOCIOLOGIA AGRARĂ

FLORENȚA STĂVĂRACHE

ABSTRACT. Traian Herseni and the Agrarian Sociology. Traian Herseni was one of the most important Romanian sociologists, a remarkable representant of the Sociological School from Bucharest. He is known due to his written work. The document here published reveals his attributes as a mentor, by the medium of one of his students – Theodor Magder, publicist, translator and book editor from Basarabia. The testimonies of Theodor Magder bring to light the originality of other professors from Bucharest University, such as N. Iorga and D. Gusti. Thus, the document reveals memorable aspects from the intellectual biography of Tr. Herseni, within the context of the inter-war Romanian academic life.

În secolul al XIX-lea un loc aparte în istoria sociologiei românești l-a ocupat așa numita „chestiune țărănească”, și a fost abordată de autori precum: George Banu, Petre P. Carp, Spiru C. Haret și Ion Ionescu de la Brad, acesta din urmă un precursor al monografiilor sociologice. Aceste tendințe firești de cercetare ale satului românesc s-au concretizat abia după 1920 – odată cu începuturile campaniilor monografice – când sub conducerea și coordonarea lui Dimitrie Gusti s-au întreprins cercetări în diverse comunități rurale. Din grupul promovat de Dimitrie Gusti în timpul campaniilor monografice o figură aparte o reprezintă Traian Herseni.

Pentru Traian Herseni sociologia rurală a însemnat chiar profilul carierei sale didactice. Prima tentativă de constituire a sociologiei rurale în învățământul superior românesc îi aparține lui Traian Herseni prin încercarea acestuia de a ocupa un post de profesor de sociologie rurală la Universitatea „Regele Ferdinand I” din Cluj. Deși, patronată de Dimitrie Gusti, respectiva inițiativă eșuează, iar proiectul unei sociologii rurale și agrare este reluat și împlinit la Universitatea din București în perioada 1938-1942. În acest interval Traian Herseni a fost conferențiar și a predat sociologie rurală la Catedra de sociologie, etică și politică a lui Dimitrie Gusti. La inițiativa studenților Mircea Bărbulescu, Cornel Irimie și C. Popescu-Ulmu, în anul școlar 1939-1940, se editează: „Curs de sociologie rurală. Rezumat după prelegerile d-lui conferențiar Traian Herseni din anul școlar 1939-1940.” Cursul tratează în spiritul Școlii sociologice de la București „problema sociologică a satului românesc”.

Interviul pe care îl redăm mai jos aduce un plus de informații despre profilul de dascăl al lui Traian Herseni dar, în același timp vizează și aspecte ce țin de conținutul cursului său orientat, în perioada participării d-lui Theodor Magder¹ la acesta, spre sociologie agrară. Interviul – acordat de domnul Theodor Magder la Chișinău în octombrie 2004 – aduce și mărturii inedite cu privire la atmosfera universitară interbelică, din care nu lipsește figura monumentală a lui Nicolae Iorga.

– *Cum ați ajuns la cursurile domnului Traian Herseni?*

– În anul universitar 1939-1940 eram student al Facultății care se numea atunci Litere și Filosofie, la Universitatea din București. Am avut norocul să am o serie de profesori, oameni de înaltă ținută științifică ale căror prelegeri mi s-au întipărit în memorie pentru toată viața. L-am avut la *sociologie generală* pe Dimitrie Gusti și am urmărit orele lui atât cele teoretice, cât și cele de tipul seminariilor. L-am avut pe P. P. Negulescu la filosofie generală, pe Mircea Florian la istoria filosofiei, pe Tudor Vianu la estetică și pe eroul ..., ca să spun așa, al temei dumneavoastră Traian Herseni la *sociologie agrară*.

¹ Theodor Magder (n. 30 oct. 1921- Iași). S-a născut în familia avocatului Solomon Magder. În prezent este publicist, traducător și redactor de carte. A urmat școala primară și liceul "Al. Donici" din Chișinău, unde i-a avut ca profesori pe L. Boga, V. Harea, N. Popovschi, P. Ștefănuță. În anul 1939 intră la Facultatea de Litere și Filosofie a Universității din București, prilej cu care audiază mari personalități ale vremii, dintre care amintim pe N. Iorga, D. Gusti, Tr. Herseni, C. Rădulescu-Motru, A. Golopenția etc.

În anul 1940 renunță – din motive obiective (începe la II-lea război mondial) – la Facultatea pe care o începuse la București, pentru ca în toamna anului 1941 să se înscrie la Facultatea de Filologie – secția limba și literatura rusă – a Institutului Pedagogic din Chișinău. Aici urmează doar primul an de studii. Cel de al II-lea război mondial l-a constrâns să se refugieze în spatele frontului, de unde și-a continuat în mod sporadic studiile filologice, la fără frecvență, în diferite instituții de învățământ superior din Ucraina, Rusia și Uzbekistan. În anul 1945 reușește să termine studiile filologice.

Urmează apoi o perioadă în care predă limba germană la școala medie. Între anii 1947-1950 își face doctorantura în cadrul Institutului de Economie din Moscova, pentru ca între anii 1950-1957 să fie lector al Filialei din Chișinău a acestui Institut.

Un alt loc de muncă la constituit agenția de presă TASS – filiala din Chișinău – unde a lucrat ca redactor și traducător, apoi ca și redactor-șef al secției de știri externe, până în anul 1973. A fost om de radio și televiziune prilej cu care a abordat cele mai importante evenimente politice din lume.

În perioada 1973-1981 a fost redactor-șef, apoi șef al secției de literatură științifică în limba română la editura "Știința". Activitatea sa științifică s-a materializat în articole, studii de filologie, precum și în o serie de monografii, studii, culegeri de articole în domeniul literaturii române, folclorului, lingvisticii și istoriei. De asemenea, a tradus din rusă și din franceză numeroase texte de istorie, filologie și pedagogie, unele dintre ele în colaborare cu soția sa, Asia.

Între 1977-1980 a ținut – în cadrul Comitetului de Stat pentru edituri, poligrafie și comerțul cu cărți – un curs de teorie și practică a traducerii și de stilistică pentru redactorii de carte, jurnaliști și traducători din mass-media de la Chișinău. Ca redactor al revistei "Tribuna" publică – 1979-1981 – publică comentarii politice semnate sub pseudonimul S. Tudor.

A lucrat la uzina "Moldhidromas" (1981-1990) ca lăcătuș, apoi redactor al ziarului uzinei și în final ca director al muzeului întreprinderii. Din 1990 a fost angajat în calitate de consultant la Departamentul relațiilor internaționale, unde a realizat rapoarte veridice despre situația lingvistică și respectarea drepturilor minorităților naționale în Republica Moldova, pe care le-a prezentat în cadrul unor simpozioane, întruniri, colocvii, întrevederi oficiale, reuniuni ale O.S.C.E., Consiliul Europei, ale "Académie de la Paix", precum și la alte foruri internaționale. A pus umărul la deschiderea secției de filologie mixtă – română, idiş și ivrit, în cadrul Facultății de Litere a U.S.M. (Cf. Vlad Plohilă, *Traian Herseni în „Calendar Național”*, Editura Litera, Chișinău, 2000, p.250-252).

– *Numai sociologie agrară ați făcut cu Traian Herseni?*

– Cu el altceva nu, ... nu preda atunci decât sociologie agrară.

– *Îmi puteți spune câte ceva despre curs?*

– Eu v-am spus că în 1939-1940 a predat acest curs, după aceea s-a schimbat situația și în viața mea și în viața domniei sale. Vasăzică, Traian Herseni era pe atunci tânăr, plin de energie, un om de înaltă cultură, un om foarte exigent față de studenți și avea următoarea metodă: el recomanda studenților 100 de titluri de lucrări în domeniul în care preda. E vorba de lucrări nu numai în limba română ci și în engleză, franceză, germană și așa mai departe. Vasăzică studentul trebuia să se pregătească pentru examen în baza acestor lucrări și examenul se începea cu o întrebare simplă, sau mai bine zis cu un raport al studentului, în ce măsură a studiat lucrările recomandate. Nu existau programe speciale, nu exista sistemul de bilete cu întrebări, ci trebuia să cunoști sociologia agrară după sursele inițiale² ale acestei științe.

– *Și despre examen...*

– Am să vă spun cum mi-am dat eu examenul. La întrebarea dacă am avut prilejul să cunosc lucrările, i-am răspuns fără îndoială afirmativ și dacă aș fi răspuns altfel nu i-aș mai fi fost student. Și el mi-a pus o singură întrebare: “Ce înseamnă abrevierea A.A.A.?” Ca să știi răspunsul la întrebarea asta vă închipuiți că într-o 100 de lucrări, în diferite limbi, fără altă informație, trebuia să cunoști la perfecție toate textele. Printr-o minune, probabil că îngerul meu păzitor era cu mine atunci, mi-am amintit de o lucrare în engleză apărută în Statele Unite ale Americii și care avea abrevierea A.A.A. (Agricultural Adjustment Act)³ trei de A. Zic, era o normă legislativă privind politica agrară a Statelor Unite ale Americii. I-am răspuns. La asta mi-a ripostat: “Din moment ce ați răspuns la această întrebare, nu mai am alte întrebări să vă pun”. Și mi-a pus nota cea mai înaltă posibilă pentru răspunsul la singura această întrebare. El și-a dat seama că dacă un om poate să discearnă și să acorde atenția principală unui asemenea amănunt – o lege americană privind politica agrară, să cunoști abrevierea ș.a.m.d. – înseamnă că fără îndoială el a citit. Trebuie să vă spun acum, după trecerea atâtor ani, că el se înșela. Eu n-am avut posibilitatea să citesc toate cele 100 de lucrări. Am avut marele noroc să-mi amintesc că într-una din lucrările acestea am văzut această abreviere și probabil că, atunci când am văzut-o, mi-am pus și eu întrebarea, și-am descifrat-o și mi-a rămas în memorie. A fost o întâmplare fericită și, din acest punct de vedere, lumea care spune că examenul este un fel de loterie, – are dreptate – poate că există și o noimă în această tradiție, pentru că într-adevăr examenul meu dat la Traian Herseni...n-a fost numai un noroc. Dar

² Spre exemplificarea surselor folosim câteva titluri din bibliografia lucrării *Sociologia rurală*: Carl C. Taylor, *Rural Sociology, In Its Economic, Historical and Psychological Aspects* (1933), John Morris Gillette, *Rural Sociology* (1936), Newell Leroy Sims, *Elements of Rural Sociology* (1935), G. A. Lundquist and T.N. Carver, *Principles of Rural Sociology* (1927), Horace Boiers Hawthorn, *The Sociology of Rural Life* (1926), Paul L. Vogt, *Introduction to Rural Sociology* (1922), John Phelan, *Readings in Rural Sociology* (1920), Pitirim Sorokin and Carle C. Zimmerman, *Principles of Rural-Urban Sociology* (1929), ș.a.m.d.

³ Cf. Tr. Herseni, *Sociologia rurală*, Editura ISSR, București, 1941.

trebuie să vă spun că orele predate de el erau foarte interesante, pline de conținut, avea un spirit al umorului foarte dezvoltat pe care-l folosea. Apartenența politică a lui – probabil că știți că el era atunci unul din fruntașii mișcării legionare – nu conta când era vorba de știință. Adică, el se purta cu oricine la fel, indiferent de originea lui etnică – dacă-i basarabean sau muntean sau îi moldovean sau știu eu ce – ... ci știința și cunoștința, deci el n-a avut nici o îndoială când mi-a pus nota asta, cea mai înaltă la acest examen al lui. Eu i-am urmărit și în continuare activitatea când nu mai era profesor și când evenimentele au fost de așa natură că eu m-am întors în Basarabia, iar el a urmat cu totul altă cale. Știți că-n timpul războiului la Odesa s-a înființat o Universitate românească, – deoarece teritoriul dintre Nistru și Bug se afla sub administrație română – era atunci teritoriu ocupat de trupele române. Și s-a angajat⁴ și Traian Herseni, dar el s-a angajat fără a se implica fără îndoială în problemele legate de holocaust și de administrația ca atare. S-a angajat ca om de știință, și și-a pus ca scop să studieze mentalitatea, tradițiile românești care s-au păstrat în sânul populației române de pe acest teritoriu din Transnistria și probabil că, nu întâmplător el a ales, sociolog fiind, un domeniu poate mai puțin uzitat de el până atunci, al folclorului⁵. Adică el⁶ în satele locuite de românii din Transnistria culegea folclor românesc, transmis poate prin niște legături invizibile de la matca cealaltă a moldovenilor sau a românilor din Transnistria, în regiunea care se aflase atâta timp sub ocupație rusă. Culegea colinde, culegea balade, culegea povestioare și din această foarte prodigioasă și unică în felul ei activitate Traian Herseni a făcut o culegere⁷ de colinde românești din Transnistria potrivit tuturor regulilor folclorului, adică cu indicația unde a auzit această colindă, autorul care i-a interpretat textul, data când a fost culeasă și conținutul, așa cum rosteau cuvintele semi-rusificate acei moldoveni-români care se aflau acolo. Soarta acestei culegeri⁸, și eu mă adresez dvs. ca să găsiți un exemplar din această culegere în România, pentru că aici am

⁴ În calitate de Director al Culturii în Guvernământul civil al Transnistriei, Traian Herseni a înființat în anul 1943 și a condus un Institut universitar pentru cercetarea Transnistriei în cadrul Universității din Odesa. În vara anului 1943 s-a întreprins o amplă campanie de cercetare monografică a satelor românești dintre Nistru și Bug, la care au participat peste o sută de studenți sub conducerea profesorilor și asistenților de la Secția de cultură românească a Universității din Odesa. Întreaga cercetare a fost pregătită de sociologul Traian Herseni.

⁵ Traian Herseni l-a desemnat pe etnomuzicologul Constantin A. Ionescu să investigheze populația românească din punct de vedere al folclorului muzical. Acesta s-a decis să cerceteze monografic *colinda*, singurul gen care rezistase nealterat în conștiința populației românești din regiunea de mijloc a Transnistriei și care o diferenția de celelalte naționalități conlocuitoare.

⁶ Profesorul Constantin Brăiloiu a fost desemnat să cerceteze partea de Nord a Transnistriei, iar Constantin A. Ionescu a investigat regiunea de mijloc a Transnistriei.

⁷ Lui Traian Herseni îi revine meritul de a se fi implicat în tipărirea manuscrisului de *Colinde din Transnistria*, dar transcrierea versurilor și melodiilor i se datorează lui Constantin A. Ionescu. Traian Herseni a semnat prefața lucrării.

⁸ *Colinde din Transnistria*, (Ed. a II-a, întregită – Prefață de Traian Herseni, Cuvânt înainte, studiu introductiv, texte și melodii culese și notate de Constantin A. Ionescu, Postfață de Constantin Mohanu), Editura Știința, 1994, Chișinău.

avut eu unul... aproape singurul exemplar îl aveam eu numai, care l-am urmărit pe Traian Herseni. Și exemplarul acela probabil că l-am împrumutat cuiva...știți când împrumuți un leu îți întoarce, dar când împrumuți o carte uită să întoarcă și s-a pierdut. Dar, culegerea aceasta de colinde o găsiți în România. Trebuie să știți că problema editării ei a fost foarte întortocheată, perioada când Transnistria se afla sub controlul administrației române a fost limitată în timp. El a cules ... în '42-'43⁹. În '44 s-a terminat, pentru că trupele române au părăsit Transnistria, retrăgându-se de acolo. Traian Herseni a luat manuscrisul, l-a dat la tipar, dacă nu mă înșel la Craiova. Sigur că, cu ajutorul ori a unui fost student, ori al unui prieten¹⁰ l-a tipărit. Între timp s-a schimbat și regimul, au venit la putere de fapt cu totul alte forțe, el nefiind de fapt compromis cu apatenața lui la mișcarea legionară atunci n-a avut de suferit¹¹, și în general îmi pare că s-a strecurat prin toate filtrele care existau sau funcționau pe atunci. Dar, ca să apară lucrarea în felul în care a fost ea dată la cules nu s-a putut, și atunci ea a fost puțin refăcută, puțin transformată. Totuși colindele, textele au apărut și autorul ei a rămas pe carte¹².

– *Cum era structurat cursul?*

– Vedeți, îmi e imposibil să vă spun. De ce !? Nu exista un program după care... Astăzi fiecare profesor și fiecare lector universitar trebuie să se călăuzească, să urmeze programa aprobată la instituția respectivă, ori la Decanat, ori la Consiliul Științific al Institutului, al Universității și așa mai departe. Atunci așa ceva nu era. Să vă redau, ca să aveți idee ce însemna profesorul atunci, o lecție a profesorului Nicolae Iorga, pe care eu am avut fericirea să-l ascult în ultimul an de viață al lui. El a fost ucis la sfârșitul anului '40, de legionari, deși ei n-aveau nici un motiv să-lucidă, nu prin faptul că el n-a fost legionar, dar prin faptul că el în Consiliul de Coroană, când s-a pus problema Basarabiei, a fost aproape unicul care a votat ca să nu se accepte ultimatumul sovietic. Singurul patriot și tocmai pe el l-au găsit să-l răpună. E ceva pur și simplu barbar, nemaivorbind de modalitatea de executare a faptului. Dar eu l-am auzit pe Nicolae Iorga, și ca să vă dau o idee vasăzică, cum se făceau lecțiile lui Nicolae Iorga. Lecțiile respective erau pe teme. Tema respectivă era afișată pe coridoare, se știa. Veneau studenți, profesori de la toate facultățile ... de la întreaga Facultate, toate grupele, toate... Sala era întotdeauna arhiplină, era un amfiteatru îmi pare "Titu Maiorescu", se chema el, acolo citea el dacă nu mă înșel

⁹ Culegerea materialului s-a realizat în lunile iulie-august 1943.

¹⁰ Președintele Astrei, prof. univ. dr. Iuliu Moldovan, decide tipărirea manuscrisului la *Scrisul Românesc* din Craiova, o editură și tipografie înzestrată cu ambele sisteme de notație muzicală (bisericesc și cult), așa cum le notase Constantin A. Ionescu, autorul culegerii.

¹¹ Traian Herseni "pentru orientările sale legionare, pe care le manifestă în deceniul al patrulea, este arestat și condamnat în timpul regimului comunist (1952-1956)".

¹² Data de 23 august 1944 și apoi armistițiul din septembrie a schimbat total modul în care trebuia să apară culegerea de colinde. Se primesc "ordine de sus" conform cărora volumul poate să apară doar cu titlul simplu de *Colinde* și să fie înlăturat din textul cules orice referire la Transnistria. În urma operațiunilor de curățire a volumului a fost eliminată prefața lui Traian Herseni și au fost scoase de tot fișele informatorilor, aducându-se grave prejudicii dimensiunii științifice a lucrării.

și fiecare aulă avea denumirea ei. Una era “Titu Maiorescu”, alta era “Hasdeu” și așa mai departe. El venea vasăzică și întreba pe secretară. Noi, atunci eram tare șmecheri, eram tineri și ciuleam urechile și știam ... credeam noi că știm totul. Și întreba pe secretară:

- “Astăzi duduie ...” – el graseia și am să vă imit cum rostea cuvintele Nicolae Iorga – :
- “Astăzi duduie despre ce vorbesc?”
- Tema dvs. domnule profesor astăzi este *Războiul cel mare în lumina unui pătrar de veac*.
- Și pe câte ore e programată lecția? (Vasăzică toată lumea care citea afișele știa, numai el nu știa nici despre ce o să vorbească, nici cât o să vorbească). Spune:
- Și pe câte ore?
- Astăzi domnule profesor vorbiți 3 ore”.

– Scottea ... avea un ceas de buzunar așa mare, îl punea pe masă. Două stenografe erau acolo în sală, el le făcea semn că începe și începea. Lecția curgea, ceea ce spunea el n-o să găsiți în literatură la nimeni, căci el nu reda ceva și nu compila și nici nu fura ideile altcuiva, așa cum se obișnuiește astăzi cu oamenii de știință așa-ziși. El vorbea din propriile lui amintiri care se confundau cu istoria neamului și cu istoria patriei. Și, Nicolae Iorga începea să zicem așa:

- “Mă aflu într-una din frumoasele zile din toamna anului 1916 la bunul meu prieten din acele vremuri Brătianu, care după cum știți era pe atunci prim ministru al Țării Românești. Vorbim noi de una, de alta, când se crapă ușa masivă de stejar a biroului lui lăsând să pătrundă pe unul din mulții lui secretari care pe o tavă de argint îi întinde un plic petcetluit spunându-i: E de la ambasada Germaniei excelență!
- Brătianu domnilor – dar noi care eram tare șmecheri știam că atunci când Iorga ridică tonul urmează o vorbă de duh și cu atât mai mult ciuleam urechile – era un om care știa multe – zicea Iorga cu accentul lui moldovenesc – dar erau și multe pe care el nu le știa și printre acestea din urmă era și limba germană”.

– Brătianu, om de cultură, franceză nu știa, că pentru Iorga care era poliglot în douăzeci și ceva de limbi a nu cunoaște germana înseamna a nu fi om întreg (*râde*), cam așa trebuie apreciată vorba lui Iorga.

- “Scoțând misiva din plic mi-o întinde spunându-mi: Măi Iorga vezi ce scriu aiștea aici că eu unu nu le dumiresc buchia.
- Mă uit la scrisoare și îi spun: Păi, ce să fie!?” (*ca și cum ar fi un lucru banal*) E declarația de război a Germaniei”.

– Totul ironic, așa, el reda atmosfera cum a fost primită declarația, nimeni n-a înțeles ce se ascunde sub ea și ce va urma și așa mai departe.

– “Când aude Brătianu di una ca asta sare ca fript din jilțu în care seadea, pune mâna pe receptorul telefonului și cere legătura cu ambasada Rusiei.

– Rușii domnilor, – iarăși ridică tonul, noi iarăși ciulim urechile – după cum ne învață istoria sunt un popor care întotdeauna au început războaie fără să le poată duce la bun sfârșit”.

– Asta era o aluzie la războiul sovieto-finlandez – noi îndată am înțeles – cum rușii, un neam atât de mare și cu o armată atât de mare n-a putut să străpungă frontul și să pătrundă în Finlanda atunci. Toate pierderile au fost mari. Era în anul '39, sfârșitul anului când avea loc conflictul acesta. Cam așa erau lecțiile. Așa că vă închipuiți că un profesor atunci nu avea programă obligatorie, nimeni nu știa ce temă o să vorbească. Ei bine, Iorga era afișat, dar alții nu erau afișați. Te duceai la lecția lui Traian Herseni și nu știai despre ce va vorbi și el câteodată nici nu vorbea. Sau Tudor Vianu – te duceai la el – el spunea “astăzi o să încercăm să vorbim despre *tragicul în opera lui Schiller*” – să zicem. Ei, noi stăteam acolo și el înțelegea că trebuie să ne introducă în temă și atunci vorbea: “Știți că Schiller era sub influența cutărilor creatori ai, să zicem picturii, sculpturii și așa mai departe!?” Spune, despre biografia lui Van Gogh să zicem unu din pictorii cu care se zice că Schiller a avut legături spirituale, “ne va vorbi doamna sau domnișoara cutare” și arăta spre o studentă care stătea din întâmplare în rândul întâi. Să te ridici în picioare, și în fața unei săli care avea vreo 150 de studenți și să nu știi biografia lui Van Gogh, asta nici nu era acceptat pe atunci, nivelul de cultură generală era cu totul altul. Era Rubens, Van Gogh, eu știu, alții... Trebuia să fii la curent. Opera lui Schiller trebuia să o cunoști, așa cum cunoști opera lui Caragiale să zicem, orice elev trebuia să știe Goethe, Schiller și așa mai departe. Și cam așa erau și lecțiile lui Traian Herseni, el venea, punea o serie de chestiuni, întreba pe studenți sau numea el “dvs. o să raportați chestiuni despre cutare act”, despre care cândva poate a fost vorba, dar poate că, nici n-a fost, să presupunea că asta era acea bază, acel fundament de la care trebuie să pornească studentul. Tu vorbeai, el apoi își făcea corectivele lui la ceea ce ai spus și așa se țineau lecțiile, așa că eu nu vă pot spune, nu era o tematică consecventă și...

– *Ce știți despre campaniile monografice...*

– Știu ... campaniile monografice erau de fapt făcute ...din inițiativa și potrivit metodicii recomandate de Dimitrie Gusti. Erau grupe de studenți, și nu numai studențești, care făceau o analiză complexă a situației. El avea metoda aceasta, de a analiza situația din cutare sau cutare localitate din toate punctele de vedere. Să zicem aspectul social al satului, aspectul spiritual al satului, religia, viața economică și așa mai departe, toate laturile aceste creau o imagine clară a nivelului, a

forței de producție, a mentalității și așa mai departe¹³. Era un studiu sociologic general. În cadrul acestui sistem puteau să fie angajate fără nici o problemă și teme din sociologia agrară care se refereau la Herseni. Era o metodă nouă, propusă de Gusti, care a devenit apoi universală, în întreaga lume și foarte interesantă.

– *Dar dvs. concret nu ați participat...*

– Eu nu am participat concret, dar cunosc cărțile, pentru că vă închipuiți că despre un sat cercetat în cursul verii de o asemenea brigadă studențească, toamna apărea un volum de 300 de pagini în care erau și fotografiile și texte și statistică făcută de studenți sau nu numai de studenți, acolo erau și asistenți universitari, poate și conferențiarul lui Gusti participau. Eu personal n-am participat, dar cunosc aceste volume. Adică le-am cunoscut cândva ...

– *Au avut cursurile de sociologie vreo influență asupra dvs.?*

– Să vă spun direct, eu sociolog ca atare în virtutea împrejurărilor n-am devenit pentru că am avut cu totul altă biografie... Viața m-a silit să fac altceva. Eu mai degrabă, tot întâmplător am devenit student al Facultății de Litere și Filosofie din București. Știți, pe atunci erau anumite conveniente, ca să spun așa. Eu sociolog n-am fost, dar fără îndoială că pentru cultura generală a unui om sociologia este absolut necesară. În profesie n-am practicat sociologia. Vedeți că însuși Traian Herseni care era mare specialist în domeniul lui, în timpul războiului s-a ocupat de folclorică, dar sub un aspect social și sociologic. E foarte interesant să găsiți cartea asta, cu colindele din Transnistria.

– *La Odesa Traian Herseni a predat?*

– Vă mai spun că s-a creat o comisie universitară – eu n-am fost în timpul războiului la Odesa – eu eram foarte departe de Odesa atunci tot în virtutea împrejurărilor... lucrurile ăstea eu le-am aflat mai târziu. Dar eu am urmărit figura lui Traian Herseni, urmăream activitatea lui. La Odesa a fost creată o comisie privind învățământul secundar și superior, și în cadrul acestei comisii care se supunea lui Gheorghe Alexianu¹⁴ care atunci era... știți că la Tiraspol era capitala Transnistriei atunci și acolo rezidentul care răspundea era Gheorghe Alexianu care, după cum știți că în procesul marii trădări naționale el a ocupat locul patru la cei care au fost comdamnați la moarte și executați. Ei bine sub conducerea lui Alexianu a avut loc activitatea acestei comisii din care făcea parte Traian Herseni. Și probabil că el nu atât s-a ocupat de predare, deși eu nu exclud ca el să fi avut acolo și anumite ore, dar ca membru al comisiei – comisia avea mai mult o activitate organizatorică – el a organizat și s-a ocupat în mod direct, special de culegerea de folclor de acolo. Și scopul lui era – sigur, nu foarte mare – să vadă în ce măsură – știți că – folclorul este un indiciu foarte important care arată și starea socială a omului și interesele lui intelectuale și autocunoștința națională. S-au păstrat ei ca români sau nu?! Din

¹³ “Metoda monografică” – interlocutorul nostru reproduce într-un limbaj propriu teoria cadrelor și manifestărilor esențială pentru cercetările monografice ale Școlii sociologice de la București.

¹⁴ George Alexianu (și nu Gheorghe Alexianu) profesor de drept administrativ comparat la Universitatea din Cernăuți, a fost numit Guvernator civil al Transnistriei de către Maresalul Ion Antonescu.

moment ce ei cântau cântece românești, probabil că și-au păstrat în această situație complicată (**n.n.** conștiința națională). Nu știu dacă astăzi acolo se poate culege folclor așa cum făcea Traian Herseni atunci, în condițiile acelea foarte grele.

– *Pe Traian Herseni l-ați cunoscut doar ca profesor? Altfel de legături n-ați avut?*

– Ca profesor. Nu, dar el mă știa, știa că i-am fost student pentru că profesorii de atunci își cunoșteau studenții. E posibil ca să fi avut și alte convorbiri dar mi s-a întipărit acest examen pe care l-am dat și vi l-am spus – la întrebarea la care am răspuns – acesta mi s-a întipărit pe viață, pentru că am făcut un mare efort ca să-mi amintesc de această abreviere (*râde*). Țin minte că el ... eu v-am spus că el avea simț al umorului și el ne arăta, vasăzică, cum se comportau studenții pe timpul când el era student. Spunea că “principalul era ca studentul să aibă ce mânca, să fie hrănit, că neavând ce mânca el nu ... Și atunci când ei (**n.n.** studenții) erau hrăniți numai cu o mămăliguță acolo, o mămăligă pe ... o dată la două zile, ei nu erau prea mulțumiți”. Spune (**n.n.** Th. Magder își amintește ce povestea Tr. Herseni), țin minte protestele lor, luau cazanul în care se fierbea mămăligă și îl duceau în fața Palatului Regal, îl răsturnau, și cu linguroiu băteau în cazanul ăsta cerând să li se creeze condiții, regelui îi cereau atuncea asta. Probabil că era pe timpul lui Ferdinand I, cam așa ceva, dar poate că și Carol al II-lea, mai știți! Nu, Carol al II-lea ... Nu. Când însuși Herseni era student vasăzică, el în amintiri ... în bătaie de joc era fără îndoială forma asta de protest.

– *Ce mi-ați spus este cu totul diferit de ceea ce se întâmplă astăzi în universități, întotdeauna lumea zice pe timpuri, într-adevăr timpurile alea au farmecul lor, acuma nu mai există acel timp, e altceva...*

– Era altă viață, alte cerințe și alte criterii de apreciere a activității oamenilor, dar ceea ce au lăsat oamenii aceia sunt cărțile lor, publicațiile lor, și din acest punct de vedere Traian Herseni merită fără îndoială interes, deși eu aveam impresia și atunci că el era încă în curs de formație, nu era format în întregime, el creștea – ca să spun așa – era în creștere. Nu era în deplină maturitate, dar era un om foarte interesant, noi țineam la el, el era forte exigent, foarte sever, unii nu prea erau mulțumiți, dar producea impresie faptul că în timpul acela politizat atât de mult el nu făcea politică de la catedră. Noi știam că-i unul din conducătorii mișcării legionare, dar nu-i vorba de legionarii ceia care umblau cu bâta prin orașe, înțelegeți, ... cu totul altceva.

– *Și i-ați urmărit opera?*

– Păi acuma nu pot să vă spun exact, sigur că eram la curent cu ceea ce spunea, și cu ceea ce scria, deși el nu era singurul meu profesor pe atunci. Vedeți că am avut o serie de profesori de mare răsunet și lucrul acesta a lăsat o amprentă destul de puternică asupra psihologiei mele, a mentalității mele și a marii recunoștințe ce o port fiecăruia în parte, asta-i pe viață.

– *Ați cunoscut și alți reprezentanți ai școlii monografice?*

– Acuma nu mai sunt în viață. Eu am cunoscut pe unu dintre marii participanți, nu numai la activitatea monografică ... Aici era un muzeu al Institutului Social Român, exista așa un institut atunci și era un muzeu. Și în muzeu erau

expuse și cărțile care se editau, și lucrurile care prezintă un aspect al preocupărilor din acel timp, să zicem *stele de Crăciun* din diferite sate, din diferite locuri. Și fiecare obiect sub marca stele de Crăciun, operă de artă populară, făcută la țară, și această formă de propagare a acestei activități se făcea sub conducerea lui Ștefănuță¹⁵. Ștefănuță era un profesor de liceu care predă limba și literatura română, dar el însuși era culegător de folclor, era și sociolog și el însuși era un fost student al lui Dimitrie Gusti. Gusti era la București, la Iași era Petru Andrei provenit tot din școala lui Gusti, dar și-a luat o altă linie care nu era agreată de fostul lui profesor Dimitrie Gusti și el în prelegerile lui, când trebuia să polemizeze ca să sublinieze că nu-i de acord cu Petru Andrei, spunea: “unul din umilii mei studenți de altă dată Petru Andrei, profesor la Universitatea din Iași consideră că așa și așa...” și el combătea teoriile lui. Ei asta era așa...

– *Seminariile profesorului Dimitrie Gusti cine le ținea?*

– El le făcea, el venea, el avea o schemă specială, monografia, ...sistemul monografic, era o schemă făcută de el¹⁶, tipărită după aceea și el venea cu schema asta la lecție, explica și de fapt nu era lecție, era oră de seminar atunci când el începea să selecteze și să-și aleagă studenții care apoi să lucreze în acest domeniu vara.

– *Vă mulțumesc.*

BIBLIOGRAFIE

- Lucian Predescu, *Enciclopedia Cugetarea*, Cugetarea-Delafras, 1940, p.24, p.810.
 Vlad Plohilă, *Theodor Magder* în „Calendar Național”, Editura Litera, Chișinău, 2000, p.250-252.
Colinde din Transnistria, (Ed. a II-a, întregită – Prefață de Traian Herseni, Cuvânt înainte, studiu introductiv, texte și melodii culese și notate de Constantin A. Ionescu, Postfață de Constantin Mohanu), Editura Știința, 1994, Chișinău.
 Dumitru N. Dumitrescu, *Traian Herseni* în „Sociologi români. Mică enciclopedie”, Șt. Costea (coord.), Editura Expert, 2001, p.249

¹⁵ Petre Ștefănuță - folclorist. A urmat liceul la Chișinău și și-a susținut licența în litere la București. A fost profesor de română la liceul “M. Eminescu” din Chișinău, secretar general, apoi director al Institutului Social Român din Basarabia și monografist la Fundația Regală “Princepele Carol” (reg. Basarabia). A fost redactor al Buletinului Institutului Social Român din Basarabia. Pseudonime: F. Săgeată și P. Copânceanul.

¹⁶ Teoria și tehnica monografiei sociologice are mai multe formulări originale ce aparțin lui D. Gusti dar și principalilor săi discipoli M. Vulcănescu, Tr. Herseni, H.H. Stahl, fiecare din aceștia aducând contribuții proprii la paradigma metodei monografice. Cf. Mircea Vulcănescu, *Școala sociologică a lui Dimitrie Gusti*, Buc., Edit. Eminescu, 1998 (ediție îngrijită de Mircea Diaconu); H.H. Stahl, *Tehnica monografiei sociologice*, Buc., Edit. ISR, 1934; Traian Herseni, *Teoria monografiei sociologice*, Editura ISR, București, 1934.

Recenzii - Book Reviews

Mihai Pascaru, coord., *Catalyse. Cunoaștere, participare și dezvoltare în spațiu comunitar*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2005

Încadrându-se în mai amplul spațiu științific denumit de parametrii disciplinelor sociologice în general, dar mai ales ai sociologiei organizațiilor teritoriale în particular, arie în care se resimte mult mai pregnant nevoia fundamentării cadrelor metodologice necesare creării premiselor care să faciliteze implicarea pleneră a actorilor sociali în propria cunoaștere, volumul *Catalyse. Cunoaștere, participare și dezvoltare în spațiu comunitar*, mai mult decât o încercare reușită de reunire a unor studii diverse realizate pe o mai complexă tematică comună, susține o prezentare a unor aspecte implicate de metodologia Catalyse și mai ales de aplicarea ei în cercetarea eficientă a diferitelor comunități teritoriale.

Realizat sub coordonarea atentă a lui M. Pascaru, volumul reunește lucrări aparținând mai multor cercetători care activează în spațiul național (la București, Brașov, Cluj-Napoca, Alba Iulia) sau internațional (în Australia, Franța, Scoția), fiind structurat pe trei părți principale.

Prima parte, intitulată sugestiv *Conexiuni Globale*, cedează onoarea deschiderii volumului autorilor străini, reunind trei studii aparținând lui Geoffrey Lawrence, Jean-Jacques Girardot și Lee-Ann Small, studii cu tematici variate, precum promovarea dezvoltării durabile, diminuarea sărăciei sau promovarea strategiilor de supraviețuire agrară. A doua parte a volumului, mai amplă, *Probleme sociale, metodologie și abordări contextuale în România*, reunește un număr de șapte studii realizate de autori români, urmând ca, în cea de-a treia și totodată ultima parte a volumului - *Conexiuni inter-*

disciplinare - să fie incluse două studii care abordează tematica comunicării didactice, respectiv a transparenței decizionale în administrația publică, ambele venind să susțină utilizarea eficientă a metodologiei Catalyse în cercetarea științifică, utilizare care, de altfel, reprezintă constanta comună tuturor studiilor incluse în volum. Este și motivul pentru care se cuvine să întreprindem în cele ce urmează o serie de precizări necesare cu privire la aspectele cheie ale acesteia.

Metodologia Catalyse a fost fundamentată și dezvoltată de către laboratorul MTI@SHS (Méthodologie et Technologie de l'Information Appliquées aux Sciences de l'Homme et de la Société) de pe lângă Universitatea din Besançon – Franche-Comté (Franța), care reunește o echipă de cercetare interdisciplinară pregătită să conceapă, să realizeze și să transfere metode și instrumente fondate pe aplicarea tehnologiei informatice la domeniul științelor omului și ale societății.

Astfel, ca un scurt istoric, edificator în această privință, în 1997 găsim laboratorul MTI implicat în două proiecte de bază: primul dintre acestea, denumit în mod plastic ARCHAEORES, își propunea observarea dinamicilor arheologice și de mediu multi-regionale și pe termen lung, în timp ce al doilea, intitulat CATALYSE, își fixa ca obiectiv principal evaluarea și observarea politicilor și acțiunilor locale în domeniile socio-economic și cultural. Pe parcursul desfășurării lor, proiectul CATALYSE se va evidenția din ce în ce mai pregnant, în primul rând ca metodologie, reușind să

dezvolte soluții metodologice și instrumentale care pun în valoare o serie de concepte cheie reunite sintetic prin exprimarea *principiilor inteligenței teritoriale*, pe care le vom enumera în cele ce urmează, subliniind coordonatele lor de bază:

Participarea actorilor, principiu care are un înțeles multiplu, și anume: 1) de participare a actorilor sociali implicați la elaborarea și punerea în practică a instrumentelor de cunoaștere științifică la nivel comunitar și regional (contextual); 2) de participare a actorilor sociali implicați la analiza și dezbateră rezultatelor investigațiilor științifice; și, în sfârșit, pe aceste baze, 3) participarea la actul de guvernare prin implicare nemijlocită în luarea deciziilor.

Parteneriatul operatorilor, principiu care exprimă necesitatea implicării unei colaborări concertate, active, între toți cei preocupați de dezvoltarea locală și regională, adică, mai exact, între actorii locali, individuali și organizaționali, și deținătorii de resurse proveniți din lumea afacerilor sau din sistemul guvernării.

Cel de-al treilea principiu al inteligenței teritoriale este cel al *Abordării globale*, care se referă la obținerea și valorificarea de date, în particular, dar și de baze de date, în general, atât cu caracter tematic sau comunitar, cât și cu caracter contextual (referitoare la tematica sau comunitatea aflată în studiu).

În sfârșit, ultimul principiu, deși nu mai puțin important, este cel al *Calității și accesibilității informațiilor*, care precizează faptul că informațiile obținute, prin calitatea și accesibilitatea lor, trebuie să favorizeze participarea și parteneriatul, ca și raport echilibrat între aspectele comunitare, tematice, pe de-o parte, și aspectele contextuale, pe de altă parte, în abordarea problematicii teritoriale. În acest sens, de pildă, laboratorul MTI@SHS propune și programe informatice conviviabile, cum ar fi programul de analiză statistică PRAGMA.

Înceind această prezentare sintetică a principiilor inteligenței teritoriale, vom continua expunerea caracteristicilor metodologiei Catalyse cu o precizare importantă, și anume aceea că miezul acesteia îl constituie *restituirea rezultatelor* ca modalitate atât de conturare și ierarhizare a problemelor comunitare în spațiul local și regional, cât și de suscitare și fundamentare a dimensiunii parteneriale. În consecință, elementele de diagnostic teritorial și anchetele sociologice sunt doar etape pregătitoare pentru restituire, contribuind la dobândirea unui fond informațional care să aibă darul nu numai de a suscita, dar și de a fundamenta și dezvolta dezbateri în comunitate, în scopul identificării și ierarhizării problemelor reale ale comunității.

Faptul că restituirea rezultatelor nu este o nouă, fiind de mai mult timp prezentă în cercetarea socialului, și că și-a dobândit pe bună dreptate rolul crucial ca parte integrantă a metodologiei Catalyse, ni se arată în studiul intitulat *Restituirea rezultatelor în metodologia Catalyse. Cercetări de explorare și fundamentare (2001-2004)*, inclus în volumul de care ne ocupăm aici, și aparținând chiar coordonatorului acestuia, Mihai Pascaru, care atrage astfel atenția asupra faptului că trimiteri la restituire găsim încă din deceniile șapte și opt ale secolului trecut, într-o Franță care făcea eforturi considerabile în sprijinul *renovării rurale*, reamintind, pentru mai multă greutate, afirmația psihosociologul francez R. Mucchielli, conform căreia importanța unei anchete rurale prealabile și bine făcute crește cu atât mai mult cu cât *feed-back-ul* anchetei, adică restituirea concluziilor la nivelul colectivității în care s-a efectuat ancheta, în condițiile în care colectivitatea, firește, a acceptat ancheta însăși, poate provoca deșteptarea dinamismelor locale.

Pentru a exemplifica, în scopul unei argumentări mai elocvente a afirmațiilor sale, Mihai Pascaru subliniază faptul că, în studiul amintit, toți cei interesați vor putea

regăsi, rezumate, elemente ale restituirii rezultatelor unei serii de experimentări desfășurate în cadrul proiectului european intitulat Observatoire Inter-regional de Diagnostic et d'Action Territoriale (*Eugenia*), sub coordonarea MTI@SHS, experimentări în cadrul cărora autorul a realizat o serie de investigații în microregiunea Vălișoara-Rimetea (jud. Alba) și în microregiunea Abrud-Zlatna (jud. Alba), continuând în anii următori să-și extindă experimentările în comuna Roșia Montană (județul Alba), unde problema specială a relocării unor localități reclama imperios acest lucru.

Totuși, după cum afirmă chiar coordonatorul acestui volum, metodologia Catalyse, în absența unor fundamente teoretico-metodologice explicite și a unui fundament socio-psiho-pedagogic adecvat, a ridicat și ridică numeroase probleme, specificând în acest sens, faptul că, de pildă, ineditul metodologiei Catalyse constă mai ales în jocul de pretexte pe care-l presupune: ancheta reprezintă un pretext pentru restituire, iar delimitarea teritorială un punct de plecare pentru definirea spațiului social prin identificarea unor grupuri cu caracteristici distincte, care urmează să pună bazele participării, sub cele patru forme descrise anterior. Derivă de aici o serie de riscuri și, implicit, o serie de exigențe identificate în aplicarea acestei metodologii în contextul experimentărilor din anii anteriori.

În primul rând, atât timp cât ancheta în sine constituie doar un punct de plecare pentru restituire, ea va fi marcată de riscul inconsistenței, axându-se constant doar pe identificarea nevoilor și resurselor din spațiul de studiat. În al doilea rând, afirmă M. Pascaru, fundamental teoretic necesar este unul general, având încă un caracter vag, din pricină că metodologia Catalyse nu este asociată încă foarte clar vocabularului mai recent al sociologiei schimbării. Așadar restituirea însăși, mai ales atunci când dobândește forma de *restituire de grup*, este

evident lacunară, atâta vreme cât interviul de grup, ca soluție metodologică, se va rezuma ca până acum, la simpla adunare a locuitorilor și reprezentanților organizațiilor teritoriale în aceeași sală. Eficientizarea și completarea fundamentării științifice și organizatorice a restituirii depinde, în concepția autorului, de răspunsul optim la două deziderate vitale: coordonarea dezbatărilor de către specialiști, dar mai ales formarea de specialiști în acest scop.

În cazul unor experimentări cum sunt cele descrise mai sus, o serie de aspecte deontologice marchează și ele destinul cercetătorului pe de-o parte, dar și pe cel al comunităților sau grupurilor studiate, pe de altă parte, după cum reiese din mărturisirea autorului, care amintește de survenirea, nedorită, firește, a adâncirii unor contradicții atât intra-comunitare cât și în raporturile dintre autorități și cetățeni în microregiunea Vălișoara-Rimetea, care totuși, cu toată precauția luată, pare să se fi întâmplat, sensul consecințelor (pozitiv sau negativ) urmând să se contureze în următorii ani.

Momentul cheie al restituirii, adică cel al *comunicării* rezultatelor anchetei, ridică, la rândul său, după observațiile lui M. Pascaru, numeroase și dificile probleme, cu toate acestea însă, limitele semnalate mai sus nu trebuie raportate decât la nevoia de întărire a virtuților metodologiei Catalyse. Cel mai important lucru, demn de subliniat aici, este multiplicarea progresivă a modalităților prin care se pot obține date despre dinamica socială a unui teritoriu clar delimitat: *diagnosticul teritorial*, *ancheta*, cu toate etapele ei, și *restituirea rezultatelor*.

Toate aceste precizări nu au constituit decât câteva din motivele pentru care coordonatorul prezentului volum a propus CNCSIS în 2004 un proiect de cercetare pe tema metodologiei Catalyse, o metodologie care aplică specific un concept mai larg cum ar fi cel de *cercetare-acțiune participativă* și vizează, în plan practic, stimularea demo-

crației participative, volumul de față reprezentând, în consecință, rezultatul unei prime faze în derularea acestui proiect - faza formării și documentării în vederea fundamentării investigațiilor prevăzute pentru o etapă ulterioară.

Se cuvine acum să revenim asupra structurii volumului, în scopul unei prezentări mai elaborate a acesteia.

Astfel, în prima sa parte, intitulată *Conexiuni globale*, volumul grupează trei lucrări cu semnificații diferite, dar la fel de importante, pentru tematica mai generală definită prin noțiunile de *cunoaștere, participare și dezvoltare în spațiu comunitar*.

Lucrarea profesorului Geoffrey Lawrence, de la Universitatea din Queensland, Australia, intitulată *Promovarea dezvoltării durabile: problematica guvernării*, prezintă problematica guvernării în contextul proiectelor de dezvoltare durabilă de pe continentul australian. Sunt susținute aici mai ales sintagma de *dezvoltarea regională durabilă* și ideea participării parteneriale la dezvoltarea regională de acest fel. Sunt evidențiate și unele limite ale participării actorilor locali în raport, sau în relație, cu reprezentanții guvernamentali.

Următorul studiu cuprins în această primă parte a volumului, este semnat de Jean-Jacques Girardot, directorul MTI@SHS. Intitulat *Sărăcie, expertiză și acțiune*, studiul reprezintă o reușită sinteză a principalelor rezultate obținute în timp, în cadrul proiectelor coordonate de acest laborator, până la formularea *principiilor inteligenței teritoriale* care definesc metodologia Catalyse, principii prezentate anterior.

Înceind prima parte a volumului, lucrarea semnată de Lee-Ann Small, *Strategii de supraviețuire agrară în Bulgaria și Sudul Rusiei: o analiză calitativă*, prezintă cinci dintre strategiile de viață identificate în timpul investigațiilor domniei sale în Bulgaria și sudul Rusiei: strategia orientării spre munca salariată, strategia orientării

spre carieră, strategia orientării spre afaceri, strategia micului fermier și strategia fărănească. Autoarea descrie totodată dinamica acestor tipuri de strategii și întrepătrunderea lor în cotidianul vieții post-comuniste. Având în vedere faptul că deși problematica strategiilor de viață de pildă este bine conturată teoretic la noi în unele lucrări recente, dintre care amintim, de pildă, pe cea a lui Dumitru Sandu, *Sociabilitatea în spațiul dezvoltării*, apărută în 2003, totuși investigațiile de teren, cu deosebire cele aplicate la spațiul rural, sunt extrem de rare, studiul lui Lee-ann Small este important pentru noi fie și numai din perspectiva achiziționării a noi modalități de abordare a spațiului comunitar și regional în contexte istorice determinate.

A doua parte, *Probleme sociale, metodologie și abordări contextuale în România*, reunește lucrări ale unor cercetători de la diverse universități și institute de cercetare din țara noastră, care au răspuns cu amabilitate invitației coordonatorului volumului, de a pune la un loc eforturile de cercetare sub genericul dat de subtitlul acestuia.

Astfel, studiul care deschide partea secundă a volumului, este cel aparținând lui Andrei Negru, apărând sub denumirea de *Tradiții ale cercetării problemelor sociale din Munții Apuseni. Contribuția lui Ion Clopoșel*. Acest studiu are o triplă semnificație. În primul rând, o *semnificație istorică*, deoarece, prin intermediul acestei lucrări, suntem aduși mai aproape trecutul zonei Munților Apuseni, în care și proiectul nostru de cercetare urmează să se deruleze. În al doilea rând, o *semnificație metodologică*, atribuită prin sublinierea preocupărilor lui Ion Clopoșel pentru fundamentarea *sociografiei* românești. În sfârșit, dar nu mai puțin importantă, o *semnificație general-teoretică*, Ion Clopoșel fiind unul dintre promotorii și susținătorii cei mai fermi ai abordării problemelor sociale într-o perspectivă regională, fapt

ce ar fi presupus, în plan practic, mutații serioase la nivelul organizării teritorial-administrative ca și în cel al constituirii parteneriatelor teritoriale.

Trecând peste studiul intitulat *Restituirea rezultatelor în metodologia Catalyse. Cercetări de explorare și fundamentare (2001-2004)*, semnat chiar de coordonatorul volumului, M. Pascaru, prezentat anterior, trecem la un tip de abordare neglijat oarecum în ultimii ani, după o expansiune deosebită pe care a cunoscut-o în deceniile nouă și zece ale secolului trecut, care se regăsește în studiul *Semnificații ale izolării în dezvoltarea sistemului comunitar*, în cadrul căruia, autoarea, Călina Ana Buțiu, prezintă, în baza unor investigații realizate în comuna Ponor (județul Alba), un model de abordare sistemică a spațiului comunitar, asimilând și propunând spre validare o serie de noțiuni consacrate în abordarea sistemică: izolare-deschidere, fluxuri de materie, energie și informație, puncte de control etc.

În studiul următor, *Formarea noii elite economice a satului Drăguș în perioada post-comunistă*, sunt reflectate mutațiile care se produc la nivel de lideri în comunitățile rurale. Autoarea, Codrina Șandru, reușește cu succes să surprindă atât prin informațiile oferite cât și prin metodologia accesibilă unor investigații de tipul cercetării participative, investigații agreate în cadrul metodologiei Catalyse.

În continuare, studiul propus de către Ozana Cucu-Oancea sub titlul *Disparități regionale privind temerile românilor*, trebuie privit în sensul analizelor contextuale, pentru care datele legate de diferite disparități regionale devin extrem de necesare și utile, fie că este vorba de disparități ale capitalului social sau, mai profunde, legate de diferite tipuri de mentalități și comportamente specifice unei anumite perioade istorice. O serie de sugestii care apar în economia acestei lucrări sunt destinate așadar facilitării asimilării și înțelegerii

modului de prezentare a datelor de către un public mai larg, ceea ce se înscrie în exigențele metodologiei Catalyse.

Revenind la spațiul comunitar, ținem să atragem atenția asupra următorului studiu inclus în această a doua parte a volumului, denumit *Configurații mentale în două comunități din Câmpia Transilvaniei*, și semnat de Florența Stăvărache, studiu care propune atât o perspectivă antropologică cât și o abordare comparativă aplicată în investigații dintre cele mai recente realizate la Facultatea de Sociologie și Asistență Socială din Cluj-Napoca sub coordonarea conferențiar dr. Traian Vedinaș.

Colaborarea intercomunală s-a dovedit a fi întotdeauna o oportunitate pentru investigarea șanselor de participare a actorilor locali la dezvoltarea în context (micro) regional în investigațiile întreprinse de coordonatorul volumului de față, consacrate fundamentării metodologiei Catalyse. O serie de rezultate în acest sens sunt prezentate în studiul *Resurse și bariere socio-psihologice în colaborarea inter-comunală*, semnat de acesta împreună cu Mihaela Stroescu, unde concluziile desprinse trezesc optimismul în legătură cu șansele de colaborare inter-comunală, dar și câteva bariere care mai persistă încă în această privință în satul românesc.

În sfârșit, mai amintim doar faptul că, cea de-a treia și ultima parte a sa, reunește sub denumirea *Conexiuni disciplinare* două lucrări din domenii diferite, pedagogie și drept, ambele subordonate însă ideii centrale, de mai bună fundamentare a metodologiei Catalyse, care constituie, de altfel, și rațiunea de a fi a întregului volum. În consecință, din parcurgerea lucrării propuse de Liana Tăușan: *Comunicarea didactică și exigențele ei. Posibile aplicații în restituirea rezultatelor* avem șansa de a desprinde câteva concluzii utile, ce pot constitui baza unor răspunsuri necesare dificultăților

RECENZII

ridicate, după cum s-a arătat mai devreme, de problema comunicării în restituirea rezultatelor, în timp ce studiul Lilianeii Jurj, *Transparența decizională în administrația publică din România*, este menit să susțină

dezbaterile asupra cadrului legislativ al participării din țara noastră, atât la nivelul specialiștilor, cât și la nivelul actorilor locali parteneri în proiectele de dezvoltare locală.

VIOREL CIOFLICĂ